

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**ABBÂSÎLERİN İLK DÖNEMİNDE VELİAHTLIK
(750-847)**

Hazırlayan
Mustafa HAVYAR

(Yüksek Lisans Tezi)

Danışman
Prof. Dr. Ali AKSU

Sivas
Eylül 2012

ABBÂSÎLERİN İLK DÖNEMİNDE VELİAHTLIK (750-847)

Hazırlayan
Mustafa HAVYAR

Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin İslam Tarihi ve Sanatları
Ana Bilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı İçin Öngördüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Olarak Hazırlanmıştır.

Sivas
Eylül 2012

KABUL VE ONAY

Mustafa HAVYAR'ın hazırlamış olduğu “ABBÂSÎLERİN İLK DÖNEMİNDE VELİAHTLIK (750-847)” başlıklı bu çalışma 06.09.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Başkan)

Prof. Dr. Ali AKSU (Danışman)

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.../.../2012

Prof. Dr. Alim YILDIZ

Enstitü Müdürü

ÖZET

HAVYAR, Mustafa, Abbâsîlerin İlk Döneminde Veliâhtlık (750-847), Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2012.

“Abbâsîlerin İlk Döneminde Veliâhtlık (750-847)” adlı tezimizi hazırlarken, öncelikle bu konuda var olan eksikliği gidermeyi hedefledik. Amacımız, ihtilâlle yönetime gelen Abbâsîlerin iktidara mâlik olduktan sonra ilk dönemde yaptıkları veliaht tayinlerini arka planlarıyla ortaya koyarak, bu müessesenin mimarı olan Emevîleri ne oranda takip ettiklerini veya ne gibi farklılıklar sergilediklerini tespit edebilmektir. Veliâhtlık, sosyo-politik açıdan sadece yapılan tayinleri içermemektedir. İktidarı ele geçirme veya koruma maksatlı izlenen politikalar, tarafların dini, siyasi ve ekonomik bakışlarını da etkileyen faktörlerdendir. Pek çok konuyla ilintili olan veliahtlık konusu ve izlenen politikalar irdelenirse, İslam Tarihinin mezkûr dönemlerine ışık tutacağı kanaatindeyiz. Ayrıca yüz yıllarca bölgeye hükmeden bir imparatorluğun ilk döneminde gerçekleşen bu tayinlerin arka planını incelemek dönemin siyasi tarihini aydınlatacağı gibi İslam kültür ve medeniyetinin daha iyi bilinmesine katkı sağlayacaktır.

Tezimizi hazırlarken İslam Tarihinin temel kaynaklarını ve bu alanda yapılmış araştırmaları materyal olarak kullanmayı hedefledik. Ayrıca Tarih Metodolojisi, Tarih Tenkitçiliği ve Tarih Felsefesi tarafından belirlenen Tarih yazıcılığı kurallarına bağlı kalıp; objektif, tarafsız, bilimsel, eleştirel ve karşılaştırmacı metot izleyerek elde ettiğimiz verileri tahlil etme fırsatı bulduk.

Anahtar Sözcükler: Abbâsîler, Halife, Veliâht, Arap, İran, Türk.

ABSTRACT

HAVYAR, Mustafa, Heir to the throne for first period of Abbasids (750-847), Master's Thesis, Sivas, 2012.

While, we were preparing this thesis which is called "Heir to the throne for first period of Abbasids (750-847)", firstly, we intended to remove lock of information about this matter and we intended to determine appointment of heir to the throne for Abbasids that to bein power after a revolution and they follow or not Umayyads which is the arthitect this system how they do this or determine difference of them. Heir to the throne contains to be done appointments for social- politics they make politics for to be in power or save the power and these affects their religion, politics and economy. If, we search heir to the throne which has got on a large scale, we think that we can find many things about history of Islam and we can determine many interesting things about history of Islam. Also if we search first period of an emperorship which dominate this region for many centuries we can find history of politics for that period nevertheless we can contribute to be known more than now for culture of Islam.

While we were preparing our thesis, we intended to use history of Islam's source and to be done this department researches. Also we intended to obey rules which is deretmined by history metodology, history censoriously and history philosophy. We found an appportunity for analysis about our informations which is the objective, neutral, scientific, comparative.

Key Words: the Abbasids, the Caliph, the Crown Prince, Arabian, Iranian, Turkish.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
ABSTARCT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR.....	x

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2
II- İSLAM ÖNCESİ HİCAZ ARAPLARINDA İKTİDAR VE İNTİKALİ.....	4
III- HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN'İN HİLAFETE GELİŞLERİ.....	8
A- Hz. Ebû Bekir'in Hilafete Gelişi.....	9
B- Hz. Ömer'in Hilafete Gelişi.....	11
C- Hz. Osman'ın Hilafete Gelişi.....	13
D- Hz. Ali'nin Hilafete Gelişi.....	15
IV- HİLAFETİN VERASETE DÖNÜŞMESİ VE EMEVÎLER'DE UYGULANIŞ ŞEKİLLERİ.....	18
A- Hilafetin Verasete Dönüşmesi.....	18
B- Emevîler'de Uygulanan Veliht Tayinleri.....	22
V- ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU.....	30
A- Abbâsî Devleti'nin Menşei ve Muhammed b. Ali'ye Kadar Abbasoğulları ..	30
B- Muhammed b. Ali ve Abbâsî İhtilâlinin Organizasyonu.....	31
C- Ebü'l-Abbas'a Biat ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu.....	38

I. BÖLÜM

ABBASİLERİN İLK DÖNEMİNDE YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİ

I- HÂRÛN REŞİD DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİ	
(132-170/750-786)	44
A- Ebû'l-Abbas'ın, Kardeşi Ebû Cafer Mansur ve Yeğeni İsa b. Musa'yı Veliht Tayin Etmesi	45
B- Ebû Cafer Mansur'un Hilafete Geçışı ve Oğlu Mehdî'yi Velihtlık İçin Hazırlaması	47
C- Ebû Cafer Mansur'un Oğlu Mehdî'yi ve Yeğeni İsa b. Musa'yı Veliht Tayin Etmesi	51
D- Mehdî'nin Hilafete Geçışı ve Oğulları Musa el-Hâdi ile Hârûn Reşid'i Veliht Tayin Etmesi	53
E- Musa el-Hâdi'nin Hilafete Geçışı ve Velihtlık	56
II- VÂSİK DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİ	
(170-232/786-847)	60
A- Hârûn Reşid'in Hilafete Geçışı ve Oğulları Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı Veliht Tayin Etmesi	60
B- Emîn'in Hilafete Geçışı ve Oğlu Musa'yı Veliht Tayin Etmesi	69
C- Me'mûn'un Hilafete Geçışı ve Velihtlık	71
1- Me'mûn'un Ali b. Musa (Ali er-Rıza)'yı Veliht Tayin Etmesi	73
2- Me'mûn'un Kardeşi Mu'tasım'ı Veliht Tayin Etmesi	80
D- Mu'tasım'ın Hilafete Geçışı ve Velihtlık	85
E- Vâsık'ın Hilafete Geçışı ve Velihtlık	86

II. BÖLÜM

VELİAHT TAYİNLERİNİN SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER

I- HÂRÛN REŞİD DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİNİN SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER	
SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER	91
A- Ebû Cafer Mansur Dönemi Velihtlık Mücadeleleri	91
1- Abdullah b. Ali İsyanı	91
2- İsa b. Musa'nın Velihtlıktan Azledilmesi	99
3- Abdullah b. Ali'nin Öldürülmesinde İsa b. Musa'nın Rolü	105

4- Üstâzsîs İsyânının Mehdî'nin Veliahtlığıyla İlişkisi	109
B- Mehdî Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri.....	110
1- İsa b. Musa'nın Veliahtlıktan İkinci Defa Azledilmesi	110
2- Mehdî'nin, Hârûn Reşîd'i Musa el-Hâdî'nin Önüne Alma Teşebbüsleri .	113
C- Musa el-Hâdî Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri.....	116
1- Musa el-Hâdî'nin Kardeşi Hârûn'u Veliahtlıktan Azletme Çabaları	116
2- Musa el-Hâdî'nin Ölümünde Annesi Hayzürân'ın Rolü	119
II- VÂSIK DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİNİN SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER.....	122
A- Hârûn Reşîd Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri	122
1- Bermekîlerin Tasfiyesinde, Yapılan Veliaht Tayinlerinin Rolü	122
2- Hârûn Reşîd'in Horasan Seferinde (189/805) Ordu, Hazine ve Silahları Me'mûn'a Devretmesi ve Bunun Arka Planı	124
3- Hârûn Reşîd'in Vefatı ve Oğulları Emîn-Me'mûn Mücadelesinin Başlangıcı.....	125
B- Emîn Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri	129
1- Emîn-Me'mûn Mücadelesi	129
2- Emîn-Me'mûn Mücadelesinin Sonuçları	143
C- Me'mûn Dönemi Hilafet Mücadeleleri.....	144
1- Otorite Boşluğu Nedeniyle Ortaya Çıkan İsyanlar	144
2- Bağdat'ta Oluşan Siyasi Karışıklıkların Ali b. Musa (Ali er-Rıza)'nın Veliaht Tayin Edilmesiyle İlişkisi	146
D- Mu'tasım Dönemi Hilafet Mücadeleleri.....	150
1- Muhammed b. Kâsım İsyanı	151
2- Mu'tasım'a Karşı Düzenlenen Suikastta Abbas b. Me'mûn'un Rolü	151
3- Türk- Arap İlişkileri	153
SONUÇ	158
BİBLİYOGRAFYA	162
Kitaplar	162
Makale ve maddeler.....	167

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından ashabın yeni lider belirleme arayışına girmesi, İslam tarihinde ilk iktidar mücadelesi anlamına gelmektedir. Çünkü siyasi gruplaşmalar, adaylar, söylemler, propagandalar, muhalefet yani bir iktidar yarışında olması gereken her unsuru bu seçim bünyesinde barındırmaktadır. Karşılaştıkları problemi Hz. Peygamber'e götürüp onun çözümlemesine alışkın olan bir neslin, onu kaybettikten sonra bu şekilde bir arayış içine girmesi elbette doğaldır. Fikir hürriyetine saygı gösteren ve istişareyi meselenin çözümünde merkeze alan ashab, kendi problemlerini çözdüğü gibi, aslında kendilerinden sonra gelecek nesle böyle bir meseleyle karşılaştıklarında takip etmeleri gereken yolun ipuçlarını da sunmuştur. Ancak Hz. Hasan'ın hilafet haklarından feragat etmesiyle, iktidara malik olan zihniyet, -kabul edilir/edilmez- birtakım gerekçelerle iktidarın devamını kendi soyuna hasretmiştir. İlk olarak Muaviye b. Ebî Süfyan'ın oğlu Yezid'i veliaht tayin etmesiyle ortaya çıkan bu uygulama, aslında hilafetin verasete/saltanata dönüşmesinden başka bir şey değildir. Ehliyet ve liyakate dayalı hilafet modelinden, zor kullanma, güç ve kan bağına dayalı saltanat modeline geçiş, karşıt zümrelerin muhalefetlerini daha sert şekilde ortaya koymalarına sebep olmuştur. Yankıları günümüz dini ve siyasi düşüncelerini bile etkileyen bu girişim, elbette mezkûr dönemde de aksülamel karşılık bulacaktır. Çünkü tarihi olayların etkileri, kendi dönemleriyle sınırlı kalmayıp, daha sonraki zamanlara da tesir etmiştir.

Abbasoğullarının mevcut iktidar aleyhine başlatmış olduğu ihtilâl, Emevîlerin -temelinde- dini, sosyal, kültürel ve ekonomik politikalarına bir tepki olarak ortaya koydukları girişimdir. Hilafeti saltanata dönüştürerek iktidarın nimetlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanan zihniyete bir tepki olarak ortaya çıkan Abbâsî ihtilâli; gerek sloganı, gerekse tüzüğü itibariyle muhalifleri bir bayrak altına toplamayı başarmıştır.

“Abbâsîlerin İlk Döneminde Veliahtlık (750-847)” diye isimlendirdiğimiz tezimizde, ihtilâlle yönetime gelenlerin, iktidara malik olduktan sonra veliahtlık konusunda nasıl bir politika izlediklerini ortaya koymayı amaçladık. Çünkü iktidarı

ele geçirme veya koruma adına izlenen politikalar, tarafların dini, siyasi ve ekonomik bakışlarını da etkileyen faktörlerdendir.

Tezimizin içeriği hakkında bilgi vermeden önce Abbâsîlerin ilk döneminin hangi zaman dilimini içerdiğini belirtmekte fayda görüyoruz. Yaklaşık beş asır varlığını koruyabilen Abbâsî Devleti'nin ilk yüz yılı, yönetimde merkeziyetçilik sağlandığı, İran'dan etkilenerek devlet yönetimi şekillense de devletin her yerinde halifelerin hâkimiyetleri tesis edildiği için tarihçiler tarafından ilk dönem olarak adlandırılmıştır. Halife Mütevekkil devrinde ise (232-247/847-861), Türklerin nüfuzlarını arttırarak halifeyi baskı altına almaları, halifenin başkent Samarra'yı terk etmesi ve tekrar geri dönmek zorunda kalması, nihayetinde Mütevekkil'in Türkler tarafından sarayında öldürülmesi kanaatimizce bu hâkimiyetin sona ermesi anlamına gelmektedir. Mütevekkil döneminden itibaren halifelerin siyasi nüfuzlarını kaybedip sadece dini misyona sahip olmaları, bizce Abbâsîlerin ikinci dönemine işaret etmektedir. Bu itibarla konumuzu Vâsık döneminin sonuna kadar belirleyerek Mütevekkil ve sonrasını çalışmamızın kapsamı dışında tuttuk.

Tezimizi bir giriş ve iki bölümden oluşturmayı uygun bulduk. Giriş kısmında İslam öncesinde Hicaz'da varlık gösteren kabile ileri gelenlerinin iktidara geliş biçimlerini belirttikten sonra, Hz. Peygamber'in yönetimle ilgili ortaya koyduğu siyasete değindik. Ardından Hz. Peygamber'in vefatından sonra Râşid Halifelerin hilafete gelişlerini özetledik. Emevî ailesinin iktidarı ele geçirip bunun devamını sağlayabilmek için ortaya koyduğu siyaseti ve prensipleri de yine giriş kısmında verdik. Abbasoğulları ailesinin başlattığı, Emevî iktidarından memnun olmayan zümrelerin desteklediği ihtilâli ve ihtilâl sonucunda Abbâsî Devleti'nin kuruluşunu da yine giriş kısmında özetledik.

Birinci bölümde; Abbâsî Devleti'nin yaklaşık yüz yılı kapsayan ilk dönemde yapılan veliaht tayinlerinin uygulanış şekillerini vererek, Abbâsîlerin veliahtlık konusunda izledikleri politikalara değindik. Bilindiği gibi Hârûn Reşîd dönemi Abbâsî devletinin en parlak dönemidir. Bu nedenle tarihçiler tarafından "altın çağ" olarak adlandırılır. Hârûn Reşîd'in veliahtlık konusunda izlediği siyaset sonucu ortaya çıkan ilkler, bizi, veliaht tayinleri konusunu da iki kısma ayırmamıza sevk etti.

Bu ilklerden; aynı anda üç oğlunu veliaht tayin etmesini, bu tayinleri ahitnâmelerle kayıt altına almasını ve bu ahitnameleri Kâbe'ye astırmasını burada zikredebiliriz.

İkinci bölümde ise yapılan veliaht tayinlerinin sebep olduğu mücadelelere yer verdik. Öyle ki; ortaya çıkan isyanlar, ikinci veliahtın azledilme girişimleri, üçüncü şahısların etkileri ve pasifize edilmeleri bu bölümü oluşturan ana konulardır.

Amacımız, Abbâsîlerin ilk dönemde (750-847) yaptıkları veliaht tayinlerini arka planlarıyla ortaya koyarak, bu müessesenin mimarı olan Emevîleri ne oranda takip ettiklerini veya ne gibi farklılıklar sergilediklerini tespit edebilmektir. Ayrıca veliahtlık, sosyo-politik açıdan sadece yapılan tayinleri içermemektedir. Pek çok konuyla ilintili olan veliahtlık konusu ve izlenen politikalar irdelenirse, İslam tarihinin mezkûr dönemlerine ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Son olarak; gerek konunun seçilmesinde gerekse yaptığımız görüşmelerde engin bilgilerini ve birikimlerini benimle cömertçe paylaşan tez danışmanım Prof. Dr. Ali AKSU Bey'e teşekkür ve minnet borçluyum. Ayrıca çalışma esnasında zaman zaman görüştüğüm ve beni teşvik eden hocam Prof. Dr. Ünal KILIÇ Bey'e, özellikle çalışmamın taslağını oluştururken değerli fikirlerini esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN Bey'e ve Yrd. Doç. Dr. Saim YILMAZ Bey'e de şükranlarımı sunuyorum. Kaynak eserlerin temininde İSAM ve CÜİF kütüphaneleri çalışanlarının yardımlarını da burada zikretmek isterim. Maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan anneme ve babama; zaman ve tahammül noktasında desteğini hissettiğim ve dualarıyla daima benimle olan eşime; eğitimime katkıda bulunan ve burada isimlerini zikredemediğim tüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa HAVYAR

Sivas -2012

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Bin (oğlu)
bkz.	: Bakınız
bnt.	: Binti (kızı)
by.	: Basım yeri yok
CÜİFD	: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
GÜÇİFD	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
İA	: İslam Ansiklopedisi (MEB)
İSTEM	: İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nşr.	: Neşreden
s	: sayfa
SÜSBE	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
thk.	: Tahkik eden
ty.	: Baskı tarihi yok
vd.	: ve devamı
v dğr.	: ve diğerleri

GİRİŞ

I- ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Abbâsîlerin ilk yüz yılını içeren çalışmamızda, konu bütünlüğünü temin edebilmek için ilk dönem İslam tarihçilerinden olan Taberî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, İbn Haldun ve Nuveyrî'ye ait eserlere, orijinal rivayetler içermesi ve kronolojik dizine sahip oldukları için sıkça başvurduk. Savaşlar, ölümler, hac emirliği, önemli valiler, memurlar, kadılar ve vilayetler konusunda, kronolojik esasa göre yazılmış ve günümüze intikal eden ilk örneklerden olan Halîfe b. Hayyât'ın *Tarih*'inden çokça istifade ettik. Belâzürî'nin *Ensâbü'l-Eşrâf*'ı da başta Abbâsî ihtilâli olmak üzere Mansur dönemi ve Abdullah b. Ali isyanıyla ilgili farklı rivayetleri içermesi nedeniyle müracaat kaynağımız oldu. Dîneverî'ye ait olan ve üç bölümden oluşan *Ahbâru't-Tivâl*, Mansur, Hârûn Reşîd ve Emîn dönemlerinin genişçe işlendiği eserdir.

Ayrıca İbn Kuteybe'ye ait olduğu günümüzde tartışılan *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eser de, Hârûn Reşîd dönemine kadar sıkça başvurduğumuz bir eserdir. Alioğullarıyla Abbasoğullarının ilişkilerini incelerken diğer kaynaklara müracaat ettiğimiz gibi, Ya'kûbî ve Isfahânî gibi Şia yanlısı müelliflerin eserlerinden de istifade ettik.

Abbâsîler döneminde etkinlikleri artan vezirler ve devlet ricali hakkında Cehşiyârî'nin *el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ı diğer kaynakları desteklemekle birlikte orijinal bilgileri de içermektedir. Mes'ûdî'nin konu bakımından zengin olup, tertip bakımından düzensiz olan eseri *Murûcu'z-Zeheb* ise; özellikle Hâdî dönemi ile Emîn-Me'mûn mücadelesinde müracaat ettiğimiz bir kaynaktır. Yine Makdîsî'ye ait olan *Kitâbü'l-Bed ve't-Tarih* adlı eser de Abbâsî ihtilâli, Abdullah b. Ali isyanı ve Me'mûn dönemiyle ilgili konularda müracaat ettiğimiz eser olmuştur.

Coğrafya kitapları içerisinde Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-Buldân*'ı bölgeler hakkında fikir edinmek için müracaat ettiğimiz eserlerdendir. Ayrıca Hârûn Reşîd ve Me'mûn dönemlerin detaylıca işlendiği Süyûtî'nin *Târihu'l-Hulefâ*'sı da, halifelerin vasıfları ve Hayzürân'ın halifeler üzerindeki etkinlikleri konusunda teferruatlı bilgilere haizdir.

Çalışmamızda ilk dönem İslam tarihi kaynaklarının yanında, gerek ülkemizde gerekse Arap dünyasında alanının uzmanları tarafından kaleme alınan araştırmalara da ulaşma fırsatını bulduk. Bunlar arasında; Cem Zorlu'nun *Mansur Dönemi Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyenlar* adlı tez çalışması özellikle Abdullah b. Ali ve Üstâzsîs isyanları hakkında detaylı bilgiye haizdir. Nahide Bozkurt'un *Mutezilenin Altın Çağı Me'mûn Dönemi* adlı eseri biyografik bir çalışma olması nedeniyle Me'mûn dönemini tam manasıyla ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Emîn-Me'mûn mücadelesi ve Ali er-Rızâ'nın veliaht tayin edilmesi konularını detaylıca işleme nedeniyle sıkça başvurduğumuz eserlerdir. Mehmet Azimli'nin başarıya ulaşan ve ulaşamayan diye iki kısımda incelediği *H. Ali Neslinin İsyenları* adlı çalışması Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve Abdullah b. Ali isyanları hakkında detaylı bilgiye sahiptir. M. Ali Kapar'ın *İslamın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi* adlı çalışması küçük hacimli olmasına rağmen dört halife döneminden Abbâsîler dönemine kadar yapılan tayinleri tek, iki ve üç veliaht tayini şeklinde bir tasnife sokarak biat konusunu muhtasar bir tarzda farklı yaklaşımla ele almıştır. H.Dursun Yıldız'ın *İslamiyet ve Türkler* adlı eseri Me'mûn döneminden itibaren Abbâsî ordularında görev alan Türklerin, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde ordu komutanlığından devlet idaresine hatta veliaht belirlemedeki etkinliklerine kadar önemli bilgilere haiz olduğu için yararlandığımız çalışmalar arasındadır. Bu eserlerin yanında muhtelif üniversitelerde hazırlanan tezlerden de bahsetmek istiyoruz. Nadir Karakuş'un *Ebû Müslim el-Horasânî, Kişiliği ve Faaliyetleri* adlı doktora çalışması biyografik bir çalışma olması nedeniyle Abbâsî ihtilâlinin aşamalarından Abdullah b. Ali isyanına kadar hatta Mansur döneminde Ebû Müslim'in öldürülmesine kadarki süreçte müracaat ettiğimiz bir kaynak olmuştur. Ekrem Pamukçu'nun *Abbâsîlerin İlk Döneminde Siyasi, Askeri ve Kültürel Alanda Türkler* başlıklı doktora tezi, Türklerin İslam ordularındaki etkinliklerini ve başarılarını ortaya koymanın yanında Abbâsî iktidarındaki nüfuzlarını da gözler önüne sermesi bakımından tercih ettiğimiz bir çalışmadır. Yine Mehmet Dalkılıç'ın hazırladığı *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (750-796)* adlı doktora çalışması Abbâsî ihtilâlini ve Horasan'da Abbâsîler aleyhine oluşan tepkileri/isyanları vermesi bakımından öneme haizdir.

Arap dünyasından Abbâsîler dönemiyle ilgili çalışma yapan araştırmacılardan bazıları ise Âmine Baytar, Abdülaziz ed-Dûrî, İbrahim Eyyûb, İsâmuddîn Abdurrauf el-Fakî, Faruk Ömer Fevzi, İsa Hasan, Muhammed el-Hudarî, Yusuf el-Işş ve Süheyl Takkuş'tur. İsmi geçen yazarların yaptıkları değerlendirme ve tahlillere de yer vermeye özen gösterdik.

Veliaht tayinleri beraberinde iktidar ve muhalefet mücadelelerini getirdiğinden; başta İbn Haldun'un *Mukaddime*'si olmak üzere, Ziyauddin Reyyis'in *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi* ve Nevin Abdülhâlık Mustafa'nın *İslam Düşüncesinde Muhalefet* adlı eserlerine de bu konudaki değerlendirmeleri için müracaat ettik. Yine Arap araştırmacılardan Ali Abdurrahman Ömer'in *Eseru'l Farsi's-Siyâsî fi'l-Asri'l-Abbasiyyi'l- Evvel* adlı eseri de vezirler ve devlet erkânının iktidar nezdindeki etkinliğini ortaya koyan başarılı bir çalışmadır.

W.M. Watt'ın *İslam Düşüncesinin Teşekkülü*, C. Cahen'in *İslamiyet*, A. Clot'un *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi* adlı eserleri ile K.V.Zettersteen'in İA'daki makaleleri batı dünyasının değerlendirmeleri hakkında bize ışık tutmaktadır.

Yukarıda tanıttığımız özgün eserler dışında, başta Ahmet Önkal olmak üzere, Ali Aksu, Mehmet Azimli, Ünal Kılıç, İrfan Aycan ve Âdem Apak gibi bilim adamlarının makalelerinden ve ansiklopedilerde yer alan maddelerden de istifade ettiğimizi burada belirtmek isteriz.

II- İSLAM ÖNCESİ HİCAZ ARAPLARINDA İKTİDAR VE İNTİKALİ

İslam'ın beşiği konumundaki Hicaz, Arap Yarımadasının ortasında yer almakla birlikte cahiliye döneminde iktisadi ve dini açıdan önemli bir bölge konumundaydı. Akdeniz ticaret yolunu Hint okyanusuna bağlayan kuzey-güney eksenli ticaret yolu Hicaz'dan geçmekteydi. Ayrıca İslam öncesi cahiliye Arap toplumunun da kutsal olarak kabul ettiği ve Hac ziyaretinde buldukları Kâbe, bölgede yer almaktaydı.¹

Arap Yarımadasında ikamet eden kabilelerin bir bölümü bedevî/göçebe, diğerleri ise hadarî/yerleşik hayat tarzını benimsemiştir. Hadarîler Hicaz bölgesinde

¹ H. Dursun Yıldız, "Arabistan", *DİA*, İstanbul 1988, III, 254.

Mekke, Taif ve Yesrib gibi şehir veya kasabalarda ikamet eden kabilelerden oluşurken, kabilelerin büyük kısmı bedevî olarak yarımadada yaşamaktaydı.²

İslam öncesi Hicaz bölgesinde herhangi bir devlet otoritesinin bulunmaması, coğrafi şartlar, çöl hayatı ve bunların sonucu olan bedevî yaşam tarzıyla açıklanabilir. Bu itibarla çölde hayat mücadelesi için daima bir rekabet ortamı bulunmakta; sürüler, otlaklar, su kaynakları yüzünden kabileler bazen yüzyıllarca mücadele içerisine girmektedirler.³ Ayrıca kabileler arasında doğan rekabet ve üstünlük iddiası, bunları birbirinden ayırmakta, aralarında sürekli bir düşmanlığa ve savaşımlara (*Eyyâmü'l-Arab*) yol açmaktaydı.⁴

Kabile hayatı, erkek koldan gelenler arasındaki kan bağı esasına dayanmaktaydı. Ayrıca özgür ve bağımsız yaşam standartları olan bu toplumun kendine has bir başkanlık sistemi de mevcuttu. “Şeyh” veya “Seyyid” diye isimlendirilen bu kişiler, ağırbaşlılık, cömertlik, cesaret, servet ve yaşça ilerilik gibi şahsi niteliklerle kabile içerisinde başkan olarak kabul edilirdiler. Kabile teşkilatı gibi liderliğin de miras yoluyla babadan oğula geçtiği zikredilse de⁵ bunun verasete dönüştüğüne şahit olmamaktayız. Nitekim şeyhin evladından biri kabiliyet veya servetiyle temayüz ederse reislik onun elinde kalırdı ve yukarıda sayılan vasıflara bağlı kalınarak kabile içerisinde başka sülaleye de intikal ederdi.⁶

Kabile teşkilatı, yaşam tarzının gerekliliğinin bir sonucu olarak kurulduğu için, gelenek ve örflerin hâkim olduğu bir yapı arz eder. Bu durum ise başkanın yetkilerinin sınırlı olduğu sonucunu beraberinde getirir. Başkan hukuki manada emretmek veya ceza vermek yerine hakemlik görevinde bulunurdu. Buna göre, kabile üyeleri arasında cereyan eden adam öldürme veya hırsızlık gibi olaylar sonucu

² M. Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara 2006, 25.

³ Günaltay, 24. Eyyâmü'l- Arab denilen kabileler arası bu savaşların en meşhurları Bekr ve Tağlib kabileleri arasındaki Besüs; Abs ve Zübyan kabileleri arasındaki Dâhis; Gabrâ ve Evs ile Hazreç kabileleri arasındaki Ficar savaşlarıdır. (H.D.Yıldız, “Arabistan”, III, 254.)

⁴ Günaltay, 24.

⁵ Günaltay, 24.

⁶ Saim Yılmaz, *Emeviler’de Veliathlık*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1996, 6.

yapılan toplantıda verilen hükümler kabul görmezse bu iş toplumun örf ve âdetine uygun olarak kişi veya akrabaları tarafından zor kullanılarak halledilirdi.⁷

Hicaz bölgesine dini ve ticari merkez olma özelliğini veren şüphesiz Mekke şehridir. Şehri ilk olarak mesken edinenlerin Amâlikâlılar ve Cürhümlüer olduğu söylenir. Cürhümlüer zamanında Hz. İbrahim hanımı Hâcer ve oğlu İsmail ile birlikte Mekke vadisine gelerek Kâbe'yi inşa etmiştir. Hz. İbrahim zamanında hac ibadeti farz kılınmış ve Mekke güvenli bir belde haline gelmiştir.⁸ Bunlardan sonra Huzaalıların hâkimiyetine giren Mekke, Hz. Muhammed'in beşinci nesilden dedesi olan Kusay b. Kilâb tarafından beşinci yüzyılda Kureyş kabilesinin idaresi altına girmiştir.⁹

Mekke yönetimini ele geçiren Kusay, idari ve siyasi alanda reformlar yaparak idareyi daha paylaşımcı ve şeffaf hale getirdi. 40 yaşına ulaşmış herkesin gelip şehir yönetimi ile ilgili münakaşalara katılabildiği bir şehir meclisini/Dâru'n-Nedve'yi tesis etti.¹⁰ Buna ilaveten Kâbe'ye ait görevleri de tanzim ederek vefat etmeden önce iki oğlu (Abdümenaf ve Abdüddâr) arasında paylaştırdı. İslam'ın doğuşuna kadar bu görevlerin sayısı on dokuzaya kadar ulaştı ve Mekkeli on başkan tarafından yürütüldü. Hatta bu görevlerin tevarüsü, Kusay nesli arasında sık sık ihtilaflara neden oldu ve meselenin çözümünde çoğunlukla kılıca müracaat edildi.¹¹ Bu da Mekke şehrinin idaresinin hiçbir zaman tek bir hükümdarın veya devletin yönetiminde olmadığını ortaya koymaktadır.¹² Dolayısıyla iktidarın babadan oğula geçişini ifade eden veliahtlık uygulamalarına İslam öncesi Arap toplumunda rastlanmamıştır.

Kusay'ın torunlarından Hâşim b. Abdimenaf, çevre devletlerin hükümdarlarıyla Kureyş adına ticari diplomatik ilişkiler başlatmakla ve Kureyş için yılda iki kez ticarî seyahat sistemini getirmekle itibar kazandı. Elde ettiği itibar nedeniyle Kureyşin reisliği, rifâde ve sikâye görevlerini uhdesinde toplamayı

⁷ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 6.

⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2007, 28.

⁹ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 29; Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 7. Ayrıca bkz: Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev: Salih Tuğ, Ankara 2003, I, 31.

¹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 32.

¹¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 845-848. Kusay nesli arasındaki ihtilaflar için bkz: İbrahim Sarıçam, *Emevi-Hâşimi İlişkileri*, Ankara 2008, 61-68.

¹² Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 7.

başardı.¹³ Hâşim'in vefatından sonra ise bu görevleri kardeşi Muttalib üstlendi. Kureyşliler, şeref sahibi ve sözü dinlenen bir kişi olan Muttalib'e cömertliğinden dolayı "el-Feyz" adını taktılar. Ayrıca Bekroğullarına karşı Ehâbiş kabileleriyle anlaşma yapması¹⁴ onun reisliğini desteklemektedir.¹⁵ Hâşim'den Muttalib'e geçen reislik Emevîlerdeki gibi velayetle değil, tamamen ehliyet ve liyakate dayalıdır. Aksi takdirde gücü elinde bulunduran Hâşim vefat etmeden önce oğlu Şeybe'yi (Abdumuttalib'i) lider olarak atayabilirdi. Ancak bu görevin kardeşine geçmesi Muttalib'in elde ettiği nüfuzla açıklanabilir.

Hâşimoğulları gibi Ümeyyeoğullarında da reislik, liyakat ve ehliyete dayalıdır. Mesela Ümeyye b. Abdışems b. Abdimenaf, kendi oymağının seyyid-ulu kişisi olmakla beraber, şeref ve itibar bakımından amcası Hâşim b. Abdimenaf'a denk kabul edilirdi.¹⁶ Ayrıca Harb b. Ümeyye ve oğlu Ebû Süfyan b. Harb'in Kureyş'in hükâmı (hüküm infaz eden kişiler) arasında sayıldığı da rivayet edilmiştir.¹⁷ Bu özellikler Harb ve Ebû Süfyan'ın kabile içerisinde sahip oldukları önemi ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Kusay tarafından ihdâs edilen Kâbe yönetimiyle alakalı görevlerin tevârüsü İslam öncesi dönemde kabile içerisinde kabiliyet, şeref ve servet bakımından üstün olana geçmekte, babadan oğula intikal etme şeklindeki veliahtlık uygulamalarına benzememektedir.¹⁸

¹³ Sarıçam, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, 68.

¹⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk: Süheyl Zekkâr vd., Beyrut 1996, I, 76.

¹⁵ Sarıçam, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, 72.

¹⁶ Hâşim'le Abdimenaf arasında cereyan eden münâfere olayı hakkında daha fazla bilgi için bkz: Sarıçam, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, 89-90.

¹⁷ Sarıçam, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, 84.

¹⁸ Kıyâde (komutanlık) görevinin Harb b. Ümeyye'den sonra oğlu Ebû Süfyan b. Harb'e intikal etmesi babadan oğula tevârüs etmesinden ziyade, Ebû Süfyan'ın sahip olduğu karakteri, zengin bir tüccar oluşu ve orduları komuta etmede elde ettiği başarı sebebiyledir. Sarıçam, *Emevi-Hâşimî İlişkileri*, 84-85.

III- HULEFÂ-İ RÂŞİDİN'İN HİLAFETE GELİŞLERİ

Mekke şehir meclisinde herhangi bir idari görevi olmayan Hz. Muhammed, 610 yılında Hıra'da uzlet halinde iken ilahi vahye¹⁹ mazhar oldu. Hz. Peygamber, davet görevine başladığı andan itibaren muhataplarına İslam'ı bildirerek din ve ırk ayrımı yapmaksızın Müslüman olanlara kucak açtı. Peygamberliğinin yanında Müslümanların idarecisi olması²⁰ sebebiyle Hz. Muhammed'e Mekke'de yaşam hakkı tanınmadı. Uygulanan boykot ve yapılan türlü işkenceler neticesinde gelen ilahi vahiyle, Hz. Peygamber ashabıyla birlikte 622'de Medine'ye hicret etti. Hicret, maddî boyutuyla zorluklar karşısında pasif bir kaçış değil, İslâm'ı öğrenmek ve yaşamak için yeni imkânlar aramaya, yeni şartların oluşmasına zemin hazırlamaya yönelik etkin bir çabadır. Ayrıca hicret, karşılaşılan güçlükler sebebiyle bir yerden diğerine göç etmenin yanında Allah'ın emirlerine uyma ve yasaklarından kaçınma şeklinde manevî boyutuyla da önem kazanmaktadır.²¹ Nitekim Hz. Peygamber, Medine'de Mescid-i Nebevî'yi inşa ettikten sonra Muhacirlerle Ensâr arasında “*Kardeşlik Antlaşması/Muâhât*”ı²² tesis ederek kurumsallaşmanın ilk adımını attı.²³ Müslümanlar arasındaki birliği sağladıktan sonra şehre; Müslümanları, gayr-ı müslim Arapları ve Yahudileri kapsayan “*Medineliler Sözleşmesi*”yle siyasî-sosyal yapı kazandı.²⁴

Kurumsallaşmanın temellerini bu şekilde atan Hz. Peygamber, ihtiyaç duyduğu idari kadroları ehliyet, liyakat, istişare gibi hususları temele alarak oluşturdu. İdarede bulunduğu dönemde valilerle ilgili karar ve uygulamalarında adil olmaya özen gösterirdi. Akrabaları veya çok yakın arkadaşları da olsa idarecilik vasfına sahip olmayanları idareci olarak görevlendirmede. İdareciliği belli bir kabilenin tekeline bırakmak istemeyen Hz. Peygamber, tayin ettiği otuz iki valiyi yirmi dört farklı kabileden belirledi ve -kendi kabilesi olan- Hâşimoğullarından

¹⁹ Alak 96/1-5.

²⁰ M. Ali Kapar, *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998, 29. Hz. Peygamber'e itaatle ilgili ayet için bkz: Nisa 4/59.

²¹ Ahmet Önkal, “Hicret”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 458-462.

²² Hüseyin Algül, “Muâhât”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 308-309.

²³ Mescid-i Nebevî'nin inşası ve Muâhât için bkz: Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 179-182.

²⁴ Medine Vesikası için bkz: Nebi Bozkurt, “Medine”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 305-311; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, 183-210.

sadece bir kişiyi, Hâris b. Nevfel'i tayin etti.²⁵ Sadece vali tayini konusunda değil, iktidar ve idareyi ilgilendiren tüm konularda, yapılan tayinin verasete dönüşmesini engellemek için yukarıda saydığımız kriterleri titizlikle uyguladı.

Hız. Peygamber, hem Allah'tan aldığı ilahi mesajları insanlara ulaştıran bir Rasul, hem de idaresini adalet, ahlak, istişare, biat ve ehliyet esaslarına dayandıran bir devlet başkanı olarak görevini ifa ettikten sonra yerine bir halife tayin etmeden 11/632'de vefat etti.²⁶

A- Hız. Ebû Bekir'in Hilafete Gelişi

Hız. Peygamberden sonra devletin başına kimin geçeceğine dair Kur'an'da hiçbir nass olmadığı gibi, Hız. Peygamber de kendisinden sonraki siyasi iktidarın sahibini belirleyen ne bir vasiyet ne de bir tavsiye mektubu bırakmıştı.²⁷ Hız. Peygamber'in beklenmedik vefatı, Müslümanları birtakım ihtilafa sürükledi. Bunların ilki; Hız. Peygamber'in vefatını kabullenme meselesiydi. Ne var ki bu mesele, Hız. Ebu Bekir'in girişimleriyle sonuçlandırıldı.²⁸

Hız. Peygamber'in vefatıyla Müslümanlar lidersiz kaldılar ve yeni bir lider belirleme ihtiyacı hissettiler. Hatta bu meseleyi Hız. Peygamber'in defin işlemlerinden bile önceye aldılar.²⁹ Hâşimîler henüz Hız. Peygamber hayatta iken, hilafet meselesini çözümlene çabasına girerek sorumluluğu almaya hazır olduklarını ortaya koydular.³⁰ Ensâr ise, Hız. Peygamber'e akraba oldukları için Kureyşi, iktidar mücadelesinde kendilerine rakip olarak görmekteydi. Bu bağlamda Benû Sâide

²⁵ Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004, 140-141.

²⁶ Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 294; Yılmaz, *Emeviler'de Velihtlik*, 9.

²⁷ M. Sait Hatiboğlu, "İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, XXIII, Ankara 1978, 156.

²⁸ Hız. Ömer, Hız. Peygamberin vefat ettiğini söyleyenlere kızmakta, hatta boyunlarını vuracağını dile getirmektedir. Halkın bu şekilde galeyana geldiğini gören Hız. Ebu Bekir; "*Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler geçmişti. Ölür veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz. Geriye dönen Allah'a hiçbir zarar vermez, Allah şükredenlerin mükâfatını verecektir.*" (Âl-i İmran 3/144) ayetini okuyarak insanların sükûnetini tesis etti. Ahmet b. Ebu Ya'kub b. Cafer b. Vehb el-Ya'kûbî, *Tarihu'l-Ya'kûbî*, thk: Abdülemîr Minha, Beyrut 1993, I, 445-446; Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1985, II, 266-2272; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1103-1104. Hız. Peygamber'in vefatına ashabin gösterdiği tepki için bkz: Cem Zorlu, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002, 64-73.

²⁹ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970, 74; Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Diyarbakır 2005, 67.

³⁰ M. Asım Köksal, *İslam Tarihi*, İstanbul 1987, XVIII, 74. Hâşimîlerin hilafet konusundaki girişimleri için bkz: Ebu Muhammed Abdümelik İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk: Cemal Sâbit vd., Kahire 1996, IV, 279; Zorlu, *İktidar Mücadelesi*, 52-56.

Sakîfesi'nde, Kureyşi/Muhâcirleri hilafetten uzak tutabilmek için baskın bir seçim düzenleyip Hazrec kabilesi reisi Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek üzere birleşti.³¹

Toplantıdan haberdar olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. Cerrah, Kureyşlilerin bu sonuca itiraz etmelerinden ve Müslümanlar arasında fitne çıkmasından endişe ederek Benû Sâide Sakîfesine vardılar.³² Müzakerelerde Ensâr, İslama yapmış oldukları hizmetler gibi bir takım dini argümanları kullanarak hilafet haklarını dile getirdiler. Muhâcirlerin sözcüsü konumundaki Hz. Ebu Bekir ise, Arapların bu işe/hilafete Kureyşi³³ uygun görececeklerini, insanların Kureyşli bir yöneticiye tâbi olacaklarını belirtti ve ardından Ensârın faziletini ve İslama yapmış oldukları hizmetleri veciz bir şekilde dile getirdi. Gerginleşen havayı bu şekilde yumuşatan Hz. Ebu Bekir topluluktan, Hz. Ömer veya Ebu Ubeyde'den birini halife seçmelerini teklif etti.³⁴

Hz. Ebu Bekir'in ortaya koyduğu güçlü argümanlar karşısında yetersiz olduklarını gören Hubab b. Münzir, daha önceden müzakere ettikleri ikinci planı devreye soktu. Biri Muhâcirlerden diğeri Ensârdan olmak üzere ikili başkan fikrini ortaya attıysa da teklif kabul görmeyerek reddedildi.³⁵ Üçlü Kureyş ittifakının baskıları sonucu ashab, hilafete en layık kişinin Hz. Ebu Bekir olacağı sonucuna vardı.³⁶ Hz. Ömer'in “*uzat elini sana biat edeyim*” demesinden sonra Ensârdan Hazreçli Beşîr b. Sa'd Hz. Ebu Bekir'e biat etti. Benû Sâide Sakîfesinde bulunan Ensâr ve Muhâcirlerin biatinden (özel biat/*bey'atü'l-hâss*) sonra ertesi gün tüm

³¹ İbn Hişâm, IV, 281-282; İzzüddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l- Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1979, II, 325; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu'l Ümem ve'l-Mülûk*, thk: Muhammed Ebü'l Fazl İbrahim, Kahire ty, III, 218; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyase*, Beyrut 2009, I, 9; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1106; M. Ali Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 40; H. İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Sosyal-Kültürel İslam Tarihi*, çev: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, İstanbul 1996, I, 267.

³² İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 9-10; Taberî, III, 218; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1107; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 69.

³³ Hilafetin Kureyşliliği konusunda daha geniş bilgi için bkz: Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 121-209; ayrıca krş: Zorlu, *İktidar Mücadelesi*, 115-116 (172 no'lu dipnot).

³⁴ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 10-11; Taberî, III, 221; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1108; Hatiboğlu, *Hilafetin Kureyşliliği*, 159.

³⁵ Taberî, III, 220; İbnü'l- Esir, *el-Kâmil*, II, 325; Belâzürî, *Ensâb*, II, 260; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 1109.

³⁶ Hz. Ebu Bekir, Müslümanlar arasında İslam'ı kabul eden ilk kişi olması, Muhâcirler arasında malca en zengin olması, Hz. Peygamber'in hicreti esnasında mağaradaki dostu olması ve namazda O'nun halifesi olması gibi sebeplerle hilafete namzet gösterilmiştir. (Taberî, III, 218-222; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 13; Ebü'l-Fida İsmail İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, by, ty, VII, 305-306)

Müslümanlar mescide gelerek biat ettiler (genel biat/*bey'atü'l-âmm*) ve Hz. Ebu Bekir halife seçildi.³⁷

Hz. Peygamber'in teçhiz ve tekfiniyle meşgul olan Haşimoğulları, Benû Sâide Sakifesindeki toplantıya katılmamıştı. Hz. Ebu Bekir'e biat edildiği haberi kendilerine ulaşınca, hilafetin Hz. Peygamber'e yakınlığından dolayı Hz. Ali'nin hakkı olduğunu iddia ettiler. Muhâcirler Ensârı ikna ederek hilafeti almışlardı, fakat böylece iktidar kavgasını kendi bünyelerine taşımış oluyorlardı. Hz. Ebu Bekir'e yapılan bu biat, İslam siyasi düşüncesinde birtakım tartışmaların ve ihtilafların ortaya çıkmasına neden olmuş, özellikle Ehl-i Sünnet ve Şia arasında hilafet/imamet konusunda ciddi fikir ayrılıklarının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Ehl-i Sünnet Hz. Ebu Bekir'in hilafetini, konu hakkında herhangi bir nass bulunmadığı ve ashabin istişaresi sonucu gerçekleştiği için meşru kabul ederken; Şia, Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi kendisinden sonra veliaht tayin ettiğini iddia ederek bu durumu nassla ispata çalışmıştır.³⁸ Her iki grubun da ileri sürdüğü deliller, gerek Hz. Ali'nin gerekse Hz. Ebu Bekir'in faziletine dair hadislerdir.

Hz. Ali, aday olma imkânı kendisine tanınmadığı için önce tereddüt etse de hem genel biatin yapıldığı gün diğer sahabelerle birlikte hem de Hz. Fâtıma'nın vefatından sonra biat ederek üzerine düşeni yapmıştır.³⁹

Sonuç olarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber tarafından ne vasiyet yoluyla ne de biat edilmek suretiyle veliaht/vâsi tayin edilmemiştir. Ancak ashab, O'nun İslama yapmış olduğu hizmetleri ve halk nezdindeki saygınlığını dikkate alıp, Hz. Peygamber'in izlediği din ve devlet politikasını samimiyetle takip edeceğine dair oluşan yaygın kanaatle kendisine biat etmiş ve hilafete getirmiştir.

B- Hz. Ömer'in Hilafete Gelişi

İslam ümmetinin desteği ve biatiyle⁴⁰ hilafete geçen Hz. Ebu Bekir, 13/634 yılında hastalanıp ecelinin yaklaştığını anlayınca, Müslümanların Sakîfe'de

³⁷ İbn Hişâm, IV, 285; Taberî, III, 222; Belâzürî, *Ensâb*, II, 263; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 325; Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 41; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 70; Zorlu, *İktidar Mücadelesi*, 135.

³⁸ Ziyaeddin Reyis, *İslam'da Siyâsî Düşünce Tarihi*, çev: İbrahim Sarmış, İstanbul 1995, 166-167. Hz. Ali'nin hilafetiyle ilgili olarak Şia tarafından ileri sürülen görüşler ve tenkidi için bkz: Abdurrahman İbn Haldun (808/1405), *Mukaddime*, çev: Süleyman Uludağ, Bursa 2009, I, 433-438.

³⁹ Belâzürî, *Ensâb*, II, 268.

düşükleri duruma bir daha düşmemesi ve ümmetin ihtilafına engel olabilmek için kendisi henüz hayattayken yerine halef tayin etmeyi düşündü.⁴¹ Sözlükte “yerine birini geçirmek, halef bırakmak” şeklinde karşılık bulan istihlâf, devlet başkanlığı söz konusu olduğunda, iş başındaki devlet başkanının yerine birini bırakması ya bu kimsenin sağlığında görevi başkasına devretmesi veya ölümünden sonra yerine bir başkasını bırakması şeklinde olur.⁴² İstihlâf usulünün icra edilişi ise; meşru halifenin, müslümanlara iyilik olsun diye, kendisinden sonra halife olmasını istediği kimseyi belirlemesi, istişarelerden sonra onun halife seçilmesini istemesiyledir.⁴³ Ancak, bu şekilde istihlâf edilen kimsenin devlet başkanında aranan niteliklere sahip olması gerektiği gibi mevcut halifeyle aynı kabileden olmaması da gözden kaçırılmaması gereken ayrıntıdır.

Burada Hz. Ebu Bekir'in bu yetkiyi nereden aldığı sorusu akla gelebilir. Ancak unutulmamalıdır ki; dönemin siyasi konjonktürü böyle bir çıkışı doğal karşılamaktadır. Nitekim 23/644 yılında ashab Hz. Ömer'den de vefat etmeden önce yerine bir halef tayin etmesini ısrarla isteyecektir. Ayrıca ashab, fikir hürriyeti bağlamında Hz. Peygamber döneminden beri düşüncelerini serbestçe ifade edebilmekteydi. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir'e yapmış olduğu bu tasarrufundan dolayı muhalefet edebilirlerdi. Fakat onlar, ümmetin menfaatini düşünen halifenin bu tercihini onaylayıp biat ederek resmen yürürlüğe sokmuşlardır.

Hz. Ebû Bekir, ümmet içerisinde bu işe en layık şahsiyet olarak gördüğü Hz. Ömer⁴⁴ hakkında Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan, Useyd b. Hudayr gibi Muhâcir ve Ensârın önde gelen simalarıyla fikir teatisinde bulundu. Yapılan görüşmelerde Hz. Ömer'in eleştirildiği tek nokta, sert mizaca sahip olmasıydı. Hz.

⁴⁰ Hz Ebu Bekir'e biat etmeyen tek kişi Benû Sâide Sakîfesi'nde hilafete namzet gösterilen Sa'd b. Ubâde'dir. Hz. Ebu Bekir, Sa'd'dan zorla biat almamış ve onu kendi haline bırakmıştır. Nitekim Sa'd, Hz. Ömer döneminde cihat maksadıyla gittiği Şam civarında hiç kimseye biat etmeden vefat etmiştir. (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 14.)

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 425; H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 275; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 89.

⁴² M. Akif Aydın, “İstihlâf”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 338.

⁴³ Hayrettin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*, İstanbul 1984, I, 196.

⁴⁴ H. İbrahim Hasan; Hz. Ebu Bekir'in kendinden sonra hilafete geçecek kişiyi tespit ederken Hz. Ömer ve Hz. Ali hakkında kararsız kaldığından bahseder. Bu kararsızlığını Hz. Ömer lehinde bozduğunu şöyle dile getirir: “Hz. Ömer iş yapmak istediğinde yolunda bir engel görürse o işi terk edebilir. Hz. Ali ise, doğruyu gördüğünde önüne çıkacak engellere aldırış etmez. İşte Hz. Ali bu özelliği ile şiddete yumuşaklıktan daha fazla meyilliydi.” (*İslam Tarihi*, I, 275.)

Ömer'in bu durumunun, hilafete gelmesinden sonra aşılabilecek bir durum olduğunu bildiren Hz. Ebu Bekir, “*halkın en hayırlısını halife bıraktım*” diyerek şüpheleri gidermeye çalıştı.⁴⁵

Hz. Ebu Bekir, toplumun Hz. Ömer'i tercih ettiğine kanaat getirdikten sonra Osman b. Affan'a bir ahitnâme yazdırdı. Kendi ailesinden olmayan Hz. Ömer'i halef tayin ettiğini belirttiği bu vesikayı ashabın tasdik etmesini istedi.⁴⁶ Orada bulunanların “*işittik ve itaat ettik*” demesiyle Hz. Ömer'in tayini kesinleşmiş, hilafet konusunda ihtilaflar da ortadan kalkmış oluyordu.⁴⁷

C- Hz. Osman'ın Hilafete Gelişi

“Aday Teklifi”⁴⁸ usulü ve Medine halkının biat etmesiyle hilafete geçen Hz. Ömer, 23/644 yılında Muğire b. Şu'be'nin kölesi Ebu Lü'lü tarafından bıçaklanarak ağır yaralandı. Ashabdan bazıları halifeye gelerek, yerine halife tayin etmesini istediler.⁴⁹ Hz. Ömer önce, “*yerime halife bırakmazsam benden hayırlısı (Hz. Peygamber) bırakmadı, eğer bırakırsam benden hayırlısı (Hz. Ebu Bekir) bıraktı*”⁵⁰ diyerek iki usule de yanaşmadı. Fakat sonra, sağ olsalardı Ebu Ubeyde b. Cerrah veya Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Salim'i halef tayin edebileceğini dile getirdi. Hatta içlerinden biri oğlu Abdullah'ı halife tayin etmesini önerdi.⁵¹ Hz. Ömer'in, hilafetin en güçlü adayı Hz. Ali ve ashabın seçkinlerinden Hz. Osman gibileri hakkında kesin kanaat belirtmemesi, hilafetin bir “aile hilafeti” şekline dönüşmesini engelleme çabası olarak açıklanabilir. Ayrıca oğlu Abdullah'ın halifeliğini de hilafetin verasete dönüşmesi endişesiyle kesin olarak reddetmiştir.⁵² Hz. Ömer'in bu tavrı, halife belirlemede yeni metodun uygulanacağı anlamına geliyordu.

⁴⁵ Taberî, III, 428. Hz. Ömer hakkında dile getirilen eleştiriler için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 425; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 90.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 22; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 426.

⁴⁷ Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 49; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 90.

⁴⁸ Muhammed el-Hudârî Bek, *ed-Devletü'l- Ümeviyye*, thk: Muhammed el-Osmanî, Beyrut 1986, 221

⁴⁹ Taberî, IV, 227; Celâlüddin es-Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, thk: İbrahim Salih, Beyrut 2008, 163; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 65. İbn Kuteybe eserinde (*el-İmâme*, I, 25) Hz. Ömer'den bu şekilde istekte bulunan grubun Muhâcirlerden bazıları olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ashab, Hz. Ömer'in yerine bırakacağı kişiye biate hazırdır. (Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 102.)

⁵⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 65.

⁵¹ Taberî, IV, 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 65.

⁵² Taberî, IV, 228; Âdem Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, Bursa 2003, 86; Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 52; Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 102.

Ashabın ısrarla yeni halifenin belirlenmesi talebi karşısında Hz. Ömer, kamuoyunun yönelimlerini temsil eden altı kişinin isimlerini sayarak, halifenin bunlar arasından seçilmesini önerdi. Bu altı kişilik şûra, Hz. Peygamber'in cennetle müjdeleyip hala hayatta olan Ali b. Ebî Talib, Osman b. Affan, Sa'd b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydullah'dan oluşmaktaydı.⁵³ Aşere-i mübeşşereden ve hayatta olmasına rağmen Said b. Zeyd, halifeyle aynı kabileden olduğu gerekçesiyle şûraya dâhil etmezken; Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, muhtemel eşitliği bozması gerekçesiyle ve seçilmeyip sadece oy kullanma yetkisiyle şûraya dâhil edildi.⁵⁴

Abdurrahman b. Avf, adayıktan çekildiğini bildirerek kabul etmeleri halinde hakem olmayı teklif etti. Şûra üyeleri, bu hakemliğe sıcak bakarken, Hz. Ali akrabalık gözetmeden ümmete layık birini seçmesi şartıyla onun hakemliğini kabul etti.⁵⁵

Hakemlik vazifesini üstlenen Abdurrahman b. Avf, Hz. Ömer'in vefatından sonra ordu komutanları, ahabın ileri gelenleri ve şûra üyeleriyle yaptığı görüşmelerde, hilafet mücadelesinin Hz. Ali ve Hz. Osman arasında cereyan edeceği sonucuna vardı.⁵⁶ Dördüncü gün sabah namazında Muhâcir ve Ensârın mescidde toplanmasını isteyen Abdurrahman b. Avf, burada açılış konuşmasını yaptıktan sonra ahabdan fikirlerini beyan etmelerini istedi. Yapılan görüşmelerde Haşimoğulları ile Ümeyyeoğulları taraftarları karşılıklı olarak tartışmaya başladılar.⁵⁷ Çıkması muhtemel fitne Sa'd b. Ebî Vakkas'ın tavsiyesi ve Abdurrahman b. Avf'ın müdahalesiyle engellenmiş oldu. Öyle ki; hakem Abdurrahman b. Avf Hz. Ali'yi yanına çağırarak, halife olması halinde Allah'ın kitabı, Rasulünün sünneti ve O'ndan sonraki halifenin yolu üzerine yürüyüp yürümeyeceği hususunda söz vermesini

⁵³ İbn Sa'd, III, 61; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 208; Belâzürî, *Ensab*, VI, 120.

⁵⁴ Taberî, IV, 228; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 208; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, thk: Ali Muhammed Muavvid vd., Beyrut ty, III, 584, İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 26.

⁵⁵ Hz. Ali, Abdurrahman b. Avf ile Hz. Osman arasındaki akrabalığa istinaden bu endişesini dile getirmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 68-69; Belâzürî, *Ensab*, VI, 124-125.)

⁵⁶ Aslında hilafet mücadelesinin Hz. Ali ile Hz. Osman arasında cereyan edeceği bir sürpriz değildi. Çünkü Hz. Ömer vefat etmeden önce Hz. Ali, Hz. Osman ve Sa'd b. Ebî Vakkas'la yaptığı ikili görüşmelerde aileleri hakkında kendilerini uyarıyordu. (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 26; İbn Sa'd, III, 340-344)

⁵⁷ Tartışmalar için bkz: Taberî, IV, 233 vd; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 80-81.

istedi. Hz. Ali bu soruya “*İlmim ve gücüm miktarınca bu yolu takip edeceğim*” cevabını verdi. Aynı soruyu Hz. Osman'a yönelten Abdurrahman b. Avf, “*evet bu yolu takip edeceğim*” cevabını alınca onun elinden tutup kaldırarak, “*Allah'ım şahid ol! Ben üzerimdeki emaneti Osman'ın üzerine yüklemiş oluyorum*” diyerek onu halife ilan etti ve ilk biat eden kişi oldu.⁵⁸ Böylece Hz. Osman, kendisinden önceki halifelerin yönetime geliş şekillerinden farklı bir usulle iktidara geçmiş oldu.

Hz. Osman'ın izlediği devlet siyaseti⁵⁹, gerek Medine'de ashabin –özellikle Hâşimoğullarının- gerekse Medine dışında yaşayan halkın karşı cephe almasına neden oldu. Medine eşrafının muhalefeti nasihat, yol gösterme ve Allah'ın azabıyla korkutma⁶⁰ şeklinde olurken, merkez dışındaki Basra, Kûfe ve Mısır halkının tepkisi daha sert oldu. Eyaletlerde oluşan bu muhalefet, Hz. Osman'ın hal' edilmesi gerekçesiyle Medine'ye ulaştı. Şevval 35/ Nisan 656'da başlayan muhasara yaklaşık iki ay sürerek Zilhicce 35/ Haziran 656'da halife Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle son buldu.⁶¹

D- Hz. Ali'nin Hilafete Gelişi

Hz. Osman'ın katledilmesi Medine'de büyük bir karışıklığa sebep oldu. İsyancılar kendilerinden birinin halifeliğini toplumun kabul etmeyeceğini

⁵⁸ Taberî, IV, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 81; Yakubi, II, 55-56; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 27; Belâzürî, *Ensâb*, VI, 128; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 212-213; Süyûtî, 164; Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 54.

Abdurrahman b. Avf'ın Hz. Osman'ı tercih etmesiyle ilgili olarak birtakım açıklamalar yapılmıştır. Bunlar, Hz. Osman'ın kendisine sorulan soruya “evet” diyerek kesin cevap vermesi, yaşının Hz. Ali'ye göre daha büyük olması, çoğunluğun görüşünün bu doğrultuda olması, şûrada soy-boy gayretinin olup hırs ve isteklerin hâkim olması şeklinde dile getirilmiştir. (Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, 92-93) Kanaatimiz odur ki, bu kadar önemli bir tarihi olayı sadece bir temele dayandırıp diğer sebepleri göz ardı etmek objektiflikten uzak kalmaktır.

⁵⁹ Hz. Osman'a yöneltilen eleştiriler için bkz: Âdem Apak, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl İslam Araştırmaları*, IV, Sakarya 2005, 157-170. Ayrıca Hz. Osman'ın akrabalarını önemli görevlere ve valilik makamına getirmesi hakkında bkz: Kılıç, *Valilik*, 145-153.

⁶⁰ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, 236.

Adnan Demircan “Başından beri gözü iktidarda olan Hz. Ali'nin, Hz Ebu Bekir ve Hz. Ömer kadar olmasa da Hz. Osman'dan daha yetenekli olduğunu söylemek iddialı bir görüş olmaz... Hz. Ali beklentilerinin karşılanmamasına genellikle kırıldı ama bunu ümmetin birliğini zedeleyecek bir muhalefete dönüştürmedi” diyerek Hz. Ali'nin muhalefedinin boyutlarını veciz bir şekilde dile getirmiştir. (Demircan, *Ali- Muaviye Kavgası*, İstanbul 2002, 47.)

⁶¹ Ya'kûbî, II, 73; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 40-41; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 179; Apak, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, 167-177.

bildiklerinden Medinelilere baskı yapmaya başladılar.⁶² İşte bu baskı ortamında, Medine halkı Hz. Ali'ye gelip kendisine halife olarak biat etmeyi teklif ettiyse de, o her defasında bu işin halka ait olduğunu vurguladı. Yapılan ısrarlar neticesinde içlerinde Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'ın da olduğu Medine halkı mescidde Hz. Ali'ye biat ettiler.⁶³

Medine'deki bir grup ashabın istişaresi neticesinde biat edilen Hz. Ali'nin hilafeti, Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesine benzese de bu iki seçimi birbirinden farklı kılan bazı hususlar mevcuttur. Çünkü bu seçim, meşru halifenin isyancılar tarafından şehit edilmesinin ardından, bu baskı unsurunun henüz şehri terk etmesinden önce büyük bir kargaşa ortamında gerçekleşmiştir.⁶⁴ Yine önceki halife seçimlerinde Medine halkının tam biati sağlanmışken, bu seçimde Hassân b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik, Mesleme b. Muhalled, Ebû Saîd el-Hudrî, Muhammed b. Mesleme, Nu'man b. Beşîr, Zeyd b. Sâbit, Râfi' b. Hudeyc, Fadâla b. Ubeyd, Ka'b b. Ucre gibi isimler Hz. Ali'ye biat etmemişlerdir.⁶⁵ Ayrıca önceki halifeler Medine eşrafının tam mutabakatı sağlandıktan sonra Medine dışındaki merkezlerin de biatiyle hilafetlerini sürdürmüşken Hz. Ali'ye Şam halkı biat etmemiştir. Hatta Hz. Ali'nin hilafete geçmesinden sonra, tartışmalar bu seçimin meşruiyeti noktasında yoğunlaşmış, Cemal ve Sıffîn savaşları bu iddialar üzerine meydana gelmiştir.⁶⁶

⁶² İbnü'l-Esîr'de geçen bir rivayet, Hz. Ömer'in belirlediği şûra ehlinde olup hayatta kalanların ölümle tehdit edildiğini ortaya koymaktadır: “*Ey Medine halkı! Siz şûra ehlisiniz ve başkanlığı siz halledersiniz. Sizin vereceğiniz hüküm ümmetin katında geçerli bir hükümdür. Halifeyi seçip hilafet makamına getiriniz ve biz bu konuda size tâbi olalım. Bugün size akşama kadar mühlet vereceğiz. Vallahi eğer bu işi halletmezseniz yarın Ali'yi, Talha'yı, Zübeyr'i ve yanlarında birçok kimseyi öldürürüz.*” (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 193-194.) Rivayet zayıf olarak değerlendirilse de, isyancıların hac mevsimi başlamadan önce hilafet meselesini halletmeyi hedeflediklerini düşünmekteyiz. Çünkü binlerce müslümanın hac ibadeti için Hicaza gelmesi, isyancılar için önemli tehlike arz edecektir. Yani rivayetin bir takım teknik sebeplerle zayıf olması, isyancıların bu fikirde olmadığı anlamına gelmez. Nitekim meşru halifeyi katletmekte hiçbir beis görmeyen zihniyet, rivayette isimleri geçen ashabi da katletmekten geri durmayacaktır.

⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 190-191; Taberî, IV, 427; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 43. Talha ve Zübeyr'in kerhen/zorla biat ettiği de rivayet edilmektedir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 402). Ancak bu iki sahabenin, genel biatten sonra, Hz. Osman'ın katillerinin bir an önce cezalandırılmaması (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 47) ve kendilerine valilik görevinin verilmemesi (İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 48; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 196) nedeniyle Hz. Ali'ye karşı cephe aldıklarını söylemek daha doğru olacaktır. E. Ruhi Fığlalı, *İmamiyye Şiası*, İstanbul 1984, 73-75.

⁶⁴ Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 57.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 191.

⁶⁶ Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, 113-114; Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 58.

Hız. Osman'ın intikamı alınmadıkça⁶⁷ biat etmeyeceğini bildiren Muaviye b. Ebî Süfyan, Cemel Savaşından dönen Hız. Ali ile Sıffın'de karşılaştı. Mücadelenin en şiddetli olduğu anda Kur'an sayfaları mızraklara takılarak hakeme müracaat etme fikri ortaya atıldı.⁶⁸ Taraflar arasında bir sulh ümidi olarak beliren Tahkim, istenen sonucu ortaya koyamadığı gibi mevcut problemleri daha da derinleştirdi. Öyle ki tahkim, İslam dünyasında "Hâricîler" diye bilinen fırkanın doğmasına sebep oldu.⁶⁹ Müslümanlar arasında cereyan eden hadiselerden sonra, Mekke'de toplanan bir grup Hâricî, bu karışıklığa son vermek için suçlu gördükleri üç kişinin -ki bunlar Ali b. Ebî Talib, Muaviye b. Ebî Süfyan ve Amr b. el-Âs'dır- öldürülmesine karar verdiler. Gerçekleştirilen suikastlerde Amr ve Muaviye kurtulurken Hız. Ali aldığı yaranın etkisiyle hayatını kaybetti. (40/661)⁷⁰

Hız. Ali'nin vefatından sonra Kûfeliler, onun büyük oğlu ve Hız. Peygamber'in torunu Hız. Hasan'a gelerek biat etmek istediler. Hız. Hasan onlara "Bana itaat edeceksiniz ve beni dinleyeceksiniz. Savaştığımda savaşır, barış yaptığımda barış yapacaksınız" diyerek hilafetinin sınırlarını belirtmiştir. Aldıkları cevaptan tatmin olmayan Kûfeliler, Hız. Hüseyin'e giderek biat edeceklerini bildirdiler. Fakat Hız. Hüseyin onları ağabeyisi Hız. Hasan'a havale etti. Böylece Kûfelilerin biatiyle Hız. Hasan hilafet makamına geçmiş oldu. Müteakip aylarda İran, Mekke, Medine, Hicaz ve Yemen biatlerini bildirirken Mısır ve Şam biat etmekten kaçınmışlardı.⁷¹

⁶⁷ Şaban Öz, "İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hız. Osman-Hız. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, editör: Âlim Yıldız, Sivas 2010, I, 283-285.

⁶⁸ Tahkim olayı hakkında bilgi için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 329-341; Ahmet Önkal, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, Konya 2003, II, 33-68; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990, 153-159; Demircan, *Ali- Muaviye Kavgası*, 135-158.

⁶⁹ Tahkim olayına tepki olarak tarih sahnesine çıkan Hâricîler varlıklarını uzun süre sürdürmüşlerdir. Hatta Hâricîlerin İbâziyye koluna mensup olan Benî Rüstem, Rüstemiler Devletini kurmaya muvaffak olmuştur. Abbasîler döneminde ciddi bir tehlike teşkil etmeyen Hâricîler, İbâziyye koluyla bugün Basra, Yemen, Kuzey Afrika'da varlıklarını sürdürmektedirler. (E.Ruhi Fıçlalı, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169-175.)

⁷⁰ Adnan Demircan, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, 39.

⁷¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 402-403; M. Ali Kapar, *Hilafetin Emevîlere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998, 24-25. Hız. Ali'nin vefatı sırasında oğlu Hasan'ı istihlâf edip etmediği hususunda iki farklı rivayet mevcuttur. Bunlardan birinde "Ey müminlerin emiri! Seni kaybedersek, Hasan'a biat edelim mi?" diye sorulduğunda Hız. Ali "Size bunu ne emrederim, ne de yasaklarım. Siz daha iyi bilirsiniz" diye karşılık vermiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 391) Diğer rivayette ise Hız. Ali'nin huzuruna giren bir grup "Veliht tayin etmeyecek misiniz ey Müminlerin emiri?" deyince Hız. Ali onlara "Hayır, sizi Rasulullah'ın bıraktığı gibi bırakıyorum" demiştir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 8). Ayrıca bkz: Vecdi Akyüz, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1990, 140.

Muaviye b. Ebî Süfyan ise Hz. Ali'nin vefatından sonra hâkimiyet alanını genişleterek halktan Emîru'l-Müminîn sıfatıyla biat almaya başlamıştı. Hz. Hasan'ın hilafete geçişini fırsat bilen Muaviye b. Ebî Süfyan, hemen harekete geçerek Kûfe üzerine yürüdü. Muaviye ordusu karşısında kendi gücünün zayıflığını bilen ve zaten savaş taraftarı olmayan Hz. Hasan birtakım şartlar öne sürerek hilafet haklarını Muaviye b. Ebî Süfyan'a devretti.(41/661)⁷² Böylece İslam Tarihinde “Emevî Devleti” kurulmuş oldu.

IV- HİLAFETİN VERASETE DÖNÜŞMESİ VE EMEVİLER'DE UYGULANIŞ ŞEKİLLERİ

A- Hilafetin Verasete Dönüşmesi

Emevîlerin hilafet uygulamalarına geçmeden önce hilafet ve saltanat kelimelerine değinmekte fayda vardır. Bir kimsenin diğerinin yerini alması, onu temsil etmesi, onun salâhiyetlerini kullanması manasına gelen hilafet⁷³, İslam devletlerinde Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığını ifade eden kurumdur.⁷⁴ İbn Haldun'a göre hilafet, “dinin muhafaza edilebilmesi ve dünya işlerinin dini bir siyasetle idare edilmesi hususunda şeriat sahibine niyabettir.”⁷⁵ İslam kültüründe, otoritenin devrinde veya denetlenmesinde, hilafet modelinden ve muhalefeti ele alıştaki belirgin üslubundan sapmalar başlayınca saltanat (mülk) terimi ortaya çıktı. Bunun sonucunda da saltanat (mülk) denilen yönetim sistemi, istibdat yönetim biçimiyle birleşti. İşte hilafet modelini saltanat modelinden ayıran en önemli gösterge, yapılan muhalefet karşısındaki tutumdur. Saltanat modelinde otoriteye ulaşma biçiminin en önemli belirleyicisi, şiddete ve kuvvete dayanmasıdır.⁷⁶ Hatta Muaviye, bundan sonra liderlik makamının soya dayanmasına (veraset)

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 404-407; Ebu Hanife Ahmed b. Davud ed-Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, thk: İslam Muhammed el-Hâc Ali, Beyrut 1997, 320; Aycan, *Muaviye*, 176-179. Hz. Hasan'ı anlaşılmaya sevk eden sebepler için bkz: Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 66-71; Kapar, *Hilafetin Emevîlere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, 29-32. Anlaşma şartları için bkz: Demircan, *İktidar Mücadelesi*, 75-86; Kapar, *Hilafetin Emevîlere Geçiş*, 27-29.

⁷³ Hilafet kelimesinin Kur'an'da kullanıldığı manası ve yorumlar hakkında fazla bilgi için bkz: *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Hayrettin Karaman v dğr., Ankara 2007, I, 100.

⁷⁴ Casim Avci, “Hilafet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539.

⁷⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 423.

⁷⁶ Abdullah b. Ömer ed-Demîci, *İslam'da Devlet Başkanlığı- Hilafet, Bey'at, Şûra-*, çev: İbrahim Cücük, İstanbul 1996, 49.

yönelecektir.⁷⁷ İşte bu noktada ideal hilafet ile realitedeki hilafet arasındaki farklılık iyice belirginleşmiş, iki hilafet arasındaki uzaklık alabildiğine artmıştır.⁷⁸

Râşit halifelerin hepsinde hilafet, şûra ve biate dayalı gerçek bir seçimle gerçekleşmiştir. Bunların seçimi esnasında –sayıları bazı durumlarda sınırlı kalsa da– şûra etkin rol oynamış, re'iyine güvendikleri insanlarla görüş alış verişinde bulunmuşlardır. Bu halifelerin göreve geliş şekilleri toplumda herhangi bir huzursuzluğa neden olmamıştır.⁷⁹ Ayrıca ne Hz. Ebû Bekir ne de Hz. Ömer oğullarını hilafete aday göstermeye yeltenmemişlerdir. Yalnızca ümmetin en ehil ve erdemli kişilerini aday göstermişlerdir. Hz. Ömer, halifeyi belirleyecek şûra üyelerini tayin ederken, takvasıyla tanınmış, bilimde ve dinde önder bir vasfa sahip olan oğlunu seçilmemek kaydıyla şûraya dâhil etmiştir.⁸⁰ İşte Hz. Ömer'in bu temkinli siyaseti, istihlâfin verasete dönüşme endişesidir.

İslam tarihinde şûra ve seçime dayalı halifelik sistemini değiştirerek yerine oğlunu tayin etme/veraset/veliahtlık⁸¹ fikrini ilk izhar eden kişi Muaviye'dir. Ancak bu şekilde bir tayin, önemli fikri altyapı ile mümkündür. Dolayısıyla araştırmacılar, Muaviye'nin oğlu Yezid'i veliaht tayin etmeden önce oluşan fikri altyapıyı rivayetler ışığında incelemiş⁸² ve şu sonuca varmışlardır: Muğire b. Şube tarafından ortaya atıldığı belirtilen bir teklif⁸³ ya da Muaviye tarafından üzerinde düşünülen bir konunun Muğire tarafından seslendirilmesi, her halükarda Emevî iktidarının devamı

⁷⁷ Nevin Abdülhâlık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, çev: Vecdi Akyüz, İstanbul 2001, 188-190.

⁷⁸ Reyis, 177.

⁷⁹ Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, 156.

⁸⁰ Reyis, 175.

⁸¹ ولاية العهد kelimesi; sultanlık, egemenlik, hakimiyet manalarına gelen ولاية (Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisânü'l-Arap*, Beyrut 1994, XV, 407) kelimesi ile söz, vaat, vasiyet, yemin manalarına gelen عهد (İbn Manzur, *Lisânü'l-Arap*, III, 311) kelimesinden mürekkep olup ıstılahta “Bir hükümdarın ölümünden veya tahttan çekilmesinden sonra tahta geçmeye aday olan kimse” manasına gelmektedir. *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2005, 2086.

⁸² Kapat, *Hilafetin Emevîlere Geçışı*, 47-52; Aycan, *Muaviye*, 246-251; Kılıç, *Yezid*, 75-96; Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 29-31.

⁸³ Muğire b. Şube, Kûfe'de idarecilik açısından yetersiz kaldığı gerekçesiyle Muaviye tarafından azledilmek üzere olduğu bir sırada, azledilmekten kurtulmak için Yezid'in veliaht tayin edilmesini gündeme getirmiş, önce bu fikri Yezid'e açmış o da babasına bildirmiştir. (Aycan, “Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü”, *Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1993, XXXIX, 75.)

için atılan adımlar olup İslam devlet geleneğine veliahtlık sisteminin girmesine yol açan bir girişimdir.⁸⁴

Kûfe'nin desteğini alan Muaviye, oğlu Yezid'in veliahtlığı konusunda Basra valisi Ziyad'ın da görüşlerini önemsiyordu. Çünkü Irak, İran, Horasan ve Arap Yarımadasının doğusu onun yönetimindeydi. Muaviye ile Ziyad arasındaki mektuplaşmalardan⁸⁵, Ziyad'ın Yezid'in sahip olduğu birtakım kötü alışkanlıklar sebebiyle Müslümanların bu işe karşı çıkmasından korktuğu ve bu yüzden bu işe pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Zaten Muaviye'nin biat almayı Ziyad'ın vefatına (53/672) kadar ertelemesi de onun temkinli siyasetinin bir neticesidir.⁸⁶

Ziyad'ın öldüğünü öğrenen Muaviye, veliahtlık konusunda attığı somut adımları hızlandırarak bölge temsilcilerinin de katılımıyla gerçekleşecek görüşme planı hazırladı. Diğer şehirlerden (Emsâr) gelen temsilciler heyeti ile yapılan görüşmeler⁸⁷ neticesinde 56/675 yılında Muaviye oğlu Yezid'i veliaht tayin ettiğini duyurdu.

Hicaz bölgesi ise veliahtlık fikrine sıcak bakmadığı gibi bu konuda muhalefetin liderliğini yapmıştır. Muaviye açısından Hicazın biatini alabilmek işleri daha kolaylaşacaktır. Çünkü Medine, İslamın ilk başkenti ve Müslümanların ileri gelenlerinin bulunduğu yerdir. Muaviye Medine valisi Mervan b. Hakem'e mektup yazarak ondan Yezid için biat almasını istemiş ancak özellikle Abdurrahman b. Ebî Bekr, Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr ve Abdullah b. Abbas Yezid'e biate yanaşmamışlardır.⁸⁸

Muaviye bu girişimlerden bir sonuç alamayınca bu işi bizzat gerçekleştirmek için hac mevsiminde yanında 1000 kişilik heyetle Medine'ye gitti. Ancak beş kişinin muhalefeti olsa da Muaviye, oğlu Yezid'e Hicazlıların biatini almayı başarmıştı

⁸⁴ Kılıç, *Yezid*, 90-91.

⁸⁵ Ya'kûbî, II, 128.

⁸⁶ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 33.

⁸⁷ Muaviye'nin Emsâr'dan gelen temsilcilerle yaptığı görüşmeler ve bu görüşmelerin değerlendirmeleri hakkında bkz: Kılıç, *Yezid*, 104-113; Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 33-37.

⁸⁸ Kılıç, *Yezid*, 113-119; Aycan, *Muaviye*, 250.

(56/675). Zaten halifeliğinin ilk yıllarında bu bölgeden Yezid'e isyan çıkmaması da bölge halkının genelinin biatlerine sadık kaldığını gösterir.⁸⁹

Muaviye'nin veliaht tayin etmesine karşı çıkanların temel argümanlarından ilki şüphesiz hilafetin saltanata dönüşme endişesidir.⁹⁰ Zira Muaviye, iktidara geçmeden önce halifenin şûra tarafından belirlenmesini savunurken, buna ulaştıktan sonra bu düşüncesini terk etmiştir. Esasında Medineliler Muaviye'nin gönderdiği ve Yezid'in ismini zikretmediği mektuba⁹¹ muhalefet etmemişler, bu kişinin Yezid olduğunu öğrenince hilafetin verasete dönüşeceği kanaatine vararak muhalefete başlamışlardır. Ayrıca Yezid'in şahsından kaynaklanan bazı özellikler de bu muhalefetin diğer bir sebebi olarak zikredilebilir. Kabile reisinin en şerefli soydan, tecrübeli, yaşlı ve nüfuz sahibi kimselerden seçilmesine alışık olan Arap toplumu, henüz 25 yaşında, fiske ve fücür sahibi, içki içip şarkı söyleyen ve namazı terk edip ipekli elbiseler giyen Yezid'in veliahtlığına sıcak bakmamışlardır.⁹²

Buna karşılık olarak Muaviye'nin ileride vukuu bulabilecek fitnelere engel olmak için böyle bir teşebbüste bulunduğu da ifade edilmektedir. Muaviye, Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'i istihlâf etmesini, Hz. Ömer'in de altı kişilik şûra heyetini belirlemesini bu gayeye matuf birer adım olarak değerlendirmekte ve kendisine yöneltilen eleştirileri daha önce yapılan bu istihlâf örneklerini vererek reddetmektedir. Fakat bilinmeli ki, ilk iki halifenin yaptığı istihlâf, kendi ailesi dışında ehliyet ve liyakat sahibi birini, İslam ümmetinin menfaatini temin etmek amacıyla yapılan istihlâftır. Muaviye'nin yaptığı istihlâf ise bu amaca hizmetten uzaktır. Çünkü tarih böyle bir savunmayı boşa çıkaracak örneklerle doludur. Kerbela'da Hz. Hüseyin'in hunharca katledilmesi⁹³, Harre Vakası⁹⁴ ve Mekke'nin

⁸⁹ Kılıç, *Yezid*, 139.

⁹⁰ Kılıç, *Yezid*, 156-160; Yılmaz, *Emeviler'de Velihtlık*, 46-47, Âdem Apak, "Kerbela Hadisesinin Siyasi Sebebi Yezid b. Muaviye'nin Veliht Tayin Edilmesi Meselesi Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, I, 271.

⁹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 506.

⁹² Kapar, *Hilafetin Emevilere Geçışı*, 66-67.

⁹³ Kerbela olayı hakkında geniş bilgi için bkz: Kılıç, *Yezid*, 215-274; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyancıları-X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Konya 2010, 19-21; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Çekişmeleri", *AÜİFD*, Ankara 1999, XXXIX, 157-159.

⁹⁴ Kılıç, *Yezid*, 300-349; Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Harre Savaşı", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 245-247.

muhasara edilerek Kâbe'nin yakılması⁹⁵ bu bağlamda zikredilebilir. Aslında Muaviye, kendisinden ve Ümeyyeoğullarından kurtulmak isteyen bazı kimselerin teşebbüse geçmek için kendisinin ölümünü beklediğinin farkındaydı. Devletin geleceğini temin etmek için bu yola başvurmak, Muaviye karakterindeki biri için bir zaruretler.⁹⁶ Ayrıca Muaviye'nin Yezid'i veliaht tayin etmesinde babalık şefkatinin de etkisi olduğu söylenmiştir ki, Muaviye'nin de benzer hisleri ifade ettiğini kaynaklar belirtmektedir.⁹⁷

B- Emevîler'de Uygulanan Veliâht Tayinleri

Muaviye, uzun uğraşlar sonucu elde ettiği bu makamı ölmeden önce oğluna devretmeyi düşünmüş, ortaya çıkan muhalefete aldırış etmeden kendi yöntemleriyle bu işin üstesinden gelmeye yönelmiştir. Buna mukabil Yezid'e biat etmeye karşı çıkanların muhalefeti birkaç kişinin cılız muhalefeti olmaktan çıkmış, İslam tarihinde asırlarca sürecek kanlı iktidar çekişmelerinin doğmasına, siyasi ve dini grupların oluşmasına sebep olmuştur.⁹⁸

Muaviye'nin 60/679 yılında vefat etmesiyle hilafete geçen Yezid, babasının başlatmış olduğu veraset usulüne dayalı veliaht tayin etme geleneğini sürdürerek vefat etmeden önce⁹⁹ oğlu Muaviye'yi tayin etti.¹⁰⁰ Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde Emevîleri iktidara getirmekte büyük rolü olan Yemenî kabilelerin devlet üzerindeki nüfuzları da bu tayinle iyice belirmiş oldu.¹⁰¹ 64/683 yılında Şamlıların yaptıkları biatle II. Muaviye, Emevî tahtına oturdu. Hicazlılar ise Abdullah b. Zübeyr'e olan desteklerini arttırarak ona biat ettiler.¹⁰² Böylece İslam dünyasında ilk defa, biri Şam'da diğeri Mekke'de olmak üzere iki halifeye biat edilmiş oldu.

⁹⁵ Kılıç, *Yezid*, 350-360; Aycan, “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği- Abdullah b. Zübeyr (622-692)”, *AÜİFD*, Ankara 2000, XLI, 112-115.

⁹⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 443-444.

⁹⁷ İlgili rivayetler ve değerlendirmeler için bkz: Kılıç, *Yezid*, 170-171; Yılmaz, *Emevîler'de Veliâhtlık*, 53-54.

⁹⁸ Kılıç, *Yezid*, 174.

⁹⁹ Yezid'in oğlu Muaviye'yi veliaht tayin ettiği tarih hakkında değerlendirmeler için bkz: Akyüz, 187-188; Yılmaz, *Emevîler'de Veliâhtlık*, 56.

¹⁰⁰ Belâzürî, *Ensâb*, V, 379. Muaviye b. Yezid'in veliaht tayin edilmesiyle ilgili bkz: Yılmaz, *Emevîler'de Veliâhtlık*, 56.

¹⁰¹ Yılmaz, *Emevîler'de Veliâhtlık*, 57.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 129.

Emevî Devleti tarihinde yaşanan ilklerden diğeri ise, II. Muaviye'nin hilafetten kendi rızasıyla ayrılmasıdır. Veliht belirlemeyen II. Muaviye'nin vefatından sonra oluşan bu siyasi kriz, Mervan b. Hakem'in "Câbiye Toplantısı"nda¹⁰³ halife seçilmesiyle aşıldı. Nitekim Câbiye Toplantısı, Emevî Devletinin kendi içerisinde de büyük bir dönüşüm meydana getirmiştir. Artık hilafet, devletin kurucusu Muaviye'nin temsil ettiği Süfyânîlerden, Mervan b. Hakem'in temsil ettiği Mervânîlere geçmiş ve devletin yıkılışına kadar böyle devam etmiştir. Ayrıca Emevî Devletinde iktidarı belirleyen etkin güçlerden sayılan kabile asabiyetinin -Kaysî-Kelbî mücadelesi- doğmasına, böylece kanlı savaşların başlamasına sebep olmuştur.¹⁰⁴

Câbiye Toplantısı kararları, veliaht tayin etme prensiplerinde de birtakım yenilikleri beraberinde getirmiştir. Öyle ki; Mervan b. Hakem'den sonra, Halid b. Yezid ve Amr b. Said el-Âs'ın sırasıyla veliaht tayin edilmeleri hususunda alınan kararla, ilk defa aynı anda iki veliaht tayin etme usulü uygulanmış oldu. Bunun yanı sıra dikkat çeken diğereğişiklik, tayin edilen veliahtların halifenin oğulları olmamaları hususudur. Hanedanın diğerkollarına mensup olan Halid ve Amr'ın tayin edilmesiyle, muhtemelen Emevî ailesi içerisinde birlik sağlanması hedeflenmiştir. Ancak bu değişiklik Mervan'ın kendi oğullarını veliaht tayin etmesiyle uygulamaya geçmemiştir.¹⁰⁵

Mervan'ın belirlenen veliahtları azledip yerine kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'e biat alması¹⁰⁶, hanedan ailesi mensupları arasında ortaya çıkacak ilk ihtilafların habercisi olmuştur. İlgili rivayetler arasında Mervan'ın, Câbiye toplantısı kararlarına uymaması sebebiyle Halid b. Yezid'in Mervan'la evli olan annesi Fâhite tarafından öldürüldüğü bilgisi mevcuttur.¹⁰⁷ Ayrıca bu tayinde Hassân b. Mâlik'in

¹⁰³ Muaviye b. Yezid'in halifelikten ayrılması, Mervan b. Hakem'in halife seçilmesi ve veliahtların belirlendiği Câbiye Toplantısı hakkında rivayetler ve tahlilleri için bkz: Ünal Kılıç, *Mervan b. el-Hakem* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1995,74-77; Saim Yılmaz, "Muaviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikali", *İSTEM*, Konya 2006, VIII, 193-195.

¹⁰⁴ Ali Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, İstanbul 2007, 255; Kılıç, *Mervan b. el-Hakem*, 66-68.

¹⁰⁵ Yılmaz, "Halifeliğin Mervânîlere İntikali", 202-203; Kılıç, *Mervan b. el-Hakem*, 77.

¹⁰⁶ Taberî, V, 610; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 189-190.

¹⁰⁷ Mervan'ın Fâhite ile evliliğinin sebebi, halife adayı Halid'i toplumun gözünden düşürmek ve onu hilafetten uzaklaştırabilmektir. (Dîneverî, 420)

rolü¹⁰⁸ göz önüne alındığında, Kelb kabilesinin Emevî iktidarı üzerindeki nüfuzunu devam ettirdiği görülmektedir.

Mervan b. Hakem'in vefatından sonra (65/685), ilk veliahtı olan oğlu Abdülmelik b. Mervan'a halife olarak biat edildi.¹⁰⁹ Hilafete geldiğinde sadece Suriye ve Mısır'a hâkim olan¹¹⁰ Abdülmelik, uzun bir çabadan sonra pek çok muhalif grubu -ki bu grup içinde veliahtlık hakkı gasp edilen Amr b. Said de bulunmaktadır- saf dışı bırakmayı ve hâkimiyeti tamamen ele geçirmeyi başaramamıştır. O, bu yüzden Emevî Devleti'nin ikinci kurucusu olarak kabul edilmiştir.¹¹¹

Devleti yeniden istikrara kavuşturan Abdülmelik, vefat etmeden önce oğullarını veliaht tayin etme gayretine düşmüş ve kendisine yakın isimlerle bu konuyu istişare etmiştir.¹¹² Görüşmeler sonunda, kardeşi Abdülaziz'in ölümünü beklemeyi uygun bulmuştur. Nitekim Abdülmelik, kardeşi Abdülaziz'in vefatından sonra (86/705) oğulları Velîd ve Süleyman'ı veliaht tayin ederek Şam halkını biate çağırması ve herkesin biatını temin etmiştir.¹¹³

Pek çok konuda olduğu gibi veliahtlık konusunda da babasının icraatlarını takip eden Velîd b. Abdülmelik, kardeşi Süleyman'ı azledip yerine oğlu Abdülaziz'i tayin etmek istemiştir.¹¹⁴ Bunun için Velîd, bölge valilerine haber göndererek kendisine destek vermelerini istemiş, ancak onun bu çağrısına Irak genel valisi Haccâc b. Yusuf, Horasan valisi Kuteybe b. Müslim ve Sind valisi Muhammed b. Kâsım olumlu yanıt vermiştir.¹¹⁵ Süleyman iktidara geçtiğinde, Velîd'e destek verenlerden intikam almaktan geri durmadı. Ne var ki Haccâc, henüz I.Velid hayattayken ölmüşse de ailesi ve yakınları intikamdan kurtulamadılar.¹¹⁶ Kuteybe b.

¹⁰⁸ Hassân b. Mâlik, kendi çıkarlarına da uygun düşen Abdülmelik ve Abdülaziz'in tayin edilmesi meselesini bir toplantı sırasında gündeme getirmiş, orada bulunanların da onaylayıp biat etmesiyle Mervan'ın iki oğlu veliaht tayin edilmiştir. (Taberî, V, 610; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 190; Hüseyin Atvan, *eş-Şûra fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990, 138; Kılıç, *Mervan b. el-Hakem*, 84)

¹⁰⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih-u Halife b. Hayyât*, thk: Süheyl Zekkâr, Dimaşk, 1996, 202.

¹¹⁰ Atvan, 303.

¹¹¹ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 73.

¹¹² Atvan, 357-358.

¹¹³ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 74-75.

¹¹⁴ Atvan, 114.

¹¹⁵ Velîd b. Abdülmelik, hilafeti döneminde kabileler arasında dengeyi sağlamaya çalışsa da bu idareciler sayesinde Kaysiler etkinliklerini arttırmışlardır. Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 256.

¹¹⁶ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 251.

Müslim, valilikten azledildikten¹¹⁷ sonra Horasan'da ortaya çıkan isyanda¹¹⁸; Muhammed b. Kâsım ise hapsedildikten sonra öldürülmüştür.¹¹⁹

Süleyman b. Abdümelik'in iş başına gelmesiyle Mudarî-Yemenî çekişmesi açıkça ortaya çıkmaya başladı. I. Velîd Kaysîleri desteklerken, Süleyman iktidarını Kelbîlere dayandırdı. Bu dönemde, bir sonra gelen halife iktidar hırsı uğruna, kendisinden önceki halifenin bağlı olduğu kabilenin aksi tarafını tutar hale geldi.¹²⁰

Süleyman da selefleri gibi veliaht tayin etme geleneğine bağlı kalarak; önce oğlu Eyyûb'u (98/716) tayin etmiş, fakat Eyyûb kendisinden önce vefat edince diğer oğlu Davud'u veliaht tayin etmek istemiştir. Davud'un Bizans seferinde olması nedeniyle de bu fikrinden vazgeçmiştir. Veliaht tayin etmek için kendi oğulları arasından uygun birini bulamayan Süleyman, ulema ile yaptığı istişare neticesinde Ömer b. Abdülaziz'i birinci, Yezid b. Abdümelik'i ikinci veliaht tayin ederek vefat etti (99/717).¹²¹

Emevîler döneminde 99/101-717/719 yılları arasında devlet başkanlığı görevini yürüten Ömer b. Abdülaziz, kişilik açısından fevkalade önemli bir şahsiyettir. Anne tarafından Ömer b. Hattab, baba tarafından da Mervan b. Hakem'in torunu olan Ömer, Emevîlerin muarızlarının bile hayırla yâd ettiği, ilim, adalet ve salih ameliyle meşhur olmuş bir şahsiyettir. Hatta tarihçiler ve diğer Müslümanlar onun idaresini dedesi Ömer b. Hattab'ın idaresine benzetirler. Bu sebeple de onu Raşid halifelerin beşincisi olarak kabul ederler.¹²²

Yaklaşık iki buçuk yıl hilafette kalan Ömer b. Abdülaziz, Süleyman tarafından tayin edilmiş kendisinden sonra halife olacak II. Yezid'i azletmek veya onun yerine başka birini veliaht tayin etmek gibi bir yola başvurmadan 101/719 vefat etti.¹²³ Böylece yerine Yezid b. Abdümelik hilafet makamına gelmiş oldu. II. Yezid, Ömer b. Abdülaziz'in izlediği denge politikasının aksine hareket ederek açıkça Kays kabilesi tarafında yer aldı. Onun bu tavrı, Emevî Devleti'nde selefi zamanında

¹¹⁷ Halife b. Hayyât, 241.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 12 vd.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 588 vd.

¹²⁰ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 256.

¹²¹ Atvan, 151.

¹²² İrfan Aycan- İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1999, 72.

¹²³ Taberî, VI, 565.

sönmeye yüz tutmuş olan kabilecilik ateşinin yeniden alevlenmesine neden oldu. Ayrıca Yezid b. Abdülmelik dönemi, gerek Abbâsî hareketinin ortaya çıkışı ve çalışmalarına başlaması, gerekse Hâricîlerin çeşitli isyanlarda boy göstererek devleti zayıf düşürmesi açısından da önemli dönemdir.

Yezid b. Abdülmelik hilafete geçişinin ikinci yılında, muhtemelen Yezid b. Mühelleb isyanı nedeniyle¹²⁴ yerine veliaht tayin etme cihetine yönelmiştir. O esnada henüz on yaşlarında olan oğlu Velîd'i tayin etmek isteyen halifeyi, kardeşi Mesleme ikna etmeyi başarmıştır. Nihayetinde II. Yezid, kendisinden sonra önce kardeşi Hişâm'ı daha sonra da oğlu Velîd'i tayin ederek Emevî geleneğini sürdürmüştü,¹²⁵ oğlu Velîd'i ikinci veliaht tayin ederek de Emevî Devletinde çocuk yaşta birini veliaht tayin eden ilk halife olmuştur. Burada veliaht tayini hususunda dikkat çeken diğer bir nokta, Emevîlerin veliaht tayin edilecek kişide asalet şartını aramış olmalarıdır. Bu sebeple çok kabiliyetli ve Emevî ailesi içerisinde büyük bir nüfuza sahip olan Mesleme b. Abdülmelik, bu dönemde halifelik için söz konusu edilmemiştir. Bunun da, annesinin cariyeye olmasından ileri gelen bir durum olduğu kabul edilmektedir.¹²⁶

Hişâm b. Abdülmelik, yeğeni ve veliahtı olan Velîd'in sahip olduğu kötü alışkanlıklar nedeniyle onu veliahtlıktan azledip yerine kendi oğlu Mesleme için biat almak istedi.¹²⁷ Hişâm bir taraftan oğlu Mesleme için gizliden gizliye biat almaya çalışırken, diğer taraftan da Velîd'in kötü alışkanlıklarının propagandasını yaparak bu düşüncesini gerçekleştirmek için kamuoyu oluşturmaya çalıştı.¹²⁸ Velîd ise

¹²⁴ Yezid b. Abdülmelik, Yezid b. Mühelleb üzerine ordular gönderince ve bu orduların kumandanlığına kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ve kardeşinin oğlu Abbas b. Velîd b. Abdülmelik'i getirince, bunlar kendisine: "Ey Müminlerin emiri! Iraklılar yalan yanlış haberleri yayıp ortalığı karıştıran bir topluluktur. Biz savaşa gidiyoruz, çeşitli olaylar oluyor. Iraklılar yanlış bir haber yayıp bize: "Müminlerin emiri öldü" diyebilirler, bu da bizim elimizi kolumuzu bağlayabilir. Sen Abdülaziz b. Velîd'i veliaht tayin etsen isabetli bir şey olur" demişlerdir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 91.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 91. Ancak; Yezid'in bu tayinden pişman olduğu ve Hişâm'ı veliahtlıktan vazgeçirmek için Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi gönderdiği fakat Hişâm'ın bunu kabul etmediği rivayet edilmiştir. Ya'kûbî, II, 241-242.

¹²⁶ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 80-81.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 264.

¹²⁸ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 90. Hişâm, yeğeni Velîd'i hac emiri olarak gönderirken asıl amacının, onun sahip olduğu kötü alışkanlıkların ortaya çıkmasını sağlamak ve onu halkın gözünden düşürmek olduğu da rivayet edilmiştir. Ebü'l-Ferec Ali b. el-Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, Kahire 1963, VII, 3.

amcasının baskılarından kurtulup daha rahat hareket edebilmek için hilafet sarayını terk etti.

Yaklaşık yirmi yıl hilafette kalan Hişâm b. Abdülmelik yerine oğlunu tayin etmek istese bile bunu fiilen gerçekleştiremeden 125/743 yılında öldü. Yerine ise kardeşi II. Yezid'in veliaht tayin ettiği II. Velîd hilafete geçti.¹²⁹ Başta Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed olmak üzere Emsâr'dan gelen heyetler, kendisine biatlerini bildirerek tebrik ettiler.¹³⁰

II. Velîd hilafete geçer geçmez amcası Hişâm'ın tayin ettiği tüm görevli ve memurları azletti. Hatta azletmekle kalmadı bir kısmını hapsedti. Hemen bütün eyaletlerdeki valileri değiştirerek kendi adamlarını buralara yerleştirdi. Amcası Hişâm döneminden kalan devlet bütçesinin neredeyse tamamını tüketti. Velîd'in bu şekildeki yaşantısı bazı devlet görevlilerinin görevlerini kötüye kullanmalarına ve suiistimallere yol açtı. Onun zamanında Arap kabileleri arasındaki mücadeleler daha da şiddetlendi.

Velîd b. Yezid b. Abdülmelik'in bu şekildeki sefihâne yaşantısı Emevi ailesi de dâhil olmak üzere hemen herkesin düşmanlığına sebep oluyordu.¹³¹ Hatta Emevi ailesi toplanarak II. Velîd'in azledilmesini, yerine Yezid b. Velîd b. Abdülmelik'in tahta çıkarılmasını kararlaştırdılar.¹³² III. Yezid devlet başkanlığına geçebilmek için bir takım girişimlerde bulundu. Bu manada çok para dağıtmak suretiyle taraftar toplamaya, ayrıca dindarlara hitab ederek onları kazanmaya çalıştı. Emevi ailesi tarafından bile dışlanan Velîd b. Yezid b. Abdülmelik Filistin'de Bahra sarayına çekildi. Yeterince taraftarı olmayan Velîd, yanındaki askerlerin mücadele esnasında karşı tarafa geçmesiyle tamamen yalnız kaldı. Nihayetinde 126/744 yılında Yezid b. Velîd b. Abdülmelik'in askerleri tarafından öldürüldü. II. Velîd'in bu şekilde

¹²⁹ Şihabuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb fi Funûnü'l-Edeb*, thk: Abdülmecid Tarhîni-İmâd Ali Hamza; Beyrut 2004, XXI, 281.

¹³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 163.

¹³¹ II. Velîd'in iktidara gelmesiyle, Emevî ailesi arasındaki çekişmeler doruk noktaya ulaştı. Bu çekişmelerle başlayan döneme İslam Tarihinde üçüncü fitne hareketi denilmektedir. Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 250.

¹³² Atvan, 308.

öldürülmesi ve Emevîlerin de bu işe engel olmak için girişimlerde bulunmaması, çöküşe geçen hanedanlığın ayakta kalabilmesi için bir çare olarak görülmektedir.¹³³

Emevî siyasi tarihinde ilk kez iktidara ihtilalle gelen Yezid b. Velîd b. Abdülmelik, kabile asabiyyetinde Yemenîlerin tarafını tutarak Kaysîlere iktidarda hiçbir görev vermedi. Ermeniye ve Azerbaycan valisi Mervan b. Muhammed ise Velîd b. Yezid'in intikamını almak için harekete geçtiyse de Yezid'in kendisine Ermeniye, Azerbaycan ve Musul valiliklerini vermeyi taahhüt etmesiyle isyanını sonlandırdı.¹³⁴

Yezid b. Velîd vefat etmeden önce kardeşi İbrahim b. Velîd için biat aldı. İbrahim'den sonra da yerine geçmesi için Abdülaziz b. el-Haccâc b. Abdülmelik'e biat aldı.¹³⁵ III. Yezid'in yaptığı bu tayin, Emevî devleti tarihinde yapılan son veliaht tayinidir.¹³⁶

Yezid'in vefatından sonra hilafete geçen İbrahim b. Velîd b. Abdülmelik Horasan, Ermeniye ve Kuzey Afrika gibi bölgelere hâkim olamadığı gibi Şam bölgesinden de tam manasıyla biat alamamıştır. Çünkü Kaysîlerin onu desteklemeleri imkân dâhilinde değildir. İbrahim de ağabeyisi Yezid gibi iktidarını Kelb kabilesine dayandırmak istese de, ülke içerisinde önü alnamayan ayaklanmalar ve iç karışıklıklar buna engel olmuştur. Bu iç karışıklıkların başında şüphesiz Mervan b. Muhammed'in, -II. Velîd b. Yezid'in mirasçısının haklarını korumak bahanesiyle ayaklanarak Suriye üzerine yürümesi gelir. On iki yıldan beri Kafkaslarda Hazarlarla mücadele ederek yeterli askeri tecrübeye sahip olan Mervan, İbrahim'in halife olmasıyla beklediği anın geldiğini düşünmüş ve isyanını başlatmıştır.¹³⁷

Siyasi arena bu esnada o kadar girift haldedir ki; Mervan b. Muhammed III. Yezid ve İbrahim'e, Yezid b. Velîd'in kardeşi Bişr b. Velîd de Mervan'a karşı ayaklanmış haldedir. Yani Emevî hanedanı öylesine iktidar sarhoşluğu içerisine

¹³³ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 88.

¹³⁴ Velîd b. Yezid'in öldürülmesinden sonra daha fazla eylem hazırlığı içerisine giren Mervan, iktidara giden yolda "Velîd'in intikamını almak" sloganını iyi bir şekilde kullanmış, nüfuzunu arttırmak için III. Yezid'le anlaşmakta bir beis görmemiştir. Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 81-91.

¹³⁵ Aksu, "Yezid b. Velîd'in Hayatı ve Halifeliği", *CÜİFD*, Sivas 2000, IV, 302. Yezid b. Velîd'in kardeşi İbrahim'i tayin etmesinde Kaderîlerin onu teşvik ettiği de rivayet edilmiştir. Taberî, VII, 295.

¹³⁶ Yılmaz, *Emevîler'de Veliahtlık*, 81.

¹³⁷ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 92-93.

düşmüştür ki, iktidarlarının hiçbir zaman yıkılamayacağını zannetmektedirler. Hâlbuki bu siyasi emeller, muhalif grupların -ki bu grupların başında Abbâsî ihtilalcileri ile Hâricîler ve Şiiler gelmektedir- işlerini kolaylaştırmıştır.¹³⁸

Mervan'ın isyan girişiminden haberdar olan İbrahim, Süleyman b. Hişâm komutasında ordular sevk ettiyse de Süleyman'ın ordusu mağlup olmaktan kurtulamadı.¹³⁹ Mervan iktidara giden yolda emin ve sağlam adımlarla yürümekteydi. Bunun yanında Süleyman'ın mağlubiyeti üzerine toplanan Emevi ileri gelenleri ve komutanları, Velîd'in hapisteki iki oğlunu -el-Hakem ve Osman-, ileride problem çıkarmamaları nedeniyle öldürme kararı aldılar. Mervan'dan önce Şam'a ulaşan Emevi ümerası Velîd'in iki oğlunu öldürdüler. Şam'a ulaşan Mervan beraberindekilerin biatini alarak 127/744'te Emevîlerin son halifesi oldu. Süleyman b. Hişâm ve İbrahim b. Velîd, Mervan karşısında tutunamayacaklarını anlayınca ona biat etmek zorunda kaldılar.¹⁴⁰ Ona ilk biat eden de Ebu Muhammed es-Süfyânî'dir. Süfyânîlerin Mervan'a biatte acele davranması, Mervan b. el-Hakem döneminden itibaren iktidardan uzak kalmalarıyla açıklanabilir. Bu girişim, Süfyânîlerin tekrar devlet yönetimine ortak olma arzularının bir yansımasıdır.¹⁴¹

Muaviye b. Ebî Süfyan'ın başlattığı hilafeti saltanata dönüştürerek iktidara hâkim olma çabası -yani oğlunu veliaht edinme fikri- ilerleyen süreçte devletin yıkılmasına sebep olan en önemli âmildir. Hanedan içerisinde bile ayrılıkların oluşmasına sebep olan, özellikle Mervan b. Hakem'in işbaşına gelmesiyle, biri diğerinden sonra saltanata geçmek üzere iki veliaht tayin edilmesi, üzeri küllenmiş olan kabilecilik ruhunun yeniden ortaya çıkmasına ve Arap kabileleri arasındaki düşmanlık ve rekabeti körüklemesine neden oldu. Bu kimselerin iktidar hırsları, karşılıklı ve dönüşümlü olarak kabileleri kullanmalarına ve Kuzeyli-Güneyli ya da Mudarî- Yemenî diye toplumu parçalara ayırmaya yol açtı.

Veliaht tayin etme prensibi dar manada hanedan üyelerini ve Arap kabilelerini parçaladığı gibi, geniş manada devlet içerisinde Arap milliyetçiliğinin doğmasına sebep oldu. Bu da ilerleyen yıllarda Müslüman olup Arap olmayan

¹³⁸ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 94.

¹³⁹ Yılmaz, *Emeviler'de Veliahtlık*, 104-105.

¹⁴⁰ Nuveyrî, XXI, 309.

¹⁴¹ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 96-98.

(*mevâli*) halka karşı farklı ve zorbacı bir tutum sergilemelerine neden oldu. Dolayısıyla *mevâli*, devlet aleyhtarı düzenlenen her harekete katıldı.¹⁴² Emevî Devletinin yıkılıp Abbâsî Devletinin kuruluşunu anlatacağımız başlıkta bu unsurun oynadığı kilit role değineceğiz.

V- ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A- Abbâsî Devleti'nin Menşei ve Muhammed b. Ali'ye Kadar

Abbasoğulları

Abbâsî Devleti adını Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdulmuttalip'ten almaktadır. Hz. Abbas Mekke'nin ileri gelen zengin tüccarlarından. Ayrıca hac döneminde Kâbe'ye gelen Müslümanlara su dağıtma (*sikâye*) ve yemek verme (*rifâde*) görevlerini kardeşi Ebu Talip'ten alarak uhdesinde toplamıştır.¹⁴³ Mekke'nin fethine kadar Müslüman olmadığı rivayet edilmekle birlikte II. Akabe Biatında Hz. Peygamber'e eşlik etmiş ve O'nu müşriklerin tehditlerine karşı korumuştur.¹⁴⁴ Ayrıca Mekkeli müşriklerin Uhud Savaşı için yapmış oldukları hazırlıkları Medine'ye bildirerek adeta Hz. Peygamber'in Mekke'deki casusu olmuştur.¹⁴⁵

Hz. Peygamber hastalandığında Hz. Abbas, yönetimin Haşimoğullarında kalmasını arzularak Hz. Ali'nin Hz. Peygamberle görüşmesini istedi. Fakat Hz. Ali, Peygamber'in Haşimoğulları aleyhine kanaat belirtmesi halinde devlet idaresinde asla söz sahibi olamayacakları endişesiyle bu teklifi reddetti.¹⁴⁶ Buradan hareketle Abbas'ın, iktidarın Hâşimoğullarında kalmasını istediğini söyleyebiliriz; ancak Abbâsîler, bu dönemde istediklerini elde edemediler.¹⁴⁷

¹⁴² Emevî devletinin yıkılış nedenleri sadece yapılan veliaht tayinleri, kabile asabiyet çekişmeleri ve Arapçılık taassubuyla oluşan *mevâli* politikası değil, mezhebi ihtilaf ve isyanlar, bazı halifelerin sorumsuz yaşantıları ile devlet sınırlarının genişlemesi de zikredilebilir. Emevî devletinin yıkılış nedenleri hakkında geniş bilgi için bkz: Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 246-280.

¹⁴³ Belâzürî, *Ensâb*, III, 16; İsa Hasan, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye-Tekâmülü'l-Binâi'l-Hadârî*, Amman 2009, 7.

¹⁴⁴ Ahmet Önkal, "Akabe Biatları", *DİA*, İstanbul 1989, II, 211.

¹⁴⁵ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 169; Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Savaşları*, çev: N. Erineç Yurter, İstanbul 2002, 75-76.

¹⁴⁶ Muhammed Hudaî Bek, *Tarihu'l-Ümami'l-İslamiyye, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, thk: Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1986, 13.

¹⁴⁷ Ali Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 172.

Hız. Abbas'ın 32/653 yılında vefatından sonra Abbâsîlerin liderliğini Abdullah b. Abbas üstlendi. Ancak İbn Abbas, Müslümanlar arasında meydana gelen mücadelelerden uzak kalarak kendisini ilme verdi.¹⁴⁸ İbn Abbas'ın 68/687 yılında ölmesiyle Abbâsîlerin liderliğine oğullarından Ali b. Abdullah b. Abbas¹⁴⁹ geçti. Babası gibi ilimle meşgul olan Ali b. Abdullah, Yezid'in halifeliğine karşı çıkarak muhalif cephe içerisinde yer aldı. Abdülmelik b. Mervan döneminde Şam'da huzur içinde yaşayan¹⁵⁰ Ali b. Abdullah, Velîd b. Abdülmelik döneminde cezaya tâbi tutuldu. Kaynaklar Ali b. Abdullah'ın cezalandırılmasıyla ilgili olarak iki sebepten bahsederler. Bunlardan birincisi; Ali b. Abdullah'ın, Abdülmelik b. Mervan'ın boşadığı cariyesi Lübâbe bnt. Abdillâh b. Cafer ile evlenmesi, ikincisi ise Ali b. Abdullah'ın halifeliğin çocuklarında devam edeceğini dile getirmesidir.¹⁵¹ Baskılar karşısında Şam'ı terk eden Ali b. Abdullah, Humeyme'ye¹⁵² yerleşerek 118/736 yılında vefat edene kadar burada yaşadı.¹⁵³

B- Muhammed b. Ali ve Abbâsî İhtilâlinin Organizasyonu

Abbâsî ihtilâlinin hem teorisyeni, hem de aksiyon adamı olan Muhammed b. Ali¹⁵⁴, henüz babası hayattayken bile aktif siyasette rol almaktaydı.¹⁵⁵ Nitekim Muhammed b. Ali, dönemin siyasî ve sosyal konjonktürünü çok iyi tahlil edip gerekli fikrî altyapıyı oluşturarak ihtilâl hareketini başlatmıştır.

Abbâsî davetinin lideri olan Muhammed b. Ali, ihtilâlin başarıya ulaşabilmesi için birtakım stratejik kararlar almıştır. Bunların ilki; Humeyme, Kûfe ve Horasan'ın hareket merkezleri olarak belirlenmesiydi.

¹⁴⁸ İsmail L. Çakan- Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas", *DİA*, İstanbul 1988, I, 77.

¹⁴⁹ Ali b. Abdullah, Hz. Ali'nin şehid edildiği günde doğduğu için kendisine bu isim verilmiştir. (H.D. Yıldız, "Ali b. Abdullah b. Abbas", *DİA*, İstanbul 1989, II, 380)

¹⁵⁰ Ya'kûbî, II, 193.

¹⁵¹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdîsî, *Kitabu'l Bed' ve't-Tarih*, Paris 1899, VI, 57-58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IX, 321.

¹⁵² Humeyme, Şam yakınlarında bir yerleşim yeridir. Şihabuddin Yâkut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1979, II, 353 (Humeyme Muhammed b. Ali döneminde Abbâsî ihtilâlinin merkezi olacaktır.)

¹⁵³ Belâzürî, *Ensâb*, III, 78-79; H.D. Yıldız, "Ali b. Abdullah b. Abbas", II, 380.

¹⁵⁴ Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara 2000, 22-23.

¹⁵⁵ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 175.

Muhammed b. Ali, babası Ali b. Abdullah döneminde gelip yerleştikleri Humeyme'yi ihtilâlin idare ve organizasyon merkezi olarak belirledi. Humeyme; Şam'a yakın bir köy olma özelliği taşıırken, aynı zamanda ticaret kabilelerinin uğrak yeri ve hac yolunun kesiştiği bir noktaydı.¹⁵⁶ Böylece Muhammed b. Ali, başkente yakın bir ortamda olmasına rağmen iktidar baskısı olmaksızın rahat hareket edebilme olanağı bulmuştur. Nitekim Humeyme, Emevî Devleti yıkılıp Abbâsî Devleti kuruluncaya kadar ihtilâlin üs merkezi olma özelliğini koruyacaktır.¹⁵⁷

Kûfe, ihtilâlin merkezi olan Humeyme ile propagandanın merkezi seçilen Horasan arasındaki bağlantıyı kuracak bir mekân olarak seçilmiştir. Kûfe'de ihtilâlin ikinci adamı diyebileceğimiz, İmam ile doğrudan görüşebilen, ondan emir ve talimatları direkt alabilen baş dâî bulunmaktadır. Ayrıca Kûfe, Hz. Ali döneminde başkent olması nedeniyle çok sayıda Ali taraftarını barındırmaktaydı. Yine Emevî yönetimi ile her fırsatta sürtüşme yaşayan Hâricîlerin isyanlarına da sahne olmuş bir şehirdi. Yönetimle bu kadar problemlili olan bir şehrin kazanılması Muhammed b. Ali için elbette önemlidir. Nitekim o, ihtilâlin sloganını “*Li’r-Rızâ min Âl-i Muhammed* (Muhammed ailesinden kimden razı olunursa)” şeklinde belirleyerek bu şehrin muhaliflerini kazanmayı hedeflemektedir. Zaten Kûfe halkı da, Emevîlerin baskıları nedeniyle Abbâsî hareketine daha sıkı sarılmışlardır.¹⁵⁸

Muhammed b. Ali'nin ihtilâl merkezi olarak Kûfe'yi tercih etmemesi gerçekten dikkat çekicidir. Öncelikle, ehl-i beyt adına yapılan ayaklanmaların ve Hâricî isyanlarının merkezi olması nedeniyle Emevî iktidarı için daima tehlike arz eden bir şehirde böylesine ciddi bir girişimde bulunmak faydadan çok zarar getirebilirdi. Ayrıca *Li’r-Rızâ min Âl-i Muhammed* parolası, Kûfe'de, Abbasoğullarından çok Alioğullarını çağrıştıracak ve onların da harekette söz sahibi olmalarına yol açabilecekti.¹⁵⁹ Bu olumsuzlukların farkında olan Muhammed b. Ali, Kûfe'yi bağlantı merkezi olarak belirledi.

¹⁵⁶ Yâkut el-Hamevî, II, 353; Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarîhu’ d-Devleti’ l-Abbâsiyye*, Beyrut 1996, 20.

¹⁵⁷ Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 35; Ünal Kılıç, “Ebu Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devletinin Kuruluşundaki Rolü”, *CÜİFD*, Sivas 1999, III, 415.

¹⁵⁸ Kılıç, “Ebu Seleme”, 515.

¹⁵⁹ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 179-180.

Horasan ise imamın bulunduğu Humeyme'den alınan talimatların Kûfe'deki baş dâî aracılığıyla iletildiği propaganda merkezi olarak seçilmiştir. Horasan'ın davet merkezi olarak seçilmesinin elbette önemli nedenleri vardır. Bunlar, merkeze -Şam'a- olan uzaklığı ve geniş coğrafyayı kapsamı, bölgeye fetihlerle yerleşmiş olan Mudarî ve Yemenî kabileleri arasındaki mücadelelerin Emevî valilerini zora sokması, sosyal tabakalaşmayla gelen haksız ve adaletsiz siyasi-mali uygulamalardır. Ayrıca fetihler yoluyla bölgeye yerleşen Araplar arasındaki mücadelelerin, Horasanlılara karşı Arapçılık asabiyetine dönüşerek yerli halkın “*Mevâlî*”¹⁶⁰ olarak görülmesi ve bunun ırkçılığa dönüşmesi, halkın tepkisine neden oldu. Bu bağlamda mevâlinin ağır vergi yükü ve çiftçilerin ihmal edilmeleri, tarafsız bir kimliğe sahip olan Horasanlıların yeni arayış içine girmelerine sebep oldu.¹⁶¹ Muhammed b. Ali'nin, bölgenin şartlarını tetkik ederken dile getirdiği şu tespit Horasan'ın önemini ortaya koymaktadır: “*Kûfe halkı Ali b. Ebî Talip'e meyleder, Basra halkı Hz. Osman taraftarıdır. Şam halkı Süfyânî veya Mervanî olarak Ümeyyeoğullarından, Cezire halkı Hâricîdir. Medine halkında Ebû Bekir ve Ömer sevgisi vardır. Horasan halkı ise kuvvetli, sağlam ve tertemiz kalplidir.*”¹⁶²

Muhammed b. Ali'nin aldığı stratejik kararların ikincisi; ihtilâlin sloganını belirlemesidir. Seçilen davetçiler¹⁶³ gönderildikleri yerlerde imamın ismini belirtmeksizin “*Li'r-Rıza min Âl-i Muhammed/Muhammed ailesinden kimden razı olunursa*” sloganıyla halktan gizlice¹⁶⁴ biat almaya başladılar. (100/718)

Bilinçli olarak seçilen slogan kesinliği net olarak belirtilmemiş bir slogandır. Çünkü Muhammed ailesi, hem Alioğullarını hem de Abbasoğullarını ihtiva etmektedir. Muhammed b. Ali'nin neden bu sloganı benimsediği araştırmacılar tarafından çokça yorumlanmıştır.¹⁶⁵ Özetle belirtirsek; -öncelikle- Muhammed b. Ali bu sloganla gerek kendi döneminde, gerekse vefatı halinde Abbâsî liderini güvence

¹⁶⁰ Mevâlî hakkında geniş bilgi için bkz: Adnan Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996, 46-50; İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 424-426.

¹⁶¹ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 180-182; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 36-37.

¹⁶² Belâzürî, *Ensâb*, IV, 108-109.

¹⁶³ Nakiblerin isimleri için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 53; Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 21; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 41-42.

¹⁶⁴ Propagandistler gittikleri bölgelerde genelde tüccar kisvesiyle davetlerini gerçekleştirmişlerdir. (Dîneverî, 486)

¹⁶⁵ Yapılan yorumlar hakkında daha fazla bilgi için bkz: Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 38-40.

altına almış oluyordu. Çünkü imamın/liderin isminin belirtilmesi beraberinde Emevî iktidarının takibini getirecek -ki İmam İbrahim bu şekilde yakalanarak öldürülecektir- ve ihtilâl girişimi başarısızlıkla sonuçlanabilecektir. Yine bu sloganla, yıllardır Emevîlere karşı ehl-i beyt adına mücadele vermiş ve başta mevâlî olmak üzere Emevî iktidarından memnun kalmayan kitleleri etrafına toplamış olan Alioğullarının da desteğini sağlamayı ve onları kızdırmamayı amaçlamıştır. Ayrıca Muhammed b. Ali bu sloganla, Alioğullarını destekleyen özellikle Horasan mevâlîsini kendi tarafına çekmeyi amaçlamıştır. Çünkü halk nezdinde Li'r- Rıza min Âl-i Muhammed, Hz. Ali evladına bağlanmak demektir. Böylece yöneticileri ve idarecileri Abbâsîler olan ihtilâl hareketine, Alioğullarının faaliyetleri görüntüsü verilmiştir.¹⁶⁶

Emevî yönetiminin, kuruluşundan itibaren izlediği sosyal, siyasi, dînî ve mâlî politikaları da değerlendiren Muhammed b. Ali, eşitlik ve ıslah esaslarını da devlet programına dâhil etti. Nitekim propagandistler gittikleri yerlerde, Emevîlerin Kur'an ve Sünnetten uzaklaştıklarını belirtirken aynı zamanda halkı Allah'ın Kitabı ve Rasulünün Sünnetine uymaya teşvik ediyorlardı.¹⁶⁷

Muhammed b. Ali strateji ve taktiklerini bu şekilde belirlediği ihtilâl hareketini 100/718 yılında başlattı.¹⁶⁸ Davetin başlatılma zamanı da ilginçtir. Şöyle ki; bu dönemde Emevî iktidarında Ömer b. Abdülaziz bulunmaktadır (99-101). Ömer b. Abdülaziz dönemi, devlet içindeki muhalif grupların, yönetimin hoşgörüsüne dayanarak rahatlıkla teşekkül edebildikleri bir dönemdi. Böylece Abbasoğulları da davetlerini yürütebilmek için uygun zemin ve zaman bulmuşlardır.¹⁶⁹

Tarihçiler Abbâsî ihtilâl hareketini iki aşamada değerlendirmektedir. Birinci devre; "Gizli Davet Dönemi" olup, davetin başlatıldığı 100/718 yılından, Ebû Müslim el-Horasânî'nin Horasan'daki Abbâsî hareketinin liderliğine atandığı yıl olan 128/746 yılına kadar geçen süredir. İkinci devre ise; 128/746 yılından devletin

¹⁶⁶ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 183-185.

¹⁶⁷ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 183-184; İsa Hasan, 19.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 53; Nuveyrî, XXII, 4; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 185.

¹⁶⁹ Kılıç, "Ebu Seleme", 516; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 185-186.

kurulduğu 132/750 yılına kadar geçen süredir ve “Alenî Davet Dönemi” diye isimlendirilmiştir.¹⁷⁰

Muhammed b. Ali, Ebû Hâşim’in ölümünden sonra davetçilerini dört bir yana göndererek hareketi başlattı. Bu bağlamda Kûfe baş dâîliğine ilk olarak Meysere (*Meyseretü'l-Abdî*)’yi atadı. Horasan'a ise Ebû İkrime, Muhammed b. Huneys ve Hayyan b. Attâr’ı gönderdi. Davetçilerin faaliyetleri sayesinde taraftarların sayısını arttırdı. Ebû İkrime de taraftarlar arasından 12 nakîb seçti.¹⁷¹

105/723-724 yılında Horasan dâîleri (Ebû İkrime, Muhammed b. Huneys vd.) ile tanışan Bükeyr b. Mâhân, Sind’den getirdiği mallarla birlikte Abbâsî hareketine katıldı.¹⁷² Muhammed b. Ali, Kûfe baş dâîsi Meysere’nin bu yıl vefat etmesi üzerine Bükeyr’i Kûfe baş dâîliğine tayin etti.¹⁷³ 107/725-726 yılında Bükeyr b. Mâhân, içlerinde Ebû İkrime, Muhammed b. Huneys ve Ammar el-İbâdî’nin de bulunduğu bir grup davetçiyi Horasan'a gönderdi. Kinde kabilesinden bir kişinin durumu Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî’ye bildirmesi sonucu propagandistlerin çoğu elleri kesilerek asıldı. İçlerinden sadece Ammar kurtulabildi.¹⁷⁴ Muhammed b. Ali bu tarihten sonra Horasan'a dâî göndermedi. Çünkü Abbâsî daveti artık iyice bilinmekte ve bölge valilerinin sıkı takibi devam etmekteydi.¹⁷⁵

113/731 yılında ise Abbâsî davetçilerinden bir grup Horasan'a gitti. Ancak dönemin Horasan valisi Cüneyd b. Abdurrahman, onlardan birini yakalayıp öldürdü. Hatta 107/725 yılından 118/736 yılına kadar Emevî valilerinin sert tutumları nedeniyle Abbâsî davetinde kısmî duraklamalar olsa da, bu durum onları faaliyetlerinden alıkoymadığı gibi aksine daha kuvvetlendirdi.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Takkuş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 21-22; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 192.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 53-54.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 125; Dîneverî, 487; Nuveyrî, XXII, 5-6.

¹⁷³ Dîneverî, 487; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 44; Kılıç, “Ebu Seleme”, 518.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 136; Nuveyrî, XXII, 6; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 187.

¹⁷⁵ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 187; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 46.

¹⁷⁶ Dîneverî, 490-491; Taberî, VII, 88; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 46-47; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 187-188.

Halife Hişâm b. Abdülmelik'in 125/743 yılında vefat edip yerine yeğeni Velîd b. Yezid'in geçmesiyle¹⁷⁷ Ümeyyeoğulları ailesi parçalanmaya, Emevî devleti de yıkılış dönemine girmiş oldu. Velîd b. Yezid b. Abdülmelik'in gerek devlet yönetimindeki icraatları, gerekse yaşantısı Emevî ailesi başta olmak üzere hemen herkesin düşmanlığına sebep oldu. Bu çekişmeler gölgesinde bir yıl iktidarda kalabilen Velîd, amcasının oğlu Yezid b. Velîd b. Abdülmelik liderliğindeki Emevî ailesinin ihtilâli sonucu öldürüldü.(126/744) İktidara geçen Yezid döneminde ise devlete karşı alenî isyanlar gerçekleştiği gibi vilayetlerde de kabile çekişmeleri (Yemenî-Mudarî) had safhaya ulaştı. Nitekim yaklaşık 6 ay iktidarda kalabilen Yezid b. Velîd b. Abdülmelik yerine kardeşi İbrahim'i veliaht tayin etti ve aynı yıl vefat etti. İbrahim b. Velîd b. Abdülmelik, hem başkent Şam'ın bir kısmı hariç hiçbir vilayetten biat alamadı, hem de dönemin Ermeniye ve Azerbaycan valisi olan Mervan b. Muhammed b. Mervan b. el-Hakem tarafından -yine ihtilâlle- iktidardan uzaklaştırıldı.¹⁷⁸ (127/744)

Emevî iktidarında bu sarsıntılar olurken, 125/743 yılında ihtilâlin lideri Muhammed b. Ali yerine oğlu İbrahim b. Muhammed'i vasiyet ederek vefat etti.¹⁷⁹ Ayrıca Abbâsî nakiblerinden Süleyman b. Kesîr, Malik b. Heysem, Kahtabe b. Şebîb ve Lâhız b. Kurayz haccetmek üzere Horasan'dan ayrıldı. Hac yolu üzerindeki Kûfe'ye uğradıklarında Ebû Müslim el-Horasânî¹⁸⁰ ile karşılaştılar. Ebû Müslim'in harekete katılma tarihi olan 125/743 ile onun 128/745-746 yılları arasındaki üç yılı hayatının en önemli devresidir. Nitekim bu dönemde Ebû Müslim hizada ve seferde İmam İbrahim'in emrindedir.¹⁸¹

¹⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 261.

¹⁷⁸ Ali Delice, "Emevî Devletinin Yıkılışı Üzerine Bazı Mülâhazalar", *CÜİFD*, Sivas 1999, III, 303.

¹⁷⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 284; Nuveyrî, XXII, 9; Ya'kûbî, II, 263; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 107; Dîneverî, 494-495. Muhammed b. Ali'nin 124/741 yılında vefat ettiği de rivayet edilmiştir. Belâzürî, *Ensâb*, IV, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 259-260.

¹⁸⁰ 100/718-719 yılında Isfahan veya Merv'de doğduğu tahmin edilen Ebû Müslim, çocukluk yıllarını Emevî aleyhtarı siyasi ve sosyal faaliyetlerin merkezi Kûfe'de geçirmiş, İdris b. Makıl'ın himayesinde büyümüştür. Ayrıca bu zatın oğluyla birlikte eğitimini tamamlamış ve Kur'an'ı ezberlemiştir. (H.D.Yıldız, "Ebû Müslim el-Horasânî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 197). Ebû Müslim'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Nadir Karakuş, *Ebû Müslim el-Horasânî, Kişiliği ve Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), SÜSBE, Konya 1996, 15-27.

¹⁸¹ Ebû Müslim'in bu yılda yaptığı faaliyetlerle ilgili geniş bilgi için bkz: Karakuş, 29-30; Dîneverî, 493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 339.

Meysere'den sonra Kûfe baş dâîliğine getirilen Bükeyr b. Mâhân, ölümcül bir hastalığa yakalandığı için yerine damadı Ebû Seleme Hafs el-Hallâl b. Süleyman'ı bıraktığını İmam İbrahim'e bildirdi. Onun bu tasarrufu İmam İbrahim tarafından kabul görünce Ebû Seleme el-Hallâl Kûfe baş dâîliğe getirildi. (127/744-745)¹⁸² Kûfe ile Humeyme arasındaki irtibatı sağlama görevi ise Ebû Müslim'e verildi.¹⁸³

İmam İbrahim b. Muhammed, davaya katılan bu iki güçle, hedeflerini gerçekleştirme istikametinde büyük bir adım attı. Bu bağlamda o, Emevîlere karşı mücadele verecek olan Horasanlıları komuta etmek üzere Ebû Müslim el-Horasânî'yi görevlendirildi.¹⁸⁴ (128/745)

129/746-747 yılında İmam İbrahim Ebû Müslim'i görevli olduğu halkın durumuyla ilgili bilgi almak için yanına çağırıldı.¹⁸⁵ Nakîblerden 70 kişiyle birlikte Horasan'dan Kûfe'ye doğru yola çıkan Ebû Müslim, Kûmis'e¹⁸⁶ geldiğinde İmam İbrahim'den yeni mektup geldi. Mektupta geri dönüp daveti açıktan yapmaları istenmekteydi. Ayrıca İmam İbrahim zafer bayrağını da göndermişti. Ebû Müslim mektupta yazıldığı üzere, beraberindeki malları -üç yüz altmış bin dirhem ve toplayabildiği değerli eşyaları- Kahtabe b. Şebîb önderliğinde bir grupla İmam İbrahim'e gönderirken kendisi de dönüş yolculuğuna koyuldu.¹⁸⁷ Fanîn¹⁸⁸ köyüne geldiklerinde Ebû Müslim Tohâristan¹⁸⁹, Mervu'r-Ruz¹⁹⁰, Tâlegân¹⁹¹ ve Harezme¹⁹²

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 339; Kılıç, "Ebu Seleme", 520; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 191.

¹⁸³ Ebû Müslim Kûfe ile Humeyme arasında irtibatı sağlarken, tanınmamak adına içine girdiği veya girmek zorunda olduğu kötü durum, daha sonra onun Horasan'a tayin edilmesinde olumsuz rol oynamıştır. (Karakuş, 32)

¹⁸⁴ Taberî, VII, 344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 348; Nuveyrî, XXII, 9; Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Tarihü İbn Haldun*, Beyrut 1992, III, 143; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 57; Kılıç, "Ebu Seleme", 521. Ebû Müslim'in emir tayin edilmesine karşı gösterilen tepkiler için bkz: Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 193-194; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 59-61.

¹⁸⁵ Taberî, VII, 353.

¹⁸⁶ Kûmis; Rey ve Nişâbur arasında, Taberistan dağlarının arkasında bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 414.

¹⁸⁷ Karakuş, 125.

¹⁸⁸ Fanîn, nakîblerden İsa b. A'yen'in memleketi olup Merv'e bağlı bir köydür. Yâkut el-Hamevî, IV, 2787-279.

¹⁸⁹ Tohâristan; Horasan civarında bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 23.

¹⁹⁰ Mervu'r-Ruz; Merv'in güneyinde bir yer olup Merv'e göre daha küçüktür. Yâkut el-Hamevî, V, 112.

¹⁹¹ Tâlegân; Belh, Mervu'r-Ruz ve Horasan arasında iki şehirden oluşan ve Toharistan'dan daha büyük yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 6-7.

¹⁹² Harezme; Aral gölünün doğusunda bulunan beldelerin tamamına verilen isimdir. Yâkut el-Hamevî, II, 395.

hareketin açıktan yapılmasını bildirmek için davetçiler gönderdi.¹⁹³ Kendisi de Süleyman b. Kesîr'in memleketi Sefzenc'e¹⁹⁴ geldi ve İmam İbrahim'in gönderdiği "el-Zıl (gölge)" ve "es-Sihâb (bulut)" sancaklarını açtı.¹⁹⁵ (25 Ramazan 129/746) Bir müddet Sefzenc'te kalan Ebû Müslim kısa süre sonra Merv'i işgal etti. Horasan valisi Nasr b. Seyyar Nişabur'a çekilirken Mervü'r-Ruz, Herat, Nesa ve Ebiverd şehirleri kısa sürede Abbâsîlerin eline geçti. İmam İbrahim'in yanından başkomutan olarak dönen Kahtabe b. Şebîb, Tûs¹⁹⁶ yakınlarında Nasr'ı mağlup etti. Artık Horasan'daki Emevî kuvvetleri çökmüştü.¹⁹⁷ Kahtabe ve oğlu Hasan, Horasan'ın fethini gerçekleştirdikten sonra Kûfe'ye yöneldiler. 132/749 yılında Fırat nehrinin batısında İbn Hübeyre'nin karargâhına baskın düzenleyip onu mağlup ettiyse de kendisi de o gece esrarengiz bir şekilde öldü.¹⁹⁸

C- Ebü'l-Abbas'a Biat ve Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu

Kahtabe ölmeden önce vasiyetinde, ordu komutanlığına oğlu Hasan'ı bıraktığını ve Kûfe'deki Vezîr'u Âl-i Muhammed olan Ebû Seleme'nin yanına gitmelerini, beraberindekilere bildirmişti. İbn Hübeyre'nin yenildiği haberi Kûfe'ye ulaşınca Muhammed b. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî, Ebû Seleme'nin isteğiyle üzerine siyahlar giyerek isyan etti ve hükümet konağını ele geçirdi. Halktan, "*Li'r-Rızâ min Âl-i Muhammed*" adına biat aldı. Emevî iktidarının Kûfe'deki âmilleri ise bölgeyi terk ederek Vâsît'a¹⁹⁹ -İbn Hübeyre'nin yanına- kaçtılar. Hasan b. Kahtabe'nin 132/749'da Kûfe'ye girip, Abbâsî dâîlerinin temsilcisi olan Ebû Seleme'ye "Âl-i Muhammed'in Veziri" olarak biat etmesiyle Kûfe'de Abbâsî Devleti kurulmuş oldu.²⁰⁰

¹⁹³ Taberî, VII, 355-356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 357-358; Nuveyrî, XXII, 10; Hudarî, *ed- Devletü'l-Abbâsiyye*, 29; Bozkurt *Abbâsî İhtilâli*, 63-64.

¹⁹⁴ Sefzenc, Merv yakınlarında bir köydür. Hudarî, *ed- Devletü'l-Abbâsiyye*, 29.

¹⁹⁵ Taberî, VII, 356; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 358; Nuveyrî, XXII, 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 225; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 65.

¹⁹⁶ Tûs; Horasan ve Nişabur arasında bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, IV, 49.

¹⁹⁷ Kılıç, "Ebu Seleme", 522; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 73-78.

¹⁹⁸ Taberî, VII, 415-416; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 182; Nuveyrî, XXII, 20-21; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 82-83; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 212; Abdülkerim Özaydın, "Kahtâbe b. Şebîb", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 201.

¹⁹⁹ Vâsît, Basra ile Kûfe arasında bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, V, 347.

²⁰⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 405; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 246; Nuveyrî, XXII, 21; İbn Haldun, *Tarih*, III, 156-157; Takkuş, *Tarihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 27; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 83; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 213-214.

Abbâsî orduları Emevî ordularına karşı başarılar elde ederken, ihtilâlin lideri İbrahim b. Muhammed, halife Mervan tarafından tutuklandı ve öldürüldü. İmam İbrahim'in nasıl ve ne zaman yakalandığı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur.²⁰¹ İmam İbrahim kurtulamayacağını anlayınca yerine kardeşi Ebü'l-Abbas Abdullah'ı²⁰² halef bıraktı. Vasiyetinde ailesini alıp Humeyme'den Kûfe'ye götürmesini ve daveti kendisinden sonra oradan sürdürmesini istedi. Ebü'l-Abbas bu istek üzerine aile fertleriyle birlikte Kûfe'ye gitti.²⁰³ Abbâsî hareketi adına o dönemde tek yetkili olan vezir konumundaki Ebû Seleme el-Hallâl, onları Velîd b. Sa'd'ın evinde yaklaşık 40 gün gizledi.²⁰⁴ Ebû Seleme'nin bu süre içerisinde, hilafeti Alioğullarına intikal ettirme isteğinde olduğunu kaynaklar belirtmektedir.²⁰⁵ Öyle ki; Ebû Seleme, Abbasoğullarından bu işi idare edebilecek kabiliyette bir şahıs bulunmadığı²⁰⁶ veya hırsa kapılıp güçlü konumunu sürdürebilme düşüncesiyle²⁰⁷ Ali evladının ileri gelenlerinden Cafer Sadık, Abdullah b. Hasan b. Ali ve Ömer b. Zeyne'l-Âbidîn'e birer mektup göndermiştir. Alioğullarının teklife itibar etmemeleri, Ebû Seleme'nin girişimini başarısız kılmıştır.²⁰⁸ İmam İbrahim'in vefat ettiği ve yerine Ebü'l-Abbas'ın tayin edildiği haberi Kûfe'de duyulunca, Ebû Seleme yeni halife Ebü'l-Abbas'a gelerek biat etmiş, taziyelerini bildirmiş ve ondan af dilemiştir.²⁰⁹

²⁰¹ Rivayet farklılıkları için bkz: Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 84-86.

²⁰² Ebü'l-Abbas Abdullah, Abbâsî ihtilâlinin teorisyeni Muhammed b. Ali'nin oğludur. Annesi, Rayta bnt. Ubeydullah el-Harisiyye'dir. Humeyme'de 104/722 (Taberî, VII, 15; Süyûtî, 304; İ. Hasan, 49) 108/726 (Halife b. Hayyât, 333; Süyûtî, 304), 105/723 (Takkuş, *Tarîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 37) tarihinde doğduğu rivayet edilmiştir.

²⁰³ Makdîsî, VI, 66; Dîneverî, 520; Nuveyrî, XXII, 23-24; Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 34; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 218.

²⁰⁴ Taberî, VII, 423; Nuveyrî, XXII, 24; Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 34; Bu sürenin 2 ay olduğu da rivayet edilmiştir. Ya'kûbî, II, 278.

²⁰⁵ Ebû Seleme'nin hilafeti Alioğullarına intikal ettirme teşebbüsüyle ilgili olarak daha fazla bilgi için bkz: Kılıç, "Ebu Seleme", 524-529. N. Bozkurt rivayetleri verdikten sonra şüphelerini şöyle dile getirir: "...Ebû Seleme'nin Alioğullarından üç kişiye mektup yazdığını, onlardan biri kabul etmezse diğerine gidilmesini söylemesi de ayrıca dikkat çekicidir. Bu rivayetleri bir an için doğru kabul etsek bile söz konusu rivayetlere göre Ebû Seleme'nin, Alioğulları ile daha önce bir irtibat kurmadığını, onlarla bu tür bir iletişimde bulunmadığını anlarız. Bu kadar basit olmayan bir durumda, Ebû Seleme gibi başarılı birinin bu kadar acemice tavır göstermesi kanaatimizce mümkün görülmemektedir." Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 90.

²⁰⁶ Kılıç, "Ebu Seleme", 525.

²⁰⁷ Faruk Ömer Fevzi, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye, Asru'l-Kuvve ve'l-İzdihâr*, Amman 1998, 36.

²⁰⁸ Ebû Abdullah Muhammed el-Cehşiyârî, *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire 1980, 86

²⁰⁹ Taberî, VII, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 411; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 293; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 88.

Ebü'l-Abbas Abdullah b. Muhammed'e, 14 Rebiülevvel 132/31 Ekim 749 Cuma sabahı Kûfe'deki büyük mescidde genel biat yapıldı.²¹⁰ O, biat aldıktan sonra minbere çıkarak halka konuşma yaptı. Konuşmasını, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra ehl-i beytten olmaları nedeniyle kendi fazilet ve üstünlüklerini Kur'an ayetleriyle destekleyerek sürdürdü. İnsanların kurtarıcıları olduklarını, Emevîlerin halka karşı yaptıkları haksızlıkları anlattı. Maaşlara 100'er dirhem zam yaptığını, es-Seffâh²¹¹ ve intikam alıcı olduğunu bildirdi.²¹²

Dîneverî Heysem b. Adiy'den rivayetle ilginç bir bilgi aktarır: "Ebü'l-Abbas'a 132 Recep ayında halife olarak biat edildiğinde, Ebû Cafer'e de ondan sonra veliaht olarak biat edildi."²¹³ Öncelikle bu rivayete diğer kaynaklarda rastlamadığımızı belirtmek istiyoruz. Ayrıca dönemin siyasi yapısı böyle bir biatin gerçekleşmesini imkânsız kıldığı gibi rivayet, tarihi gerçeklere de aykırıdır. Nitekim Mansur döneminde zikredeceğimiz Abdullah b. Ali isyanı, Ebü'l-Abbas'ın kendisinden sonra yerine kardeşi Ebû Cafer Mansur'u veliaht tayin etmesi nedeniyle gerçekleşecektir.

Ebü'l-Abbas Kûfe mescidinde biat aldıktan sonra bölge valilerini tayin etti. Kûfe'ye önce amcası Davud b. Ali'yi daha sonra İsa b. Musa'yı atadı.²¹⁴ Basra'ya, Süleyman b. Ali'yi²¹⁵; Medâin'e, Yahya b. Ali'yi²¹⁶; el-Cezîre, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine Ebû Cafer Mansur'u²¹⁷; Mekke, Medine ve Yemen valiliğine Davud b. Ali'yi; Filistin valiliğine ise Salih b. Ali'yi getirdi.²¹⁸

²¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 186-187; Ya'kûbî, II, 278; Taberî, VII, 424; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 411; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 249; Nuveyrî, XXII, 25; Hudarî, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 36; Red: H. Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul ty, III, 48; Bozkurt, *Abbâsî İhtilâli*, 90.

²¹¹ Ebü'l-Abbas'ın es-Seffâh lakabını almasıyla ilgili olarak bkz: Ali Aksu, "Emevîlerin, Abbâsîler Tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebü'l-Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü", *CÜİFD*, Sivas 2000, IV, 264-268.

²¹² Konuşmanın tam metni için bkz: Taberî, VII, 425-426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 411-415; Nuveyrî, XXII, 25-26; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 249-251.

²¹³ Dîneverî, 536.

²¹⁴ Halife b. Hayyât, 333; Abdülmün'im Macit, "İsa b. Musa", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 482.

²¹⁵ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 286.

²¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 416.

²¹⁷ Ebû Cafer'in bölgede en önemli görevi Ebû Müslim'in itaatinin sağlanmasıdır. Ya'kûbî, II, 284-285; ayrıca Ya'kûbî (II, 292), Ermeniyeye Muhammed b. Sûl'un vali olarak atandığını bildirir.

²¹⁸ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 220.

Komutanların ve halkın biatini bu şekilde almayı başaran Ebü'l-Abbas, önündeki en büyük tehlikenin son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed olduğunun farkındaydı. Çünkü Mervan henüz öldürülemediği ve Abbâsîler için hâlâ tehlike olmaktaydı. Devrimin bu son aşamasında Mervan'ın Abbâsîlere galip gelmesi, 32 yıllık emeğin boşa çıkması anlamına gelecektir. Abbâsîlerin kuruluşunun ilk günlerinde dış düşmanları Mervan b. Muhammed iken, içte de Ebû Seleme krizi hâlâ unutulmamıştı. Nitekim Ebü'l-Abbas, hilafeti Alioğullarına devretme girişiminde bulunduğu söylenen Ebû Seleme -Vezir-i Âl-i Muhammed- ile aralarının ilk etapta kötü olmasını istemediği için, Hammam A'yen'deki²¹⁹ karargâha göndererek işleri ona bıraktı.²²⁰

Ebü'l-Abbas biatten sonra Mervan b. Muhammed'le mücadele etmesi için amcası Abdullah b. Ali²²¹'yi görevlendirdi.²²² Mervan ise bu sırada ordusuyla birlikte Harran'da²²³ bulunuyordu. Muhtemelen sayıca birbirine denk olan iki ordu 132/749 yılı Cemaziye'l-Ahir ayında Zab Suyu kenarında karşı karşıya geldi. Mervan'ın ordusunda bulunan Yemenîler, Kaysîlerin ön planda tutulmalarını hâlâ kabullenemiyorlardı. Şiddetli çarpışmalar neticesinde Mervan, valilik dönemi de dâhil olmak üzere hayatının ilk ve son yenilgisini aldı.²²⁴

Zab Suyu Savaşında mağlup olan Mervan önce Musul'a kaçtı. Burada barınamayacağını anlayınca sırasıyla Harran, Kınnesrîn²²⁵, Hıms²²⁶, Şam ve Filistin şehirlerine sığındı. Ebü'l-Abbas ise Abdullah b. Ali'yi, Mervan'ı takiple görevlendirdi. Böylece Mervan'ın uğradığı her şehri ele geçiren Abdullah b. Ali aynı

²¹⁹ Hammam A'yen, Kûfe'de bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, II, 299.

²²⁰ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 220-221.

²²¹ 95/714 yılında muhtemelen Humeyme'de doğan Abdullah b. Ali, Abbâsî halifeleri Ebü'l-Abbas ve Mansur'un amcası olup, devletin kuruluşunda önemli rol alan komutan ve devlet adamıdır. Annesi ise Berberî asıllı Hannâde isminde bir cariyedir. E. Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA*, İstanbul 1988, I, 82.

²²² Belâzürî, *Ensâb*, IV, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 417; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 254; Nuveyrî, XXII, 28.

²²³ Mervan b. Muhammed döneminde hilafet merkezi olan ve İmam İbrahim'in yakalandıktan sonra hapsedildiği Harran; Musul, Şam ve Rum diyarı yolu üzerinde büyük ve meşhur bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, II, 235.

²²⁴ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 223-224.

²²⁵ Kınnesrîn, el-Cezîre bölgesinde Halep ve Hıms şehirleri arasında eski bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 404.

²²⁶ Hıms, Şam ile Halep arasında bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, II, 302.

zamanda Abbâsî otoritesini de tesis etmekteydi. Filistin'den ayrılan Mervan Mısır'a geçtiyse de Bûsîr'de²²⁷ yakalanarak öldürüldü.²²⁸ Mervan'ın Irak valisi İbn Hübeyre ise Abbasilerle giriştiği mücadeleden sonra Vâsıt'a çekilmişti. Ebü'l-Abbas, Hasan b. Kahtabe komutasında 10.000 kişilik orduyu İbn Hübeyre üzerine gönderdi. Kardeşi Ebû Cafer Mansur'u da yardıma gönderdi. Yaklaşık 11 ay süren kuşatmadan sonra Mervan'ın ölüm haberini alan İbn Hübeyre teslim oldu. Ancak kendisine eman verilse de öldürülmekten kurtulamadı.²²⁹ Böylece tüm topraklarda Emevî hâkimiyeti son bulmuş oldu.

²²⁷ Bûsîr, Mısır'da dört köye verilen isimdir. Yâkut el-Hamevî, I, 509.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 424-428; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 294; Hudarî, *ed- Devletü'l-Abbâsiyye*, 36-37.

²²⁹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 193-194; Ya'kûbî, II, 287-288; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 305-306; Hudarî, *ed- Devletü'l-Abbâsiyye*, 37-38; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 232-236.

I. BÖLÜM

**ABBÂSÎLERİN İLK DÖNEMİNDE YAPILAN VELİAHT
TAYİNLERİ (132-232/750-847)**

I- HÂRÛN REŞİD DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİ (132-170/750-786)

Emevî Devletinin yıkılmasının ardından, tarih sahnesinde varlığını yaklaşık beş asır sürdürecektir olan Abbâsî Devleti kurulmuş oldu. Bu beş asırlık zaman diliminde yaşanan tarihi süreç ve bununla bağlantılı olarak devlet yönetiminin geçirdiği başkalaşım, Abbâsî iktidarının dönemlere ayrılmasına sebep oldu. Fakat unutulmamalı ki bu dönemler kesin çizgilerle birbirinden ayrılmamakta, bir dönemin başlangıcı, kendinden önceki dönemin gelişmeleri üzerine bina edilmektedir. Bu itibarla, yapılan veliaht tayinlerine geçmeden önce Abbâsîlerin kuruluşundan yıkılışına kadar geçirdiği dönemleri vermek istiyoruz.

Yukarıda aşamalarını verdiğimiz Abbâsî İhtilâli, şüphesiz Horasan halkının yadsınamaz desteğiyle başarıya ulaşmış, devletin kuruluşunda bu unsur önemli rol oynamıştır. Devletin kuruluşunu müteakiben (132/749) İranlıların yönetimde etkinlikleri yaklaşık yüz yıl sürmüştür. Bu dönemde iktidarın icraatları sorgulanmamakta, valiler küçük-büyük her işte halifeye müracaat etmektedirler. Böylelikle idarede merkezîyetçi bir çizgi izlenirken, yönetime etki eden unsurlar olsa da halifeler iktidara tam manasıyla hâkimdirler.²³⁰ Ancak; özellikle Me'mûn ve Mu'tasım döneminden itibaren askeri sahada Türklerin varlığının hissedilmesi, Vâsık döneminde (ö: 232/847) ise Türklerin artık idari kadrolarda da istihdam edilmesi, Abbâsî iktidarını yıkılışına kadar sürecek yeni döneme sürüklemiştir. Halife Mütevekkil devrinde ise (232-247/847-861), Türklerin nüfuzlarını arttırarak halifeyi baskı altına almaları, halifenin başkent Samarra'yı terk etmesi ve tekrar geri dönmek zorunda kalması, nihayetinde Mütevekkil'in Türkler tarafından sarayında öldürülmesi kanaatimizce bu hâkimiyetin sona ermesi anlamına gelmektedir. Yani Abbâsîlerin ikinci/son dönemi olarak isimlendirdiğimiz, Mütevekkil'le birlikte başlayıp devletin yıkılışına kadar geçen süreçte, halifeler siyasi kimliklerini koruyamamış, isimleri hutbelerde zikredilerek sadece dini lider konumuna gelmiştir. Yine bu dönemde merkezin mutlak hâkimiyeti, yerini valilerin halifeden bağımsız bir

²³⁰ Süheyl Takkuş, *Tarihu'l- İslâmî -el-Vecîz-*, Beyrut 2008, 147.

şekilde otorite sahibi olmalarına bırakmıştır.²³¹ Artık Abbâsî halifeleri, bir İslam devletinde çeşitli idari yetkilere sahip kumandanları ifade eden Emîrû'l-Ümerâ'ların, Şii Fâtımî'lerin ve Selçuklu Sultanlarının tahakkümü altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.²³²

A- Ebü'l-Abbas'ın, Kardeşi Ebû Cafer Mansur ve Yeğeni İsa b. Musa'yı Veliaht Tayin Etmesi

Ebü'l-Abbas 132/749 yılında yapılan biatle, Abbâsî Devletinin ilk halifesi olarak göreve başladı. Bir müddet Hammâm A'yen'de²³³ kalsa da daha sonra Haşimiyye²³⁴,ye geçerek hilafet merkezini buraya taşıdı.²³⁵ 134/751 yılında idare merkezini Enbâr'a²³⁶ nakledip vefat edene kadar burada kaldı.²³⁷ Halifeliği; Emevî hanedanı mensuplarının Suriye ve el-Cezire'de²³⁸; Alioğulları lehine Buhara'da çıkan isyanları bastırmakla geçti. Ayrıca hilafeti Alioğullarına devretme teşebbüsünde bulunan Ebû Seleme de yine bu dönemde (132/750) bertaraf edilenlerdendir.²³⁹

Ebü'l-Abbas iç karışıklıkları bertaraf ettikten sonra, hilafetin Abbasoğullarının elinden çıkmasını engellemek için yerine kardeşi Ebû Cafer

²³¹ İsmâuddîn Abdurrauf el-Fakî, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire 1987, 215-216.

²³² Ahmed Şâmî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Dammam 1983, 10-11. Yazar eserinde Abbâsîlerin dönemlerini işlerken 132-232/750-847 yıllarını birinci Fars nüfuz dönemi; 232-334/847-945 yıllarını birinci Türk nüfuz dönemi; 334-447/945-1055 yıllarını ikinci Fars nüfuz dönemi; 447-656/1055-1258 yıllarını ikinci Türk nüfuz dönemi şeklinde belirleyip yönetimde etkin olan güçlerin menşeyini vererek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Bu şekilde bir tasnifi, doğru kabul etmekle birlikte yeterli görmemekteyiz. Çünkü işlenen dönem Abbâsîler olduğu için, Abbâsî halifelerinin etkinliklerini merkeze alarak yapılacak tasnifin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz.

²³³ Hammam A'yen; Kûfe'de bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, II, 299.

²³⁴ Haşimiyye; Huzeymiyye'nin doğusunda Mekke yolu üzerinde su kenarında bulunan bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, V, 389.

²³⁵ F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 34.

²³⁶ Enbâr, Bağdat'ın batısında Frat nehri sahilinde bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, I, 257.

²³⁷ Mahmud Şakir, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev: Ferit Aydın, İstanbul 1993, III, 505; Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 221.

²³⁸ Abbâsîlerin Emevî hanedanı mensuplarına, hatta ölmüş Emevî halifelerinin cesetlerine yaptıkları muamele hakkında daha fazla bilgi için bkz: Aksu, "Soykırım", 261.

²³⁹ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 203-204; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 436; Kılıç, "Ebu Seleme", 531.

Mansur'u²⁴⁰ birinci, diğer kardeşinin oğlu İsa b. Musa'yi²⁴¹ ikinci veliaht tayin ederek 136/754 yılında Enbâr'da vefat etti.²⁴²

Burada Ebü'l-Abbas'ın veliahtlık meselesini neden vefatına kadar ertelediği sorusu akla gelebilir. Ebü'l-Abbas döneminin, Emevî kalıntılarının sindirildiği dönem olduğunu daha önce söylemiştik. Dolayısıyla böylesine riskli bir dönemde veliahtlık gibi önemli bir konunun gündeme gelmesi, aile içerisinde çatlaklara sebebiyet vereceği gibi devletin bekâsını da olumsuz etkileyebilecektir. Ayrıca Ebü'l-Abbas her ne kadar kardeşi Ebû Cafer Mansur'u veliaht tayin etmek istese de, amcası Abdullah b. Ali'ye vermiş olduğu sözden²⁴³ dolayı bu düşüncesini vefatına kadar gündeme getirmemiştir. Kanaatimizce Ebü'l-Abbas amcası Abdullah b. Ali'den çekindiği için kardeşi Mansur'un veliahtlığını ömrünün son günlerine kadar bilinçli olarak ertelemiştir. Ebü'l-Abbas'ın Suriye valiliğine tayin ettiği Abdullah b. Ali'yi Bizans üzerine sefere göndererek²⁴⁴ merkezden uzak tutması, o yıl Mansur'u hac emiri olarak görevlendirmesi²⁴⁵ ve kendisinden sonraki halifeleri belirlediği mektubun, insanlara ancak ölümünden sonra okunmasını istemesi²⁴⁶ bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

²⁴⁰ Ebû Cafer Mansur Abdullah b. Muhammed b. Ali, 95/714 (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 591; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 164), 101/719 (Hudârî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 66; *DGBİT*, III,63) yılında Humeyme'de dünyaya gelmiştir. Kardeşi Ebü'l-Abbas'dan yaklaşık 10 yaş büyük olan Mansur'un annesi ise Berberî asıllı Sallame'dir. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 5.

²⁴¹ İsa b. Musa, 103/721 yılında Humeyme'de doğdu. Ebü'l-Abbas ve Mansur'un yeğenidir. Babası 108/726'da ölünce İmam İbrahim'in himayesinde büyüdü. İhtilâl sırasında amcası Ebü'l-Abbas'la birlikte Humeyme'den Kûfe'ye gitti ve amcasının halifeliğine destek verdi. Ebü'l-Abbas'ın hilafete geçmesiyle birlikte Kûfe valiliğine getirilen İsa, 134/752 ve 143/761 yıllarında hac emirliği yaptı. Abdülmün'im Macit, "İsa b. Musa", XXII, 482.

²⁴² Halife b. Hayyât, 333; Ya'kûbî, II, 298; Taberî, VII, 470; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 460-461; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 299; Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Kahire ty, 67; Hudârî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 51; H.D.Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, İstanbul 1994, X, 284.

²⁴³ Ebü'l-Abbas, kendisine Kûfe'de biat edildikten sonra Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in öldürülmesi için aile fertleriyle yaptığı toplantıda: "Kim Mervan üzerine sevk edilecek ordunun komutanlığını üstlenirse, o veliahdım olacaktır" şeklinde vaatte bulunmuş, bu emri Abdullah b. Ali yerine getirmiştir. Belâzürî, *Ensâb*, IV, 145; Ya'kûbî, II, 301; Taberî, VII, 474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 464; Nuveyrî, XXII, 45-46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 303; İbn Haldun, *Tarih*, III, 221.

²⁴⁴ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 145.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 459. Bu uygulama Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulansa da, Muaviye b. Ebî Süfyan haccın haiz olduğu siyasi önemi bildiğinden oğlu Yezid'i veliaht tayin etmeden önce hac emiri olarak görevlendirmiştir. (Kılıç, *Yezid*, 66) Nitekim Emevî halifeleri veliahtlarını hac emiri olarak görevlendirerek haccın etkin olan bu nüfuzunu hep kullanmışlardır. Ebü'l-Abbas'ın da muhtemelen aynı düşünceyle kardeşi Mansur'u hac emiri tayin etti.

²⁴⁶ Ya'kûbî, II, 297.

B- Ebû Cafer Mansur'un Hilafete Geçişi ve Oğlu Mehdî'yi Veliahtlık İçin Hazırlaması

Ebû'l-Abbas vefat edince, daha önceden yazdığı ve yeğeni İsa b. Musa'ya verdiği mektup halka okunarak, Ebû Cafer Mansur'a halife, İsa b. Musa'ya ise veliaht olarak biat alındı. Kûfe valisi İsa b. Musa, biat işlemini tamamladıktan sonra²⁴⁷ Ebû'l-Abbas'ın vefatını ve kendisine biat edildiğini bildiren bir mektup yazarak, o esnada hacdan dönmekte olan Ebû Cafer Mansur'a gönderdi.²⁴⁸

Mansur'un aldığı habere gösterdiği tepki gerçekten dikkat çekicidir. Nitekim İbnü'l-Esîr'deki bir rivayette Mansur, *“inşallah bu iş bize kaldı”* diyerek hilafeti ne kadar arzuladığını ortaya koymaktadır. Rivayetin devamında, Mansur bir mektupla Ebû Müslim'i yanına çağırđı ve Enbâr'dan gelen mektubu onunla paylaştı. Ebû Müslim, *“innâ lillah ve innâ ileyhi râciûn”* dedikten sonra şiddetli bir hüzne kapılan Mansur'a, *“Neden feryat ediyorsun? İşte sana halifelik nasip oldu”* dedi. Bunun üzerine Mansur, *“Amcam Abdullah b Ali ve taraftarlarından korkuyorum”* deyince Ebû Müslim, *“Korkma! İnşallah ben sana yeterim, onun ordusu ve taraftarları Horasanlıdır, onlar da bana karşı gelmezler”* diyerek Mansur'u teskîn etti. Ebû Müslim ve orada bulunanlar Mansur'a biat ettikten sonra başkente doğru yola çıktılar.²⁴⁹ Taberî ve İbnü'l-Esîr meçhul sığa ile rivayet ettikleri haberde ise Ebû Müslim, halifenin vefatını Mansur'dan önce öğrenmiş, taziyelerini bildiren mektubu gönderdikten iki gün sonra da biat etmiştir.²⁵⁰ Müellifler Ebû Müslim'in biati geciktirmesinin nedenini Mansur'u kızdırmak olarak açıklamaktadırlar.

Ebû Müslim'in desteğini alan Mansur, Kûfe'den Enbâr'a geldiğinde şehrin asayışı İsa b. Musa tarafından sağlanmıştı. Ayrıca hazine, beytü'l-mal ve divanlar da onun kontrolünde idi. İsa b. Musa elindeki yetkileri ve idareyi Mansur'a devretti.²⁵¹ Tüm halk gıyabında biat ettikleri Mansur'a yeniden biat etti.

²⁴⁷ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 245-246; Ya'kûbî, II, 300; Taberî, VII, 471; Nuveyrî, XXII, 45; İbn Haldun, *Tarih*, III, 221.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 461; Bozkurt, “Mansûr”, XXVIII, 5.

²⁴⁹ *el-Kâmil*, V, 461.

²⁵⁰ Taberî, VII, 472; *el-Kâmil*, V, 461-462; ayrıca bkz: Belâzürî, *Ensâb*, IV, 247.

²⁵¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 308; Ya'kûbî, II, 301; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 245; Nuveyrî, XXII, 45-46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 303.

Merkezden başlayarak tüm ülkede iktidarı ele alan Mansur, hilafetini, hiçbir korkuya yer vermeden, katı ve sabit kurallarla hatta birtakım komplolarla sağlamlaştırdı. Başta Hâşimoğulları olmak üzere muhaliflerini yakın takibe aldı. Hâşimoğullarının ileri gelenlerinin bir bölümü, Hz. Peygamber'in büyük amcası Hâris b. Abdülmuttalib soyundan olan İshak b. Fazl el-Hâşimî'yi hilafete diğer aile mensuplarına nazaran daha fazla hak sahibi olduğunu düşündüğünden, Mansur onu hapsedmekten geri durmadı.²⁵² Ayrıca Mısır, Filistin ve Ürdün valisi olan amcası Salih b. Ali'nin taraftarlarının ve kuvvetinin artmasıyla onu bu görevden azlederek Irak'a çağırdı ve sadece Cezîre bölgesini idaresine verdi.²⁵³ Yine Ebü'l-Abbas'ın oğlu Muhammed her ne kadar hilafeti arzulamayıp şiirle meşgul olsa da, Mansur onun itibarını azaltarak yönetim ve siyasette beceriksiz olduğunu ortaya koymaya çalıştı.²⁵⁴ Hilafet iddiasıyla isyan eden Abdullah b. Ali, Ebû Müslim tarafından etkisiz hale getirilirken; öteden beri aralarında düşmanlık olan Ebû Müslim de kısa sürede ortadan kaldırıldı.

Abbâsî Devletinin siyasi ve kurumsal manada gerçek kurucusu²⁵⁵ olan Mansur, siyasi atmosferi kendi lehine çevirmeyi başardıktan sonra yerine oğulları Cafer ve Mehdî'yi tayin edebilmek için birtakım girişimlerde bulunmuştur. Cafer'in 150/767 yılında ölmesiyle Mansur oğlu Muhammed el-Mehdî'yi veliahtlığa hazırlamaya başladı. Onun Mehdî'yi veliahtlığa hazırlarken izlemiş olduğu kültürel, siyasi ve askeri politikalarını şöyle özetleyebiliriz:

1- Mansur, oğlu Mehdî'nin en iyi şekilde yetişmesini temin edebilmek için Ebû Ubeydullah Muaviye, Yahya b. Bermek, Ebî Said b. Muhammed b. Müslim, Süfyan b. Hüseyin ve Haccâc b. Ertât'ı mürebbi olarak tayin etti. Ayrıca Tarih ilmini, Eyyâmü'l-Arab'ı ve şiiri öğretmesi için Şarkî b. Kıtâmî'yi görevlendirdi.²⁵⁶ Babasının özel ilgisiyle Abbâsî saraylarında yetiştirilen Mehdî için seçilen dil ve edebiyat öğretmeni ise Mufaddal ed-Dabbî'dir. Mufaddal ona şiir ve belâğatı sevdirdi. Hatta onun için "*Emsalü'l-Arap*" kitabını yazdı. Böylece Mehdî, Arap

²⁵² F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 117.

²⁵³ Ahmed Şâmî, 63; F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 118.

²⁵⁴ F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 118.

²⁵⁵ Bozkurt, "Mansûr", XXVIII, 5.

²⁵⁶ F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 118.

mesel ve şiirlerinin çoğunu ezberlemekle kalmadı, kendisi de güzel şiirler yazmaya başladı.²⁵⁷

2- Mansur oğlu Mehdî'nin sosyal ve siyasi statüsünü yükseltmek için onu, 144/761 yılında kardeşi Ebü'l-Abbas'ın kızı Rayta ile evlendirdi.²⁵⁸ Ayrıca huzura kabul gibi saray protokolünde Mehdî'ye öncelik verdiği gibi, İsa'yı veliahtlıktan azletmeyi düşündükten sonra Mehdî'yi sağına, İsa'yı soluna oturtmaya başladı.²⁵⁹

Devlet işlerinde Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'i²⁶⁰ örnek alan Mansur, Bağdat'ın doğusunda oğlu Mehdî için Rusâfe şehrini kurdu. Şehrin kurulmasına sebep olan hadise aktarılırken Kusem b. Abbas b. Ubeydullah b. Abbas'ın Mansur'a söylediği şu söz dikkat çekicidir: “... *Ordunu tefrikaya düşürdüğü, her grup sana karşı harekete geçmek istediğinde senin öbür grupla kendilerine saldırmandan korkacaklardır. Bundan sonra senin yapacağın bir iş kalıyor, o da oğluna bir birlik verip onu ayrıca şu tarafa yerleştirmendir. O zaman burası bir belde, orası bir belde olacaktır. Bir beldenin halkı sana karşı fitne çıkarırsa diğerleriyle onlara saldırırsın. Bir beldeyi diğer beldeyle, bir kabileyi diğer kabileyle etkisiz hale getirirsin.*”²⁶¹ Aslında bu yöntem Mansur'un siyasetinin temeli idi. Nitekim o bir düşmanını diğer düşmanıya tasfiye etmeyi ustaca başarabilmiştir. Ayrıca Kusem'in bu önerisiyle Mansur, hem oğlu Mehdî'nin saygınlığını temin edecek, hem de tebaası içerisindeki muhalif grupları kontrol altına alabilecektir.

Babası tarafından Horasan'a gönderilen Mehdî, 151/768 yılında kendisi, yakınları ve askerleri için inşa ettirilen Rusâfe'ye gelerek buraya yerleşti.²⁶²

²⁵⁷ *DGBİT*, III, 104; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 332. Mufaddal ed-Dabî'nin hayatı için bkz: Hüseyin Elmalı, “Mufaddal ed-Dabî”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 364.

²⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 349; Takkuş, *Târîhu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 74; *DGBİT*, III,104; Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 377.

²⁵⁹ Taberî, VIII, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578; *DGBİT*, III, 96.

²⁶⁰ Nadir Özkuyumcu, “Hişâm b. Abdülmelik”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 149-150.

²⁶¹ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, redaksiyon: Mertol Tulun, İstanbul 2008, V, 108-109.

²⁶² Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 102; Abdülaziz ed-Dürî, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, Beyrut 1988, 84; *DGBİT*, III, 104. İsa b. Musa 147/764 yılında veliahtlıktan azledilince Mehdî adına biat alınmış, 151/768 yılında Rusâfe'ye gelmesiyle de veliahtlık biati yenilenmiştir. Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, XXVIII, 378.

Mansur oğlu Mehdî'yi veliahtlığa hazırlarken, haccın haiz olduğu siyasi önemi de kullanmaktan da geri durmadı. Çünkü Haccın kurallarına uygun şekilde ve emniyet içinde edâ edilmesini sağlamak üzere “*Emîr-i Hac*”²⁶³ tayin edilmesi, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn'in sünnetidir. Ayrıca Emevî devletinin kurucusu Muaviye b. Ebî Süfyan döneminden itibaren hac emirliği, iktidarın bir sembolü olarak kullanılmıştır.²⁶⁴ Bu itibarla Mansur oğlu Mehdî'yi 153/770 yılında hac emiri tayin etti.²⁶⁵

158/768 yılında Mansur hac vazifesini ifa etmek için Bağdat'tan çıktığında yerine Mehdî'yi vekil bırakarak ona tavsiyelerini, vasiyetini bildirdi.²⁶⁶

3- Mansur, oğlunun sosyal, kültürel ve siyasi alanda en iyi şekilde yetişmesini temin edebilmek için çaba sarf ettiği gibi askeri alanda da tecrübe kazanması için uğraşlar vermiştir. Mehdî'yi henüz on beş yaşında iken, Horasan'da isyan eden Abdülcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî isyanını bastırmakla görevlendirdi. (141/758-759) Tabiidir ki, Mansur oğlunun ordusunun zafer kazanması için onunla beraber en iyi komutanlarından Hâzim b. Huzeyme'yi de gönderdi.²⁶⁷ Hatta bununla da yetinmeyerek Abdülcebbâr'ın kardeşi Abdülaziz'i Basra valiliğinden azlederek yerine Sevvâr b. Abdullah b. Kudâme'yi tayin etti.²⁶⁸ Böylece iki kardeş arasında gerçekleşmesi muhtemel yardımlaşmayı da önlemiş oldu.²⁶⁹

Abdülcebbâr isyanını bastırmak için 141/758-759 yılında Horasan'a gelen Mehdî, Taberistan'ın fethini gerçekleştirerek 151/768 yılına kadar bölgenin

²⁶³ Hac Emirliği hakkında geniş bilgi için bkz: Münir Atalar, “Emîr-i Hac”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 131-133.

²⁶⁴ Akyüz, 216. Yazar Emevî devletinin kuruluş aşamasında tayin edilen hac emirlerinin listesini vererek hâkim ailenin durumunu ortaya koymuştur. Hac emirlerinin listesi için bkz: Akyüz, 217-218.

²⁶⁵ Halife b. Hayyât, 345; Taberî, VIII, 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 610; Nuveyrî, XXII, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 428; H.İ. Hasan, *İslam Tarihi*, II, 333.

²⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 18.

²⁶⁷ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 304; Taberî, VII, 506; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 506; Nuveyrî, XXII, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 337-338; İbn Haldun, *Tarih*, III, 228.

²⁶⁸ Halife b. Hayyât, 338.

²⁶⁹ Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara 2001, 111.

hâkimiyetini tesis etti. Bu süre içerisinde savaflara fiilen katılmaktan ziyade, bölge ile başkent Bağdat arasındaki irtibatın devamını sağlamaya çalıştı.²⁷⁰

Mehdî Horasan'da kaldığı süre içinde, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye Medine'de, kardeşi İbrahim de Basra'da isyan etmişti(145/763).²⁷¹ İbrahim kuvvetlerine karşı koymasını için Mehdî babasının isteği üzerine Hâzim b. Huzeyme'yi Rey'den²⁷² Ahvâz'a²⁷³ sevk etti. İbn Huzeyme burada İbrahim'e biat eden Muğire b. Fezi'i mağlubiyete uğratarak üç gün içinde Ahvâz'ı ele geçirdi.²⁷⁴

4- Mansur, iktidarı oğlu Mehdî'ye teslim ederken ona mümkün olduğu kadar problemsiz bir devlet bırakmayı düşünüyordu. Bu bağlamda halife Mansur, vefat etmeden önce Mehdî'ye vasiyetinde *“Bu şehre (Bağdat) iyi bak, sakın bu şehri başkasıyla değiştirmeye kalkma. Ben bu şehirde senin için o kadar mal biriktirdim ki, on yıl haraç toplayamasan dahi bu mallar askerinin erzakına, ailenin nafakasına, soy-sopuna ve askeri birliklerinin şevkine yeter ve artar. Öyleyse bu serveti iyi koru; zira hazinen dolu olduğu müddetçe sen de güçlü ve şerefli olursun”*²⁷⁵ diyerek ekonomik anlamda ona ne kadar rahat bir hayat bıraktığını ortaya koymaktadır.

C- Ebû Cafer Mansur'un Oğlu Mehdî ve Yeğeni İsa b. Musa'yı Veliht Tayin Etmesi

Ebû Cafer Mansur, kardeşi Ebü'l-Abbas'ın kendisinden sonra halife olmak üzere veliaht tayin ettiği İsa b. Musa'nın yerine oğlu Mehdî'yi getirmek istiyordu. Bu itibarla yukarıda zikrettiğimiz şekilde Mehdî'nin yetişmesini sağlayan Mansur, bir taraftan da İsa b. Musa'yı veliahtlıktan azletme telaşına düştü. 145/762 yılında Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye isyanıyla başlayan İsa'yı tasfiye çabaları -ikinci bölümde detaylıca açıklanacaktır- iki yıl sürdü ve 147/764 yılında İsa b. Musa veliahtlık önceliğini Mehdî'ye bırakmak zorunda kaldı. İsa b. Musa'nın veliahtlık

²⁷⁰ Nuveyrî, XXII, 58; Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, XXVIII, 378. Mehdî, 142/759 yılında Taberistan'ın fethini Hâzim b. Huzeyme ve Ravh b. Hâtem aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Ya'kûbî, II, 310.

²⁷¹ İsfahânî, *Makâtîlü't-Talibiyyin*, thk: Seyyid Ahmet Sakar, Beyrut 2006, 232.

²⁷² Rey, Nişâbur ve Kazvin arasında hac yolu üzerinde meşhur şehirlere dendir. Yâkut el-Hamevî, III, 116.

²⁷³ Ahvâz, Horasan bölgesinde Rey ile Nişâbur arasında büyük bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, I, 284.

²⁷⁴ Taberî, VII, 639; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 565-566.

²⁷⁵ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 127.

hakkını Mehdî'ye devretmesinde, sahip olduğu kişilik özelliklerinin rolünün olması da muhtemeldir.

Halife Mansur, kamuoyunun da desteğini alarak 147/764 yılında oğlu Mehdî'yi birinci, İsa b. Musa'yı da ikinci veliaht tayin etti.²⁷⁶ Mansur; bu hareketiyle daha önce veliaht tayin edilen İsa b. Musa'yı tamamen veliahtlıktan çıkarmamış, ancak sırada değişiklik yaparak Emevîlerin biat tatbikatını devam ettirmiştir.²⁷⁷ Bu sırada Horasan'da görevli olan Mehdî 151/768 yılında kendisi için inşa ettirilen Rusâfe'ye geldiğinde, veliahtlık biati de yenilendi.²⁷⁸ Burada dikkat edilmesi gereken husus; bir Abbâsî halifesinin henüz vefat etmeden önce tayin ettiği veliahtı için iki defa biat almasıdır. Veliahtlığın mimarı ve ilk uygulayıcısı olan Emevîlerde bile, halife vefat etmeden önce veliahtı için iki defa biat alınması vâki olmamıştır.

Ebû Cafer Mansur'un, o kadar uğraş vererek veliahtlıktan azlettiği İsa b. Musa'yı Mehdî'den sonra ikinci veliaht olarak tayin etmesi acaba riskli bir davranış değil midir?

Tarihi seyre baktığımızda Mansur'un, gerek hilafetini gerekse devletin geleceğini nasıl güvenceye aldığını görüyoruz. Nitekim İsa'nın Mehdî'den sonra veliaht tayin edilmesinin de Mansur açısından bir problem teşkil etmediği kanaatindeyiz. Çünkü o, sosyal, kültürel, siyasi ve mâli anlamda oğlu Mehdî'nin veliahtlığını garanti etmişti. Ayrıca insanların İsa hakkında söyledikleri “*Bu adam, henüz sırası gelmeden hakkını başkasına satan adamdır*”²⁷⁹ sözü de, İsa'nın artık hilafet adına tehlike olmadığını ortaya koymaktadır. Kaldı ki, sosyal ve siyasi nüfuzu düşürülmüş de olsa, İsa'nın veliahtlıktan tamamen çıkarılması Abbasoğulları hanedanı içerisinde karışıklıklara sebebiyet verebilirdi. Kendisinden önceki halifenin tayin ettiği veliahtı tamamen etkisiz hale getirip aile içerisinde karışıklık çıkmasına zemin hazırlamaktansa, İsa'nın nüfuzunu kaybettirip oğlundan sonra veliaht tayin etmek Mansur için daha mantıklıdır. Böylece Mansur, siyasetteki dehasını ve uzak

²⁷⁶ Ya'kûbî, II, 320; Taberî, VIII, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 580; Nuveyrî, XXII, 64; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 408; M. Şakir, IV, 40; İbrahim Eyyûb, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyâsî ve'l-Hadârî*, Beyrut 1989, 45; Cehşiyârî (s: 127) bu hadisenin 146 yılında gerçekleştiğini kaydeder.

²⁷⁷ Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 83.

²⁷⁸ Taberî, VIII, 39.

²⁷⁹ Cehşiyârî, 127.

görüştüğü²⁸⁰ bir kez daha gösterip, oğlu Mehdî'den sonra İsa b. Musa'yı veliaht tayin etmiştir.

4- Mehdî'nin Hilafete Geçişi ve Oğulları Musa el-Hâdi ile Hârûn Reşîd'i Veliaht Tayin Etmesi

Halife Mansur 158/775 yılında hacetmek için çıktığı Mekke yolunda, Kûfe'den birkaç menzil uzaklaştıktan sonra hastalığı iyice arttı ve Bi'r-i Meymun²⁸¹ denilen yerde vefat etti.²⁸² Vefat ederken yanında azatlısı Rebî' ve hizmetçileri bulunuyordu. Rebî' bir müddet Mansur'un ölüm haberini gizledi ve ağlamalara engel oldu. Sabahleyin adet olduğu üzere ailesi Mansur'un yanına geldi fakat Rebî', önce amcası İsa b. Ali'ye, bir müddet sonra da kardeşinin oğlu İsa b. Musa'ya içeri girmeleri için izin verdi. Daha sonra devletin üst kademesindeki memurlar, kafiye bulunan yaşlılar ve diğer halk içeri alındılar. Rebî' herkesten önce Mehdî'ye, sonra Mehdî'nin oğlu Musa el-Hâdi'nin gözleri önünde Mansur'un yeğeni İsa b. Musa'ya biat aldı. Hâşimoğullarının biat merasimi tamamlandıktan sonra sırayla kumandanlar ve halk da biat ettiler. Bu arada Abbas b. Muhammed ile Muhammed b. Süleyman halktan biat almak üzere Mekke'ye gönderildiler. Halk Kâbe'de Mehdî'ye biat etti. Bundan sonra Mansur'un teçhiz ve tekfin işi ile meşgul oldular ve ikinci vaktine kadar bu işi tamamladılar.²⁸³ Böylece Mehdî b. Mansur hiçbir muhalefetin vukuu bulmadığı bir ortamda 158/775 yılında hilafete geçmiş oldu.

Muhammed el-Mehdî'nin hilafeti (158/169-775/785), babasından devraldığı sağlam ekonomi ve istikrarlı iç siyaset sayesinde bolluk ve rahatlık içinde geçti. İçerisinde Alioğullarının da olduğu mahkûmlardan pek çok kimseyi serbest bıraktı. Babası ve amcasına nispetle dini motiflere daha fazla yer veren Muhammed el-Mehdî'nin, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin kullandığı "Mehdî" unvanını kullanması bu açıdan önemlidir. Sahip olduğu siyasi tecrübenin yanı sıra uzun yıllar

²⁸⁰ Zorlu, *İsyanlar*, 77.

²⁸¹ Bi'r-i Meymun, Mekke yakınlarında bir köydür. Yâkut el-Hamevî, I, 302.

²⁸² Halife b. Hayyât, 347; Taberî, VIII, 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 21-22; Nuveyrî, XXII, 70-71; İbn Haldun, *Tarih*, III, 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 458; *DGBİT*, III, 103. Mansur'un hac yolculuğunda bineğinden düşerek kaburga kemiklerinin kırılması sonucu vefat ettiği de rivayet edilmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 22.

²⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 21.

bölgede kalmış olması dolayısıyla Horasan kuvvetleriyle dostluk kuran, mensup olduğu Abbâsî ailesi ve devlet yönetiminde etkili diğer güçlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunan Muhammed el-Mehdî, babasının politikalarını genel olarak sürdürdü.²⁸⁴

Halife Mansur henüz hayatta iken, oğlu Mehdî'nin hilafet işlerinin idaresinde ona yardımcı olacak iyi niyetli öğüt veren ve yol gösteren dürüst danışmanlara ihtiyacı olduğu sonucuna varmıştı. Bu bağlamda Yahya b. Halid el-Bermekî ve Ebû Ubeydullah Muaviye halifenin emriyle Mehdî'ye bağlandı.²⁸⁵

Muhammed el-Mehdî, başta hanımı Hayzürân olmak üzere Hâşimoğullarından bir grup ve Horasanlı askerlerin de isteği doğrultusunda İsa b. Musa'nın yerine oğlu Musa el-Hâdî'yi, onun ardından diğer oğlu Hârûnü'r-Reşîd'i veliaht tayin etmek istedi. İsa b. Musa Kûfe'den getirilerek veliahtlıktan azledilmeye zorlanınca 160/776 yılında Musa el-Hâdî lehine veliahtlıktan çekildi.²⁸⁶ Rusâfe camiinde yapılan biatle İsa veliahtlıktan azledilmiş yerine Musa el-Hâdî b. Mehdî veliaht tayin edilmiştir.

Mehdî 166/782-783 yılında Musa el-Hâdî'den sonra hilafete geçmek üzere diğer oğlu Hârûnü'r-Reşîd'i ikinci veliaht tayin etti ve bu doğrultuda halktan biat aldı.²⁸⁷ İbn Kuteybe ise Mehdî'nin 173/789-790 yılında vefat ettiğini²⁸⁸ ve vefat etmeden önce oğlu Hârûn Reşîd'i veliaht tayin ettiğini aktarır. Biz şimdi İbn Kuteybe'nin bu rivayetini vererek tahlil etmeye çalışacağız: “... Mehdî kendisinden sonra oğlu Abdullah'ı veliaht olarak belirledi. Ancak daha sonra bu tasarrufundan vazgeçti. Babasının bu davranışına sinirlenen Abdullah, köleleri aracılığıyla babasına bir entrika hazırladı ve onu zehirletti. Öleceğini anlayan Mehdî kâtibini çağırarak ona oğlu Hârûn'un veliahtı olduğunu yazdırdı. Ayrıca ordudan ve komutanlardan Hârûn'un veliahtlığı için biat almasını, bölge valilerine ise bu durumu bildiren mektuplar yazmasını istedi... (Hârûn) Reşîd onun (Mehdî'nin) en

²⁸⁴ Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, XXVIII, 378.

²⁸⁵ Faruk Ömer, “Abbâsî Halifesi Mehdî Dönemi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, çev: Mehmet Ümit, *GÜÇİFD*, Çorum 2004, III, 211.

²⁸⁶ Taberî, VIII, 126; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 45; Nuveyrî, XXII, 78.

²⁸⁷ Nuveyrî, XXII, 81; İbn Haldun, *Tarih*, III, 258; Süyûtî (s: 323), Mehdî'nin oğulları Musa el-Hâdî'yi ondan sonra da Hârûn Reşîd'i veliaht tayin edişini -müellif eserinde, muhtemelen tekrardan kaçınmak için yüz rakamını hafız ederek- elli dokuz olarak zikreder.

²⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 324.

küçük oğluydu, hilafeti arzulamıyordu ve babasının kendisini halef tayin ettiğini bilmiyordu... Mehdî 173/789-790 yılında (Hârûn) Reşîd'i halef tayin ettikten sonra vefat etti. Bağdat'da Perşembe günü Reşîd'e biat edildi. Cuma günü ise mescidde genel biat tamamlandı ve buna kimse muhalefet etmedi."²⁸⁹ Öncelikle belirtelim ki bu rivayet İslam tarihinin diğer muteber kaynaklarında zikredilmemiştir. Mehdî'nin vefat tarihini 169/785²⁹⁰ yılı olarak veren kaynakların tamamında Mehdî'den sonra hilafete oğlu Musa el-Hâdî'nin geçtiği belirtilmiştir.

Rivayette geçen, “(Hârûn) Reşîd onun (Mehdî'nin) en küçük oğluydu, hilafeti arzulamıyordu ve babasının kendisini halef tayin ettiğini bilmiyordu” ibaresi de içinde birtakım tenakuzları barındırmaktadır. Şöyle ki; müellif, oğlu Hârûn'u veliaht tayin eden halife Mehdî'nin ölüm tarihini 173/789-790 olarak verip, bu tarihte Hârûn'un veliaht tayin edildiğini bilemeyecek kadar küçük olduğunu belirtmiştir. Ancak biz bilmekteyiz ki Hârûn'un doğumu 148/765²⁹¹ veya 149/766²⁹² tarihleridir. Ayrıca kaynaklar onun 170/786 yılında hilafete geçtiğinde 22 yaşında olduğunda ittifak halindedir.²⁹³ Dolayısıyla 22 yaşında olan bir gencin, babasının kendisini halef tayin etmesini idrak edememesi imkânsızdır.

Son olarak belirtmeliyiz ki; Hârûn Reşîd, imparatorluğun her tarafına Mehdî'nin öldüğünü ve Musa el-Hâdî'ye biat edildiğini mektuplar yazarak bildirmiştir.²⁹⁴ Ayrıca Hâdî'nin oğlu Cafer'i veliaht tayin edebilmek için kardeşi Hârûn'u 170/786 yılında hapsedmesi de²⁹⁵, İbn Kuteybe'nin Mehdî'den sonra Hârûn'a biat edildiği rivayetini geçersiz kılmaktadır.

²⁸⁹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 325-326.

²⁹⁰ Halife b. Hayyât, 357; Dîneverî, 561; Ya'kûbî, II, 345; Taberî, VIII, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 81; Nuveyrî, XXII, 83; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 541; İbn Haldun, *Tarih*, III, 262; Ya'kûbî, II, 345; Süyûtî, 324.

²⁹¹ Süyûtî, 336.

²⁹² Ya'kûbî, II, 352.

²⁹³ Dîneverî, 562; Taberî, VIII, 230; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 106.

²⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 89; Taberî, VIII, 188-189.

²⁹⁵ Ya'kûbî, II, 350; Taberî, VIII, 207; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 96; Nuveyrî, XXII, 86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 556; İbn Haldun, *Tarih*, III, 265.

E- Musa el-Hâdî'nin Hilafete Geçişi ve Veliâhtlık

Halife Mehdî ömrünün son yıllarında, 160/776 yılında birinci veliaht olarak belirlediği oğlu Hâdî'yi azledip yerine diğer oğlu Hârûn'u tayin etmek için çaba sarf ettiyse de amacına ulaşmadan 169/785 yılında vefat etti. Musa el-Hâdî bu sırada Cürcan'da²⁹⁶ Taberistanlılarla savaşıyor, Hârûn Reşîd ise babasıyla birlikte Mâsebezân'da bulunuyordu. Halife öldüğünde ileri gelenler ve kumandanlar Hârûn'un yanına gelerek şöyle dediler: *“Eğer askerler Mehdî'nin öldüğünü öğrenirlerse bir karışıklık çıkabilir. En iyisi askerlerin geri dönmelerini sağlamak ve Mehdî'nin öldüğünü Bağdat'a varıncaya kadar gizli tutmaktır.”*²⁹⁷ Bunun üzerine Hârûn, kendi adına Mağrib bölgesinin valiliğini yürüten Yahya b. Halid'i çağırarak onunla bu konuyu istişare etti. Yahya, Hârûn'a cevaben şöyle dedi: *“Mehdî'nin ölümünün Bağdat'a varıncaya kadar gizli tutulması çok zordur. Ayrıca askerlerin Mehdî'nin ölümünü öğrendikleri zaman cesedine sarılıp 'bize üç dört yıllık maaş vermedikçe onu bırakmayız' demeyeceklerinden ve zalimce tahakkümde bulunmayacaklarından emin değilim. Bana kalırsa Mehdî'nin ölümü burada gizlenmeli, Nusayr el-Vâsîf da babasının ölümünden dolayı taziyede bulunmak, halifelige getirildiği için kendisini tebrik etmek, ayrıca mühür ve kılıcı teslim etmek maksadıyla el-Hâdî'ye gönderilmelidir. Ayrıca askerlerin her birine iki yüzer dirhem bahşiş verilmeli ve geri dönmeleri sağlanmalıdır. Bu durumda askerler sadece ailelerine kavuşmak isteyecekler ve bundan başka bir şey düşünmeyeceklerdir.”*²⁹⁸ Hârûn Yahya'nın ileri sürdüğü bu görüşleri tamamıyla uyguladı.

Hârûn Reşîd Bağdat'a geldiği zaman Hayzürân, Rebi' b. Yûnus ve Yahya b. Halid'i bu hususta müşavere etmek için yanına çağırdı. Rebi' bu çağrıyı kabul ederek hemen geldi. Fakat Yahya, el-Hâdî'nin kıskançlığını düşünerek bu çağrıyı reddetti. Toplanan mallar ise askerlere iki yıllık maaş karşılığında dağıtıldı. Böylece susturulmaları sağlanmış oldu.²⁹⁹

²⁹⁶ Cürcân; Taberistan ve Horasan arasında büyük ve meşhur bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, II, 119.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 87.

²⁹⁸ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 183.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 88.

el-Hâdî başkent Bağdat'ta yapılan bu toplantıdan rahatsız olmuş olacak ki, Rebi'ye yazdığı mektupta onu ölümle tehdit etti. Yahya'nın tavrından memnun olan el-Hâdî, ona teşekkür ederek Hârûn'un emriyle hareket etmesini istedi.³⁰⁰

Hârûn, imparatorluğun her tarafına Mehdî'nin öldüğünü ve Hâdî'ye biat edildiğini mektuplar yazarak bildirdi. Nusayr el-Vâsîf da Cürcan'da bulunan Hâdî'nin yanına giderek babasının vefatını ve kendisine halife olarak biat edildiğini bildirdi. Yaklaşık yirmi gün gibi kısa bir sürede Bağdat'a ulaşan Hâdî hilafete malik oldu. Çeşitli hediyeler göndererek kendisini affettirmeyi başaran Rebi' b. Yûnus ise Hâdî tarafından vezirlik makamına tayin edildi.³⁰¹ Rebi'nin aynı yıl vefat etmesiyle yerine İbrahim b. Zakvân el-Harrânî³⁰² tayin edildi.³⁰³

İkinci Abbâsî halifesi Ebû Cafer Mansur, devlet içerisinde İran nüfuzunu azaltmak için kabiliyetli Arapları desteklemekte ve onların devlet yönetiminde görev almalarını sağlamaktaydı. Ancak vezirler veya hâcibler hangi millettense olurlarsa olsunlar Mansur döneminde yönetimde asla etkin olamadılar. Devlet ricâli, halifenin emir ve isteklerini yerine getirmenin ötesinde bir icraatta bulunamadılar.³⁰⁴ Özellikle Muhammed el-Mehdî döneminden itibaren iç ve dış siyasette izlenen istikrar, vezirlerin prestijlerini halife nezdinde artırdı. Artık vezirler veliaht tayini konusunda bile halifeleri etkileyebilecek güce sahip oldular. Aslında bu durum Abbâsîlerin selefleri olan Emevîlerin de içine düştükleri çıkmazdı. Ne zaman ki Emevî yöneticileri iktidarlarını belirli bir zümreye dayandırarak kabile asabiyetine sebebiyet verdiler³⁰⁵, devletin yıkılması kaçınılmaz oldu. Abbâsîlerin bu döneminde belki Emevîlerdeki gibi kabile asabiyeti söz konusu olmamıştı ama devlet erkânının yönetimdeki bu etkinliği, Abbâsîleri yavaş yavaş Emevîlerin konumuna sürüklüyordu. Muhammed Mehdî, Musa el-Hâdî ve Hârûn Reşîd dönemlerinde

³⁰⁰ İbn Haldun, *Tarih*, III, 262.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 89.

³⁰² İbrahim, Hâdî ile gençlik yıllarından beri beraber idiler. Bu durum Mehdî'ye bildirilince, babası onunla arkadaşlık etmesini hoş karşılamadı. Hatta İbrahim'i kendisine göndermesini istedi. Hâdî bu emri gevşeklik göstererek yerine getirmeyince babası tarafından veliahtlıktan azledilmekle tehdit edildi. Baskılara dayanamayan Hâdî, İbrahim'i babasına gönderdi. Mehdî, onu gördüğünde öldüreceğine yemin etmişti fakat o gece Mehdî öldü. Böylelikle İbrahim ölümünden kurtulmuş oldu. Hâdî hilafete geçtikten sonra onu vezir tayin etti. Cehşiyârî, 167-168.

³⁰³ İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, V, 4.

³⁰⁴ *DGBİT*, III, 63.

³⁰⁵ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 252-263.

yıldızları parlayan vezirlerin Emin-Me'mun mücadelesindeki etkinlikleri, aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi³⁰⁶ şeklinde zirve yaptı.

İç siyasetteki dengeler bu denli hassas noktada iken, daha önce de belirttiğimiz gibi Hayzürân, halife Mehdî üzerinde büyük otorite sahibi olmuştu. Mehdî'nin vefatından sonra Bağdat'ta meydana gelen karışıklıkların çözümü için Hayzürân'ın ilk adımı atması, kocası döneminde elde ettiği nüfuzunu bundan sonraki süreçte de kullanması anlamına gelmektedir. Nitekim Hayzürân, oğlu el-Hâdî'nin hilafetinin ilk dört ayında bu etkinliğini ziyadesiyle kullandı. Hayzürân bu süre içerisinde Musa el-Hâdî yokmuş gibi devlet işlerini tek başına yürütmeye çalışıyor, konuyu sadece tasdik için ona götürüyordu. Ancak sert huylu, hataları affetmeyen ve en belirgin vasfı kıskançlık olan el-Hâdî babasından çok farklı idi. Bir müddet sonra annesine isteklerini geciktirmek suretiyle karşı koymaya başladı. Bu arada onun siyasetle ilgili olmayan isteklerini yerine getirerek rızasını almaya çalışırken kendisinden ibadete ve özel işlerine daha çok vakit ayırmasını rica etti.³⁰⁷ Fakat Hayzürân'ın daha da ileri giderek istek sahiplerine işlerinin yapılacağına dair garanti vermesi, sadece kardeşi Gıtrîf gibi yakınları için değil diğer kumandan ve idarecilere de aracılık yapması Musa el-Hâdî'nin sabrını taşırdı ve onu bu tür faaliyetlerden tamamen men etti.³⁰⁸

Bu durum gerçekten de sadece Abbâsîlerde değil, Emevîlerde bile alışılmış bir durum değildi. Halifenin cariyelerinden olan bir kadın azad edilmiş, nikâha alınarak ümmü-veled olmuş, doğduğu çocuklar diğer hanımlarından da çocukları olmasına rağmen veliaht tayin edilmiş, devlet yönetiminde halifeden -oğlu Hâdî'den- bile daha fazla rağbet görmüştür. Emevîler döneminde kadının konumuyla ilgili araştırma yapan Ali Aksu, kadının şecaati bahsinde örneklerle konuyu aktarırken bazı kadınların cesaret ve şecaat sahibi olduklarını tespit etmiştir.³⁰⁹ Hatta Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715)'in eşi Ümmü'l-Benîn'in fesahat, belâgat, zekâ, kuvvetli ikna gücü ve ileri görüşlülükte şöhrete ulaştığını belirten yazar, halifenin bazı önemli

³⁰⁶ H.D.Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 34.

³⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 100.

³⁰⁸ Kâsım Kırbıyık, "Hayzürân", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 106.

³⁰⁹ Ali Aksu, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, Sivas 2001, V, 270.

işlerde kendisiyle istişare ettiğini de aktarmaktadır.³¹⁰ Kanaatimiz odur ki; Emevîlerin mezkûr döneminde halifenin, hanedan mensubu hanımlarla yaptığı görüşmeler istişare ve fikir teatisinden öteye geçmemektedir. Yezid b. Abdülmelik (101-105/720-724) döneminde rakkase ve şarkıcıların sarayda yuvalanması, özellikle de Habbâbe ve Sallâme'nin halifeyi derinden etkilemesi belki burada zikredilebilir.³¹¹ Ancak bizim için hayret verici olan, hanedana mensup bir annenin (Hayzürân) devlet idaresinde elde etmek istediği nüfuzu temin ederken öz oğlunu (el-Hâdî) bile öldürecek kadar ihtiras sahibi olmasıdır. Bu realite de göstermektedir ki; devlete hâkim olan hanedanın menşei değişse bile, iktidarı elde etme ihtirası ve bu uğurda gösterilen çabalar tarih boyunca değişmeyecektir.

³¹⁰ Aksu, “Kadının Durumu”, 271.

³¹¹ İrfan Aycan, “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVIII, 180-184.

II- VÂSIK DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİ (170-232/786-847)

Abbâsî tarihi incelendiğinde görülecektir ki Hârûn Reşîd dönemi; ekonomik anlamda refahın yaşandığı, ilmi sahada ilerlemelerin kaydedildiği, sosyal, kültürel ve siyasi sahada izlenen politikalar neticesinde ülkede parlak dönemin yaşandığı bir zaman dilimidir. Bu nedenle tarihçiler Hârûn Reşîd dönemini Abbâsîlerin altın çağı olarak nitelemektedirler. Bu genel değerlendirmeler yanında, Hârûn Reşîd'in veliahtlık konusunda izlediği siyaset sonucu ortaya çıkan uygulamalar, bizi, Abbâsîlerin ilk döneminde yapılan veliaht tayinleri konusunu iki kısma ayırmamıza sebep oldu. Öyle ki; Emevîler döneminden itibaren uygulanan veliaht tayin etme prensibi, iktidarın menşei ve destekçileri değişse de, Hârûn Reşîd dönemine kadar aynen tatbik edilmiştir. Ancak Hârûn Reşîd'in hilafetiyle birlikte aşağıda gerekçelerini açıklayarak izah edeceğimiz sebepler, veliahtlık konusunda farklı yolların izlenmesi sonucunu doğurdu. Ayrıca bu dönemi müteakiben ortaya çıkan siyasi gelişmelerin birbiriyle bağlantılı olması, konunun daha iyi anlaşılması için böyle bir yol izlemeye bizi sevk etmektedir.

A- Hârûn Reşîd'in Hilafete Geçişi ve Oğulları Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı Veliaht Tayin Etmesi

Musa el-Hâdî kendisinden sonra oğlu Cafer'i veliaht tayin etmek istemesine rağmen, muhtemelen annesi Hayzürân'ın bazı teşebbüsleri sonucu vefat etti. Yerine ikinci veliaht olan kardeşi Hârûn Reşîd geçti. Musa el-Hâdî'nin vefat ettiği 15 Rebiülevvel 170/786 tarihi, Hârûn Reşîd'in hilafete geçişi olmakla birlikte ileride halife olacak olan Abdullah Me'mun'un da doğum tarihidir.³¹²

Halife Mehdî, oğlu Hârûn'a devlet yönetimi konusunda iyi bir eğitim vermeye çalıştı. Bu bağlamda onu 163/780 ve 165/782 yıllarında Bizans'a yapılan seferlerde komutan tayin etti.³¹³ 164/781 yılında ise Enbâr'dan başlayarak Afrika'ya kadar uzanan bütün batı eyaletlerinin genel valiliğine getirdi.³¹⁴

³¹² Süyûtî, 336.

³¹³ Halîfe b. Hayyât, 355-356.

³¹⁴ Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 120.

Hârûn Reşîd sosyal, ekonomik ve kültürel alanda elde edilen refah ve kudretli vezirlerinin/valilerinin iç siyasette izlediği politikalar neticesinde Abbâsîlere altın çağını yaşatmıştır. Her ne kadar ülkenin batısında İdrisîler Devleti gibi devletçiklerin oluşumu gerçekleşmişse de, bu durum hanedan için bir tehdit olarak algılanmamış, İbrahim b. Ağleb'in bölge valisi olarak görevlendirilmesiyle batıda bir tampon bölge oluşturarak bu krizi aşmıştır.

Maddi ve manevi anlamda ulaşılan refah ve huzur ile halife Hârûn Reşîd, yönetime geldikten beş yıl sonra 175/792 yılında oğlu Muhammed Emin'i henüz beş yaşında iken veliaht tayin etti ve devlet erkânıyla ordudan bu doğrultuda biat aldı.³¹⁵ Hârûn Reşîd'in bu tasarrufunda şüphesiz hanımı Zübeyde'nin etkisi söz konusudur. Nitekim Musa el-Hâdî, oğlu Cafer'i veliaht tayin edebilmek için kardeşi Hârûn'a Rakka valiliğini teklif etmiş, Hârûn da hanımı Zübeyde'yle birlikte olabilmek için bu teklife sıcak bakmıştır.³¹⁶ Bu da, diğer hanımları yanında Zübeyde'nin Hârûn nezdinde ayrı bir değeri olduğunu gösterir. Zübeyde, kendi oğlu Emîn'in, Hârûn'un diğer oğlu olan Me'mûn'dan daha çok veliahtlığa layık olduğuna inanıyordu.³¹⁷ Onun bu düşüncesinin arka planında; iktidarı kendi oğlunda görme isteği ve annelik duygusunun olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Zübeyde halifeyi ısrarla Emîn'e daha çok önem vermesi için teşvik ediyordu. Mes'ûdî'de geçen şu rivayet, Zübeyde'nin oğlu Emîn'in durumu hakkında ne kadar dikkatli olduğunu ve onun geleceğiyle ne kadar yakından ilgilendiğini ortaya koymaktadır: “Bir gün Zübeyde halifenin huzuruna çıkıp ‘Oğlun Muhammed (Emîn'e) adil davranmadın. Onu teçhizat ve komutanlardan uzak olarak Irak'a vali tayin ettin. Komutanları ve teçhizatı Abdullah'a (Me'mûn'a) verdin’ dedi. Hârûn Reşîd ise ona ‘Oğlunu asayiş ve güvenliğin sağlandığı yere, Abdullah Me'mûn'u ise harp alanına gönderdim’ dedi.”³¹⁸

³¹⁵ Ya'kûbî, II, 354; Taberî, VIII, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 122; Nuveyrî, XXII, 89; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 576; Süyûtî, 343; Dîneverî (563) ise Hârûn Reşîd'in 174/791 yılındaki hac yolculuğunda beraberinde oğulları Muhammed Emîn ve Abdullah Me'mûn'un da olduğunu kaydeder. Ayrıca önce Emîn'i ondan sonra da Me'mûn'u veliaht tayin edip bunu belgeleyen ahidnâmeyi Kâbe'ye astırdığından bahseder. krs: Taberî, VIII, 275.

³¹⁶ Cehşiyârî, 169-170; Taberî, VIII, 208.

³¹⁷ Süyûtî, 343.

³¹⁸ Ebü'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1988, III, 363.

Zübeyde kadar Hâşimoğulları da Emîn'in veliahtlığını istemekteydi. Çünkü Hâşimoğulları anne ve babası Hâşimî olan Emîn'i, Soğd asıllı bir cariyeden doğma Me'mûn'a tercih etmektedirler. Hâşimoğullarının bu düşüncesi, iktidarın kaynağının ve dayanağının el değiştirme ihtimalinin endişesini taşımalarıyla açıklanabilir. Muhammed Emîn'in dayısı İsa b. Cafer b. Mansur, Fazl b. Yahya b. Halid'in yanına geldi ve Muhammed Emîn'e biat talebinde bulundu, ayrıca ona: “*Emîn senin evlâdın sayılır*³¹⁹, *halife olması senin için faydalı olur*” dedi. Bunun üzerine Fazl b. Yahya, Emîn'e biat hususunda İsa b. Cafer'e söz verdi ve bu hususta gayret gösterdi.³²⁰ Elbette ki İsa'nın bu teşebbüsü kız kardeşi Zübeyde'nin teşvikiyledir. Zaten bu görüş Hâşimoğullarının da görüşüne uygundur.

Hârûn Reşîd'in hilafete geldiği günden itibaren yönetimdeki etkinlikleri hızla artan Bermekîlerin³²¹ de Emîn lehine faaliyette bulunduğu şahit olmaktayız. Fazl b. Yahya, halife tarafından Emîn'e mürebbi tayin edildi. Ayrıca Fazl, Hârûn Reşîd'e oğlu Muhammed Emîn'i veliaht tayin etmesi için Horasan'dan elçi gönderdi. Burada, İran asıllı olan Bermekîlerin, ana ve baba tarafından bir Arap olan Emîn'in veliahtlığını neden destekledikleri sorusu akla gelebilir. Bu desteği, 187/803 yılından itibaren tasfîye edilmeye başlayan Bermekîlerin, elde ettikleri nüfuzları koruma ve devam ettirebilme adına sergiledikleri bir davranış olarak değerlendirebiliriz. Zaten Fazl b. Yahya, halifenin bu işe karar verdiğini öğrenince de yeterince sevindi. Şairleri Muhammed b. Züeyb el-Umânî onlar adına uzunca bir kaside yazdı.³²²

el- Umânî'nin beyitleri halkın Emîn'in veliahtlığını kabule hazır olduklarını ortaya koyar. Öyle ki şiir bitince halife: “*Ey el-Umânî! Muhammed'i veliaht seçtim, gözün aydın olsun*” deyince şair: “*Ey müminlerin emiri! Kurak yeryüzüne yağmur, kısır kadınlara çocuk, ağır hastalara şifa müjdeler olsun*” diyerek sevincini ve memnuniyetini dile getirdi.³²³

³¹⁹ Hârûn Reşîd doğduğunda henüz bir yaşında olan Fazl b. Yahya el-Bermekî'nin annesi Hârûn'u, Hayzürân da Fazl'ı emzirmiştir. Cehşiyârî, 136.

³²⁰ Taberî, VIII, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 122.

³²¹ Bermekî ailesinin etkinlikleri hakkında geniş bilgi için bkz: H.D.Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 517-518.

³²² İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, XVII, 78-80.

³²³ *DGBİT*, III, 158-159.

Sonuç olarak halife Hârûn Reşîd, başta hanımı Zübeyde olmak üzere Bermekîlerin, Hâşimoğullarının ve askeri erkânın da telkinleriyle oğlu Muhammed Emîn'i 175/792 yılında veliaht tayin etti.³²⁴

Hârûn Reşîd, Emîn'i veliaht tayin ettikten sonra, diğer oğlu Me'mûn'a haksızlık yaptığı düşüncesiyle huzursuzluk duymaya başladı. Emîn, Me'mûn'dan hem yaşça küçüktü hem de yetersizdi. Ayrıca Hârûn veliahtlık meselesinde Emîn'in annesi Zübeyde ve Hâşimoğullarının etkisinde kaldığının da farkındaydı.³²⁵ Nahide Bozkurt, Onun bu konudaki endişelerini Mes'ûdî'de, Esmâî'den nakledilen bir rivayette açıkça dile getirdiğini şöyle tespit etmiştir:

“Bir gün Hârûn Reşîd’le sohbet ediyordum. Bir de baktım ki o, şiddetli bir ıstırap duyuyor, bazen oturuyor, bazen yan yatıyor ve ağlıyordu. Sonra şu şiiri okumaya başladı: *‘Allah’ın kullarının işini güvenilir, muhalif görüşlerin üzerinde birleştiği, zayıf ve aciz olmayan kimselere emanet et. Bozuk kimselerin sözlerini terk et. Topluluk anlasa da, onlar sözden anlamazlar.’* Bunu işitince, onun çok önemli bir iş düşündüğünü anladım. Hârûn Reşîd daha sonra hizmetçi Mervan'a *‘Yahya’yı bana çağır’* dedi. Yahya gelince, ona şunları söyledi: *‘Ey Ebü’l-Fazl! Şüphesiz Rasulullah, yerine geçecek kişiyi tayin etmeksizin vefat etti. Ancak o zaman İslam yeni, iman zinde idi. Arap birliği vardı, daha önce korkulu yaşarlarken, Allah onlara güven vermiş, zeliller iken, onları onurlandırmıştı. Fakat çok geçmeden Arapların çoğu dinden dönerek, Ebû Bekir’e karşı ayaklandılar ve bildiğin sonuç meydana geldi. Ebû Bekir vefat ederken, işi Ömer’e bıraktı. Halk Ömer’i kabul etti ve onun hilafetinden razı oldu. Ömer ise, vefat etmeden işi şûraya bıraktı. Ondan sonra işte bildiğin fitneler meydana geldi. Sonuçta hilafet makamı ehil olmayan ellere düştü. Ben, bu veliahtlığa tayin meselesine doğru şeklini vermek ve onu, yaşayış tarzını beğendiğim, zaaf ve gevşekliği olmayan birine teslim etmek istiyorum ki, bu kişi oğlum Abdullah (Me'mûn)’tır. Hâşimoğulları ise, akrabalık dolayısıyla sevdikleri Muhammed’i (Emîn’i) istiyorlar. Hâlbuki onda arzularına esir olma, dilediğince harcama, elinde bulunanı saçıp savurma, düşüncesinde kadınların ve cariyelerin*

³²⁴ Ya’kûbî, II, 354; Taberî, VIII, 240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 122; Nuveyrî, XXII, 89; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 576; Süyûtî, 343.

³²⁵ Nahide Bozkurt, *Mutezilenin Altın Çağı -Me'mûn Dönemi-*, Ankara 2002, 25.

etkisinde kalma gibi özellikler vardır. Abdullah (Me'mûn) ise, takip ettiği yol beğenilen, asil görüşlü, önemli işlerde kendisine güvenilen biridir. Onu veliaht edinirsem, Hâşimoğullarını kızdırırım; işi tek başına Muhammed'e (Emîn'e) bırakırsam, halkın durumunu ifsat etmesinden korkarım. Bu konuda yararlı olduğuna inandığım görüşünü bana bildir. Çünkü sen Allah'a hamdolsun doğru ve ince görüş sahibisin.' Yahya; *'Ey müminlerin emiri, her hata düzeltilebilir, her yanlış görüşten dönülebilir. Ancak veliahtlık konusundaki hatanın düzeltilmesi mümkün değildir. Çünkü bu konuda yapılan hatanın kötü sonucundan emin olunamaz ve bu hata kolay düzeltilemez. Bu hususu başka bir mecliste görüşelim'* dedi. Hârûn Reşîd, Yahya'nın bu konuyu özel olarak baş başa görüşmek istediğini anladı ve bana bir köşeye çekilmemi emretti. Bunun üzerine ben kalktım ve onların söylediklerini işitebileceğim bir köşeye oturdum. Uzun boylu tartışılar ve gizli işlerini görüştüler. Nihayet sabaha karşı Abdullah'ın, Muhammed'den sonra veliaht tayin edilmesine karar vererek ayrıldılar.”³²⁶

Halife Hârûn Reşîd, halkın tercihinin Emîn'den yana olduğunu biliyordu. Nitekim bunu el-Umânî ile yaptığı konuşmada da dile getirmiştir. O, Emîn'in veliahtlığına sevinme sebebini sorduğunda şairden şu yanıtı aldı: *“Çünkü o, zamanında eşi olmayan, şerefini koruyan ve işinin üstesinden gelen biridir.”* Halife, şairin Abdullah Me'mûn hakkındaki fikrini sorduğunda ise: *“O da bir otlaktır. Fakat otu bol değildir”* cevabını aldı. Bunun üzerine Hârûn Reşîd güldü ve: *“Hay Allah sizi kahretsin. İnsanın hoşuna giden şeyleri ne iyi biliyor, cömert kimselere ne çabuk koşuyorsunuz. Akıllı ve azimli olup da kendini beğenmeyen kimselerden nasıl da uzak duruyorsunuz. Bana gelince, vallahi ben Abdullah Me'mûn'da Mansur'un tedbiri, Mehdî'nin ibadeti ve Hâdî'nin izzet-i nefsi olduğunu biliyorum”*³²⁷ dedi.

Aslında Yahya b. Halid gibi oğlu Cafer de Me'mûn'a haksızlık yapıldığının farkındaydı. Bu nedenle Cafer b. Yahya, halifeyle yaptığı istişarede Emîn'den sonra Me'mûn'un veliaht tayin edilmesini teklif etti.³²⁸

³²⁶ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 25-27.

³²⁷ İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğânî*, XVII, 78-80.

³²⁸ Cehşiyârî, 211.

Neticede Hârûn Reşîd, Emîn'i veliaht tayin ettikten altı yıl sonra 182/799 yılında Rakka'da³²⁹ büyük oğlu Abdullah'ı Me'mûn unvanıyla ikinci veliaht ilan ederek onun için de ordudan biat aldı.³³⁰ Ayrıca onu, Horasan'dan Hemedân'a³³¹ kadar olan bölgeye vali tayin etti.

Hârûn Reşîd 186/802 yılında oğulları Emîn ve Me'mûn ile birlikte hac yolculuğuna çıktı. Kâbe'de, onlar için daha önce halktan aldığı biati yeniledi. İbnü'l-Esîr, halifenin hac için Enbâr'dan ayrıldıktan sonra Medine'ye uğradığını ve burada üç defa bahşiş dağıttığını bildirir. Bu bahşişlerin birincisini kendisi, ikincisini oğlu Muhammed Emin, üçüncüsünü ise Abdullah Me'mûn için dağıtmıştır. Ayrıca müellif, halifenin Medine'den sonra Mekke'ye geçtiğini ve orada da Mekke halkına bir milyon ve elli bin dinar atıyye dağıttığını rivayet etmektedir.³³²

186/802 yılında çıktığı hac yolculuğunda oğulları Emîn ve Me'mûn'u veliaht tayin eden halife Hârûn, veliahtlık tarihinde bir ilke imza atarak, diğer oğlu Kâsım'ı da el-Mu'temen lakabıyla üçüncü veliaht olarak belirledi ve halktan bu doğrultuda biat aldı.³³³ Ancak Hârûn Reşîd, Me'mûn'un hilafete geçtiği zaman Kâsım'ın veliahtlığını, onun rızası şartına bağladı. Yani Me'mûn dilerse Kâsım'ı veliahtlıktan azledebilecekti.³³⁴ Kâsım'ın üçüncü veliaht tayin edilmesiyle ilgili olarak İsfahânî'de geçen şu rivayet gerçekten dikkat çekicidir:

Emîn'in veliaht tayin edilmesinden sonra, kasidesinin halife üzerinde büyük tesir yaptığını gören Şair Muhammed b. Züeyb el-Umânî, Kâsım'ı da veliaht tayin ettirebileceğini düşündü ve halifenin huzuruna gelerek şu şiirini okudu:

“Asil görüşlü halifeye söyle
Kâsım, Emîn'den aşağı biri değildir,
Biz ona razı olduk, kalk veliaht olduğunu söyle”

³²⁹ Rakka; Harran'a üç günlük mesafede Fırat üzerinde meşhur bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, III, 58-59.

³³⁰ Ya'kûbî, II, 361-362; Taberî, VIII, 269; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 161.

³³¹ Hemedân, Horasan bölgesinde büyük bir yerleşim merkezidir. Yâkut el-Hamevî, V, 410.

³³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 173.

³³³ Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem el-Kûfi, *Futûh*, Beyrut 1986, IV,422; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 173. Ya'kûbî (s: 373), Kâsım'ın için veliaht tayin edilmesini Hârûn'un 189/805 yılında çıktığı Horasan seferinde gerçekleştiğini, ayrıca Kâsım'ın Me'mûn'dan altı yıl sonra veliaht tayin edildiğini belirtir.

³³⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 173.

Halife Hârûn bu beyitleri işitince gülümsedi ve şaire: “*Yazıklar olsun sana ey Umânî! Ben otururken, ayaklarım üzerine kalkıp onu veliaht tayin etmemi mi istiyorsun?*” dedi. el-Umânî ise: “*Ey müminlerin emiri; ayaklarının üzerine kalkmanı istemedim. Bu konudaki iradeni bildirmeni istedim*” dedi. Bu söz karşısında halife Hârûn: “*Öyleyse onu veliaht tayin ettim*” dedi.³³⁵

Hârûn Reşîd, Kâbe'de oğulları Emîn ve Me'mûn için almış olduğu biati ahitnâmelerle kuvvetlendirerek Kâbe duvarına astırdı. Muhtemelen halife, oğullarının kendisinden sonra ihtilafa düşmemeleri ve aralarında sürtüşme çıkmaması için onlardan yazılı ahit alıp, tüm hacıların şahitliğini temin ederek Kâbe duvarına astırmıştır.

Ahitnamelerde veliahtlıkla ilgili öne çıkan hususlar;

- Muhammed Emîn ve Abdullah Me'mûn art arda veliaht tayin edilmiş, her ikisi de veliahtlık konusunda verdikleri söze bağlı kalacakları yazılı olarak tescil edilmiştir.
- Me'mûn'un komutan, askerler veya görevlilerinden biri Emîn'e sığınacak olursa Me'mûn'a iade edilecektir.
- Emîn, Me'mûn'u veliahtlıktan azledecek olsa veya Horasan bölgesinde Me'mûn'un yönetimini kısıtlayacak olursa hilafet makamı Me'mûn'a geçecektir.
- Emîn ve Me'mûn'dan sonra üçüncü veliaht olarak Kâsım (Mu'temen) seçilmiş ancak Kâsım'ın hilafeti Me'mûn'un tasarrufuna bırakılmıştır.³³⁶

Halife Hârûn, Irak dâhil bütün batı eyaletlerini Emîn'e; doğu eyaletlerini Me'mûn'a; Bizans İmparatorluğu ile İslam Devleti arasındaki müstahkem sınır bölgeleri olan Avâsım ve Suğur ile el-Cezîre'yi ise Mu'temen'e (Kâsım'a) vererek veliahtların birbirlerin haklarına riayet edeceklerini devlet erkânını da şahit göstererek ilan etti. (186/802)³³⁷

³³⁵ İsfahânî, *Kitabü'l-Eğânî*, IV, 80; İbn A'sem, *Futûh*, IV, 422.

³³⁶ Ahitnamelerin tam metni için bkz: Taberî, VIII, 278-283.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 173; H.D.Yıldız, “Emîn”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 113.

Son olarak halife Hârûn Reşîd'in veliahtlık konusunda izlediği politikaları şöyle sıralayabiliriz:

1- İlk Emevî halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan'ın ihdas ettiği veliahtlık, Abbâsîlerin ilk döneminde kullanıldığı gibi; sosyal, kültürel, ekonomik ve ilmi sahada devletin altın çağının yaşandığı Hârûn Reşîd döneminde de hararetle icra edilmiştir. Yani devletin maddi ve manevi anlamda refah ve huzura eriştiği dönemde bile, İslamın şûra prensibi tatbik edilmemiş ve veliahtlık uygulamadan kaldırılamamıştır. Halkın yönetime katılımı ise, yine biat etmekle sınırlı tutulmuştur.

2- Veliyaht belirlemede etken güçlerden biri olan “halifeyi yönlendirme” bu dönemde etkinliğini sürdürmüştür.³³⁸ Halifenin, başta hanımı Zübeyde olmak üzere Bermekîler gibi devletin üst kademesinde görev yapanların etkisinde kalması bu meyanda zikredilebilir.

3- Halife Hârûn Reşîd, kendisinden sonraki veliahtı belirlerken çevresinden etkilendiği gibi, vicdanının sesini de dinlediğine şahit olmaktadır. Nitekim halife, Emîn'den sonra hilafete geçmek üzere, liyakatine inandığı Me'mûn'u tayin ederek vicdani bir adım atmıştır.

4- Hârûn Reşîd kendisinden önceki halifelerin de uyguladığı gibi; veliahtlarını belirledikten sonra halka atıyye dağıtmayı³³⁹ ve biat yenilemeyi³⁴⁰ ihmal etmemiştir.

5- Bilindiği gibi Emevîler döneminde Muaviye b. Yezid'in veliaht belirlemeden vefat etmesiyle oluşan siyasi kriz, “Câbiye Toplantısı”nda Mervan b. Hakem'in halife, Halid b. Yezid'in birinci, Amr b. Said el-Âs'ın ikinci veliaht olarak

³³⁸ Nitekim Emevîlerde de gerek devlet ricali gerekse Kays ve Kelb kabileleri veliahtlık konusunda etken bir güç olarak faaliyette bulunmuşlardır. Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 246-263.

³³⁹ Halife Mansur'un, amcası Abdullah'la mücadelesini kolaylaştırmak için diğer amcalarına birer milyon dirhem bağışlaması ve askerlerinin gönlünü kazanmak için maaşları seksen dirheme çıkarması burada örnek olarak gösterilebilir. Geniş bilgi için bkz: Belâzürî, *Ensâb*, IV, 147.

³⁴⁰ Biat yenileme; ilk defa Mansur tarafından, 147/764 yılında tayin edilen Mehdî için Rusâfe'de 151/768 yılında bu biatin tekrarlanmasıyla gerçekleşmiştir. (Taberî, VIII, 39). Hârûn Reşîd de 175/792'de Emîn için 182/799'da Me'mûn için aldığı biatleri 186/802 yılında yenileyerek bu uygulamayı devam ettirmiştir. Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 27.

belirlenmesiyle aşılmış böylece ilk defa aynı anda iki veliaht tayin etme usulü uygulanmıştı.³⁴¹

Hârûn Reşîd'in oğulları Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı 186/802 yılında veliaht tayin etmesiyle; Mervan b. Hakem döneminden itibaren uygulanan iki veliaht belirleme usulü terk edilmiş, ilk defa aynı anda üç veliaht belirleme usulü uygulanmış oldu. Her ne kadar Kâsım'ın veliahtlığına şerh konulup Me'mûn'un tasarrufuna bırakılmış olsa da, halife henüz hayatta iken üç oğlunu da veliaht tayin ederek tarihe not düşmüştür.

Câbiye toplantısında iki veliaht belirleme usulünün ihdas edilmesi, oluşan siyasi krizi gidermeyi amaçlarken, Hârûn Reşîd'in böyle bir kriz yokken aynı anda üç veliaht belirlemesi gerçekten hayret vericidir. Muhtemelen Hârûn, oğullarını veliaht tayin ederken yaptığı sıralamada hata yaptığının farkındadır. Karısı Zübeyde ve Hâşimoğullarının etkisinde kalarak Emîn'i birinci veliaht tayin eden halife, bu kararından dönmeyeceğini anlayınca Me'mûn'u ikinci veliaht olarak tayin etmek zorunda kalmıştır. Me'mûn'dan sonra üçüncü veliaht tayin edilen Kâsım'ın hilafetinin Me'mûn'un tasarrufuna bırakılması ise halifenin endişesinin bir tezahürüdür. Çünkü Hârûn'un böylesine önemli bir konuda bu tür karar vermesi normal değildir.³⁴² Ayrıca Kâsım'ın hilafetinin Me'mûn'un tasarrufuna bırakılması, bizce, Me'mûn'un hilafetini garanti altına alarak meşrulluşturmak adına yapılan siyasi bir manevradır.

6- Hârûn Reşîd'in veraset usulüne dayalı veliaht tayin etme prensibine getirdiği yenilik aynı anda üç veliaht belirlemekle sınırlı kalmamış; veliahtlarına kendi ağızlarından birer ahitnâme yazdırarak, orada bulunan tüm hacıların da şahitliğini temin edip bu ahitnâmeleri Kâbe'ye astırmıştır.

7- Veliahtlık tarihi incelendiğinde görülecektir ki, halifeler oğlunu/oğullarını veliaht tayin ettikten sonra onu/onları genellikle herhangi bir bölgeye vali veya komutan olarak tayin etmişlerdir. Bu usul elbette veliahtların askeri ve siyasi tecrübe kazanmalarında etkili bir siyasettir. Ancak Hârûn'un oğullarından aldığı ahitnâmelere baktığımızda, ülkenin batısını Emîn'e, doğusunu Me'mûn'a, el-Cezîre, Avâsım ve

³⁴¹ Yılmaz, *Emevîlerde Veliahtlık*, 70.

³⁴² *DGBİT*, III, 161.

Suğur'u Kâsım'a vererek onları adeta iç işlerinde serbest kılmıştır. Halifenin ülkeyi oğulları arasında paylaşırması, -kanaatimizce- veliahtların geniş yetkilerle donatılarak, bir manada özerk olmalarını temin etmek anlamına gelmektedir.

B- Emîn'in Hilafete Geçişi ve Oğlu Musa'yı Veliaht Tayin Etmesi

Hârûn Reşîd'in öldüğü gecenin sabahında askerleri oğlu Emîn'in halifeliğine biat ettiler. Bu sırada Me'mûn Merv'de bulunuyordu. Sâhibu'l-Berîd³⁴³ görevinde bulunan Mehdî'nin azatlısı Hameveyh, Bağdad'daki nâibi Ebû Müslim Sellâm'a bir mektup göndererek Hârûn Reşîd'in vefat ettiğini bildirdi. Bunun üzerine Ebû Müslim Sellâm, Emîn'in yanına giderek babasının ölümünden dolayı taziyede bulundu ve halife seçildiği için de kendisini tebrik etti. Böylece Ebû Müslim Sellâm, Emîn'i ilk tebrik eden kişi oldu.³⁴⁴

Ayrıca Hârûn'un diğer oğlu Salih, babasının vefatını hâdimlerden Recâ vasıtasıyla kardeşi Emîn'e duyurdu ve onunla birlikte babasının yanında bulunan mührü, kılıcı ve hırkayı Emîn'e gönderdi. Emîn Recâ ile buluştuktan sonra Huld'deki sarayından hilâfet sarayına taşındı. Cuma namazını kıldırdıktan sonra tekrar minbere çıktı. Babası Hârûn'un vefat haberini ilan ettikten sonra orada bulunanlara baş sağlığında bulundu. Ayrıca onlara hayır vaat etti. Beyaz siyah ayırımı yapmadan herkese güven verdi. Bundan başka Emin Bağdad'da bulunan askerlere yirmi dört aylık yiyeceklerini dağıttı ve onları kendisine biate davet etti. Bunun üzerine ailesinin ileri gelenleri kendisine biat ettiler. Emin babasının amcası olan Süleyman b. Mansur'u, kumandanlardan ve diğerlerinden kendisi adına biat alması için vekil tayin etti. Bunların dışındakilerin biatlerini alması için ise es-Sindî'yi görevlendirdi.³⁴⁵

187/789 yılında Bermekîlerin tasfiye edilmesi sürecinde Yahya b. Halid el-Bermek vezirlik makamından azledilerek yerine Fazl b. Rebi' tayin edildi. Hârûn 189/805 yılında çıktığı Horasan seferinde orduyu, silahları ve hazineyi Me'mûn'a

³⁴³ Berîd teşkilatının günümüzdeki karşılığı posta teşkilatıdır. Abbâsîlerde Berîd teşkilatının işleyişi hakkında geniş bilgi için bkz: H.İ.Hasan-A.İ.Hasan, *en-Nuzum*, 226-228.

³⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 221.

³⁴⁵ Taberî, VIII, 365.

bıraktığında Fazl'ın da içinde olduğu devlet erkânı halifenin bu tasarrufunu kabul etmişlerdir. Ancak Fazl, elde ettiği nüfuzu kaybetmemek ve birinci veliahtla sorun yaşamamak için Hârûn Reşîd'in vefatından (193/809) sonra, “*Hazır bir mülkü, akıbetinin nasıl olacağını bilemediğim bir kimseye terk etmem*”³⁴⁶ diyerek Me'mûn'a karşı ahdini bozup Tûs'dan Bağdat'a geldi. Daha sonra bu davranışının sonucunu düşünerek, Me'mûn'un halifelige geldiği takdirde, kendisine hayat hakkı tanımayacağı kanaatine vardı. Emîn'i kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azlederek, yerine oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesi hususunda kışkırtmaya başladı. Emîn, 194/809-810 yılında kardeşi Mu'temen'i idari görevlerinden azledip Bağdat'ta oturmaya mecbur etti. Ardından da oğlu Musa'yı Me'mûn'dan sonra ikinci veliaht tayin ederek hutbelerde adının zikredilmesini istedi.³⁴⁷ Ayrıca Me'mûn'a ordusuyla birlikte Bağdat'a dönmesini emretti.³⁴⁸ Me'mûn'un bunu kabul etmemesi üzerine Emîn her ikisini de azlederek yerine oğlu Musa'yı veliaht tayin etti.(195/810)³⁴⁹ Böylece Emîn'in ölümüyle sonuçlanacak olan kardeşler arası mücadele başlamış oldu.

Muhammed Emîn'in iktidara gelmesi ve bundan sonraki süreçte kardeşi Me'mûn'la mücadeleye girişmesi aynı zamanda Arap-İran mücadelesi anlamına gelmektedir.³⁵⁰ Belirtmekte fayda var ki Emîn-Me'mûn mücadelesi, Arap-İran mücadelesinin başlangıcı değildir. Bu mücadele, Emevîlerin uyguladığı Arap milliyetçiliğine karşı Horasanlıların iştirak ettiği ihtilâl girişimiyle ortaya çıkmış, Ebû Müslim ve Bermekîlerin etkinliğinin artmasıyla en üst seviyeye çıkmıştır. Devlet yönetiminde İranlıların nüfuzunun artması Arap devlet adamlarını endişeye sevk ettiği gibi iki zümre arasında ortaya çıkacak çatışmaların da temelini oluşturur. İçten içe yanmakta olan İran-Arap mücadele ateşine, halifeler de Araplar lehine taraf olmuşlardır. Bu manada Ebû Müslim'in halife Mansur tarafından, Bermekîlerin de halife Hârûn tarafından bertaraf edilmesini örnek olarak gösterebiliriz.

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 223; Nuveyrî, XXII, 117.

³⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 56; Cehşiyârî, 290.

³⁴⁸ Taberî, VIII, 376.

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 234-235.

³⁵⁰ F. Ömer, *Abbâsiyyüne'l-Evâil*, II, 582-583; Ali Abdurrahman Ömer, *Eseru'l-Farsi's-Siyâsi fi'l-Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, 1993 by, 274.

Arap- İnan mcadesesinin Hârûn döneminden sonraki uzantısı ise Emîn'in iktidara gelmesiyle birlikte başlar. şöyle ki, Fazl b. Rebi', Emîn taraftarıydı. Çünkü Emîn hem anne hem de baba tarafından bir Hşimiydi. Fazl b. Rebi' de Arap unsurunu temsil etmekteydi. Bermekîlerin tasfiyesinden sonra yıldızı parlayan Fazl b. Rebi'nin, Hârûn Reşîd'e verdiği sözü ihlâl ederek orduyu, mal ve silahları Emîn'e getirmesinin nedenlerinden birisi menfaat hırsı ise de, bu hareketinde muhtemelen Fazl'ın, Me'mûn'un etrafındaki şahıslara karşı duyduğu antipatinin de rolü vardır. Çünkü Me'mûn'un vezir olarak seçtiği Fazl b. Sehl de İnanlıdır. Fazl b. Rebi', Me'mûn'un azledilmesi için Emîn'i kışkırtırken, aslında idarenin İnanlıların eline geçebileceği endişesini de taşımış olmalıdır.³⁵¹

Emîn'in hilafet dönemi aldığı yanlış kararlar sebebiyle i mücadelelerle geçmiş, dört yıl süren bu dönemde ilim ve sanat hayatına dair hiçbir gelişme görülmemiştir.³⁵²

C- Me'mûn'un Hilafete Geçişi ve Veliahtlık

Me'mûn'un Horasan'dan başlattığı iktidar mcadesesi, başta veziri Fazl b. Sehl olmak üzere Tâhir b. Hüseyin, Herseme b. A'yan ve Züheyr b. Müseyyeb'in yoğun gayretleriyle olumlu sonuç verdi. Bu mücadelede sonunda (198/813) Emîn öldürülürken sadık veziri Fazl b. Rebi' kaçarak kurtuldu.³⁵³

Me'mûn'un hilafeti Emîn'den almasından sonra Me'mûn'u siyasi açıdan oldukça sıkıntılı bir dönem beklemekteydi. Ancak onun yetişme tarzı ve ilmi düzeyi açısından, toplumda meydana gelen kaos ortamını aşabilecek donanıma ve gerekli zihni potansiyele sahip olduğunu unutmamak gerekir.³⁵⁴

Doğu eyaletlerinin desteğiyle hilafeti ele geçiren Me'mûn, bundan sonraki icraatlarında gayr-ı Arap unsura dayanarak siyasetini belirlemiştir. Mevli diye adlandırılan bu grup kendilerine yaklaşan Abbâsî idarecilerini destekledikleri gibi,

³⁵¹ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 30.

³⁵² H.D.Yıldız, "Emîn", XI, 114.

³⁵³ Abdülkerim zaydın, "Fazl b. Rebi'", *DA*, İstanbul 1995, XII, 274-275.

³⁵⁴ Muharrem Akoğlu, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), ESBE, Kayseri 2001, 60.

Abbâsî halifeleri de bu yakınlaşmanın karşılığı olarak onların arzularını ve hukuki ayrımcılığı (Arap-gayr-ı Arap ayrımcılığı) kaldırarak tatmin etmişlerdir. Böylece pek çok İranlı Abbâsî devletinde önemli görevler üstlenmiş oldu.³⁵⁵ Me'mûn'u bu şekilde siyaset izlemeye iten en önemli sebep, şüphesiz hem mürebbsi, hem veziri hem de onu iktidara taşıyan Zü'r-riyâseteyn Fazl b. Sehl'dir.³⁵⁶

198/813 yılında iktidarı devralan Me'mûn, Bağdat'a gitmek yerine Merv'i başkent seçerek ilk icraatını gerçekleştirdi. Onun bu tasarrufunu iki sebebe bağlayabiliriz. Birincisi; hükümetin merkezini güven duymadığı Irak'ta bırakmama düşüncesidir.³⁵⁷ Çünkü Irak, Arap milliyetçiliğinin daha fazla söz sahibi olduğu bir merkez halindeydi. Me'mûn ise özellikle İranlıların desteğiyle mücadelesini başarıya ulaştırmıştı. Dolayısıyla hilafet merkezinin Bağdat'ta kalması iktidarını tehlikeye düşürebilirdi. İkincisi ise; İran asıllı veziri Fazl b. Sehl'in etkisidir.³⁵⁸ Öyle ki Me'mûn, 196/811'de Mekke ve Medine'nin biatini aldıktan sonra³⁵⁹ Fazl'ı çok geniş yetkilerle doğu eyaletleri valiliğine tayin etmişti. Bölgedeki siyasi otoritesi bilinen Fazl'ın, bu doğrultuda halifeyi teşvik etmesi ihtimal dâhilindedir.

Me'mûn'un hilafete geçer geçmez, ikinci icraatını yaparak Zü'r-riyâseteyn'in kardeşi Hasan b. Sehl'i Irak valiliğine tayin etti. (198/813)³⁶⁰ Bilindiği gibi Fars, Ahvâz, Hicaz ve Yemen'i içine alan bölgenin fethi Tâhir b. Hüseyin, Herseme b. A'yan ve Züheyr b. Müseyyeb tarafından gerçekleştirilmişti. Halife üzerindeki etkin nüfuzu sayesinde ülkenin doğu eyaletlerini zaten elinde bulunduran Zü'r-riyâseteyn Fazl, kardeşi Hasan b. Sehl'i de batı eyaletleri olan Irak umum valiliğine getirterek idareye hâkim olma yolundaki düşüncelerini pratiğe dökmüştür.³⁶¹

Me'mûn'un iktidarının ilk yılları, oluşan otorite boşluğunu fırsat bilenlerin ve İran nüfuzuna tepki olarak Arap milliyetçilerinin başlattığı isyanları bastırmakla

³⁵⁵ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 2010, 237.

³⁵⁶ H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 105. Fazl'ın Me'mûn üzerindeki nüfuzu hakkında geniş bilgi için bkz: Ali Abdurrahman Ömer, 266-279.

³⁵⁷ Claude Cahen, *İslamiyet-Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*-, çev: Esat Nermi Erendor, Ankara 2000, 91.

³⁵⁸ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 39.

³⁵⁹ Halife b. Hayyât, 384.

³⁶⁰ Ya'kûbî, II, 397; Taberî, VIII, 527; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 297-298. Halife b. Hayyât, (s: 385) bu tayinin 199/813-814 yılında gerçekleştiğini bildirir.

³⁶¹ Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 199.

geçti. Me'mûn toplumda cereyan eden ve sürekli artan kargaşa ortamını izlediği siyasi politikalarla aşabilmiştir. Zü'r-riyâseteyn'in gizemli bir şekilde öldürülmesi, Alioğullarından Ali b. Musa (Ali er-Rıza)'nın veliaht tayin edilmesi bu bağlamda zikredilebilir. Ayrıca Mihne hadiselerinin temelini teşkil eden Halku'l-Kur'an fikrinin ve Hz. Ali'nin efdâliyeti meselesinin ilmi meclislerde tartışılması da toplum gündeminin değiştirilmesi adına yapılan siyasi bir manevradır.³⁶² Çünkü Mihne olayları, hilâfetin dinî yetkisinin vurgulanması yanında siyasi otoriteden bağımsız ve ona karşı tavır alan, bazen de halifenin gücünü dengeleyecek şekilde halk üzerinde nüfuz sahibi bulunan ehl-i hadis ve fakihlerin bastırılmasını -özellikle de Bağdat'taki âlimlerin gücünün sınırlanmasını- amaçlayan, otorite ile çevresel güçler arasındaki mücadele şeklinde de görülmüştür.³⁶³

Halife Me'mûn'un yaptığı veliaht tayinlerine geçmeden önce, İslam dünyasında bu dönemde Abbâsîler dışında meydana gelen oluşumlara da dikkat çekmek faydalı olacaktır. Batıda ortaya çıkan bu oluşumlardan İdrisîler'e (789/985) ve Ağlebîler'e (800/909) Hârûn Reşîd dönemi siyasi olaylarını incelerken değinmiştik. Me'mûn döneminde ise doğuda; Buhara ve Semerkant dolaylarında Sâmânîler'in (819/1005)³⁶⁴, Horasan dolaylarında ise Tâhirîler'in (821/873)³⁶⁵ bağımsızlıklarını kazandıklarını müşahede ediyoruz. Bu oluşumlar bize, Abbâsî halifelerinin güçlerinin ve iktidarlarının zaman içerisinde gitgide kısıtlandığını göstermektedir.

1- Me'mûn'un Ali b. Musa (Ali er-Rıza)'yı Veliaht Tayin Etmesi:

Hârûn Reşîd, vefat etmeden önce sırasıyla oğulları Muhammed Emin, Abdullah Me'mûn ve Kâsım'ı veliaht tayin etmiş, bunu ahitnâme ile kuvvetlendirip Kâbe'ye astırmıştı. Kâsım'ın halifeliği ise Me'mûn'un tasarrufuna bırakılarak

³⁶² Akoğlu, 70; ayrıca bkz: Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 27. Ancak Fikret Işıltan Mihne olayları bağlamında Me'mûn'un mutezileye iltihakını, "hilafetin çökmesini hazırlayan ve Araplar ile İranlılar arasındaki uçurumu derinleştiren bir hareket olarak kabul etmek de mümkündür" diyerek konuya farklı bir bakış açısı ile yaklaşmıştır. Fikret Işıltan, "Me'mûn", *İA*, İstanbul 1957, VII, 700.

³⁶³ Hayrettin Yücesoy, "Mihne", XXX, 27.

³⁶⁴ Sâmânîler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Aydın Usta, "Sâmânîler", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 64-68.

³⁶⁵ Tâhirîler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Hasan Kurt, "Tâhirîler", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 403-404.

kayıtlara öylece şerh düşülmüştü. Ancak halife Me'mûn, babası tarafından kendisine tevdi edilen bu muhayyerliği Alioğulları lehine bozarak Ebü'l-Hasen Ali er-Rıza b. Musa el-Kazım'ı veliaht olarak tayin etti. Ali er-Rıza b. Musa'nın veliaht tayin edilmesi, tarihi seyri içerisinde şöyle gerçekleşmiştir: Me'mûn, 200/815-816 yılında Fazl b. Sehl'e yakınlığı ile bilinen Recâ b. Ebî Dahhâk'ı, o esnada Medine'de bulunan Ali er-Rıza'yı getirmesi için gönderdi. Başkent Merv'e ulaşan Ali er-Rıza, halife Me'mûn tarafından 27 Ramazan 201/ 18 Nisan 817'de veliaht tayin edilerek³⁶⁶ “er-Rıza min Âl-i Muhammed” (Muhammed ailesinden razı olunan kişi) diye isimlendirildi.³⁶⁷ Buna ilaveten, Abbâsîlerin sembolü olan siyah rengi terk edip, Alioğullarının sembolü olan yeşilin giyilmesini emrederek devletin her yerine bunu yazılı olarak bildirdi. Me'mûn'un siyah rengi bırakıp yeşil renkli elbiseler giymesi, Abbâsîlerin Alioğullarına yönelik politikaları açısından ciddi bir değişiklik olarak görülebilir. Zira siyah renk nasıl Abbâsîler için bir sembol idiyse, aynı şekilde yeşil renk de Alioğulları için bir sembol niteliğindedir.³⁶⁸ Ayrıca Ali er-Rıza için hutbelerde dua okunmaya ve adına para basılmaya da başlandı.³⁶⁹ Böylece Alioğulları, Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan sonra halife düzeyinde ilk defa³⁷⁰ hilafete namzet gösterilmiş oldu.³⁷¹

Kaynaklarda bu tercihe gerekçe olarak Me'mûn'un, Ali ve Abbasoğulları içinde ondan daha faziletli, muttakî ve âlim bir kişiyi görmemesi zikredilmektedir.³⁷² Bu rivayetten anlaşılan o ki; Me'mûn'a göre veliahtlık, hangi kabileden olursa olsun, liyakat bağlamında halledilmesi gereken bir meseledir.

Ancak tarihçiler bu tayinin arka planında olan kastı farklı mülahazalarla değerlendirmişlerdir. Mesela F. Ömer; her ne kadar rivayetlerde Me'mûn'un

³⁶⁶ Ya'kûbî, II, 402; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 169; Taberî, VIII, 554.

³⁶⁷ Taberî, VIII, 554; Nuveyrî, XXII, 143.

³⁶⁸ Namık Kemal Karabiber, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2007, 198.

³⁶⁹ Ya'kûbî, II, 402; İsfahânî, *Makâtil*, 455-456.

³⁷⁰ Alioğulları ilk olarak, Âl-i Muhammed'in Veziri unvanıyla halktan biat alan Ebû Seleme tarafından Abbâsî devletinin kurulduğu ilk günlerde (132/749) hilafete namzet gösterilmişti. Ancak bilinmeli ki bu girişim, Abbasoğulları soyundan bir halife tarafından değil, halifeye vekâlet eden vezir tarafından gerçekleştirilmiştir.

³⁷¹ İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslamiyye*, Mısır 1927, 162.

³⁷² Taberî, VIII, 554; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 326.

Zeydîliğe meyyâl olduğu zikredilse de³⁷³, duygusallıkla işlerin birbirinden ayrılması gerektiğini düşünmektedir. Hatta bu kararı duygusallıkla alınmış bir karar değil, aksine siyasi bir hamle olarak telakki etmektedir. Çünkü bu siyasi kararlar hilafet/devlet Abbasoğullarından çıkarak Alioğullarına nakledilmektedir.³⁷⁴ Meseleyi siyasi boyutta değerlendiren diğer araştırmacı ise Watt'dır. Yazar bu tayini, “*muhtemelen, ilahi bir ilhama muhatab bir Alevî önderin zuhurunu ümid edenlerin pek çoğunun desteğini kazanmayı veya onların, en azından, Abbâsîlere karşı isyana kalkışmış böyle bir liderin safında fiilen yer almalarını önlemeyi düşünmüştü*”³⁷⁵ diyerek, halifenin siyasi hamlesinin gerekçesini izah etmiştir.

Abdülaziz ed-Dûrî, Cibriyâlî'nin naklettiği, ‘yaygın görüşe göre Me'mûn'un bu zaferi, aslında Fars eğiliminin bir zaferidir. Ve Alioğullarının desteğini içerir’ tezini iki yönüyle kabul etmemektedir. Birincisi, bu düşünce bir önyargıdır ve Fars eğilimli bir siyaset gerçek manada Me'mûn'un siyasetinin bir parçası olmayıp Fazl b. Sehl'e aittir. İkincisi ise, Me'mûn'un öne çıkan dini meyli Şia'dır. Ancak bu durum siyasi alanda ilk defa Ali er-Rıza'ya biat ederek aniden ortaya çıkmıştır. Yazar özellikle Cehşiyârî ve İbn Tiktaka'da geçen Fazl b. Sehl'in entrikalarını bu işte önemli bir gerekçe olarak kabul etmektedir.³⁷⁶ Vezir Fazl b. Sehl'in bu tayinde etkisini ortaya koyan diğer isim Yusuf el-‘İşş'dir. Me'mûn dönemini iki kısma ayıran el-‘İşş, Fazl b. Sehl'in etkisinde kalınan dönemi birinci dönem olarak isimlendirir ve Fazl'ın öldürüldüğü 202/817 yılına kadar devam ettiğini ortaya koyar. Hilafet işlerini olması gerektiği gibi kendi eline aldığı dönemi ise Fazl'ın ölümünden sonra yani 203/817-818 yılında başlatır.³⁷⁷ Böylece yazar Me'mûn'un bu tayinde vezirinin etkisinde kaldığını üstü kapalı da olsa beyan etmiştir.

Hilafetin Abbasoğullarından çıkıp Alioğullarına geçmesine neden olacak bu tayinin fikri altyapısını incelememiz zaruridir. Çünkü soyu Abbasoğullarına dayanan bir halifenin veliahtlık konusunda Alioğullarını tercih etmesi o güne kadar rastlanmış

³⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 408.

³⁷⁴ F. Ömer, *Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, 247.

³⁷⁵ Watt, 245.

³⁷⁶ ed-Dûrî, 160-161.

³⁷⁷ Yusuf el-‘İşş, *Tarihu'l-Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye*, nşr: Muhammed Ebû'l-Ferec el-‘İşş, Dîmeşk 2003, 92.

bir hadise değildi. Dolayısıyla dönemin Şii anlayışını ve Me'mûn'un dini meylinin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Terim olarak Şia; “Hz. Ali'nin nass ve vasiyet yoluyla imam olduğuna, dolayısıyla hilafetin onun hakkı olduğuna inanıp, hilafeti onun nesline mahsus kılan fikri bir yöneliştir.”³⁷⁸ Hz. Ali'nin nass yoluyla imam olduğunu kabul eden bu manadaki Şii anlayışın ne Emevîler döneminde ne de Abbâsî Devleti'nin kurulduğu ilk günlerde var olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü Abbâsîlere karşı Alioğullarından ilk isyan edenlerden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin, Mansur'un kendisine gönderdiği mektuba³⁷⁹ verdiği cevapta bu düşüncenin henüz oluşmadığına ulaşmaktayız. Öyle ki; Muhammed cevabî mektubunda “*Halifelik bizim hakkımızdır, siz halifeliğin bize ait olduğunu iddia ettiniz, daha sonra da onu bizden uzaklaştırarak kendiniz aldınız. Babam Ali vâsi ve imamdı. Ali'nin çocukları sağken onun mirasına siz nasıl mirasçı olabilirsiniz? ... Benî Hâşim'den hiç kimse yakınlıkta bizim önümüze geçemez, faziletçe de bizden ilerde olamamışlardır... Ben bu işe senden daha layığım*”³⁸⁰ diyerek, hilafet iddiasının temel özelliklerini ortaya koymuştur. Muhammed'in mektubunun satır araları dikkatle incelendiğinde görülecektir ki; Alioğulları hilafet iddialarını dini argümanlardan ziyade siyasi temeller üzerine bina etmektedirler. Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye, hilafete kendisinin daha layık olduğunu iddia ederken, Hz. Ali'nin kendilerini imam veya halife olarak tayin ettiği tezinden hareket etmemektedir. Şayet Şia bu dönemde “Hz. Ali ve soyunun nass ve tayinle imam olduğu” düşüncesini ifade etseydi, bu mutlaka dile getirilirdi. Ayrıca böylesine önemli bir dini delil dururken, liyakat ve akrabalık bağının olduğu tâli sebepler, ikinci ve daha sonraki planda dile getirilirdi.³⁸¹

Ancak Hârûn Reşîd döneminde, halife huzurunda gerçekleşen toplantıda İmamiyye ve Zeydiyye'nin temsilcilerinin olması³⁸², Me'mûn döneminde ise halifenin huzurunda, İmamiyye ve Zeydiyye'nin Şiilik konusunda tartışmaları,

³⁷⁸ Nevin Abdülhâlık Mustafa, *Muhalefet*, 202-203.

³⁷⁹ Mansur ile Muhammed'in karşılıklı gönderdiği mektuplar için bkz: Azimli, *Hz. Ali Nesli İsyancıları*, 45-46.

³⁸⁰ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 58-59.

³⁸¹ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 63.

³⁸² Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 380; ayrıca bkz: Akoğlu, 77-78.

Şia'nın farklı kollara ayrılması anlamına gelmektedir.³⁸³ İmamiyye; Hz. Ali'nin nass ve tayinle imam olduğuna inanan, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer gâsıp olarak niteleyen fırkanın adıdır.³⁸⁴ Şii mezhepleri arasında en mutedil ve Ehl-i Sünnete en yakın olan Zeydiyye ise; efdâl-mefdûl görüşlerini ortaya koyarak o güne kadar ki Şii toplumunca gâsıp olarak görülen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafetlerini meşru saymışlardır.³⁸⁵ Bu görüşlerini de; "Hz. Ali, sahabenin en üstünüdür (efdâl) ancak en üstün birinin bulunması halinde de ondan daha az üstün olan (mefdûl) biri imamete gelebilir" şeklinde dile getirmişlerdir.³⁸⁶

Me'mûn, özellikle fakihlerin de bulunduğu ilim meclislerinde Hz. Ali'nin kişisel değerlerini tüm yönleriyle ortaya koymuş ve onun üstünlüğünü savunmuştur.³⁸⁷ Ayrıca o, 212/827 yılında Hz. Ali'nin efdâliyetini açıkça belirterek Zeydîliğe meyyâl olduğunu göstermiştir.³⁸⁸

Hz. Ali'yi efdâl (en faziletli), diğer üç halifeyi mefdûl (faziletli) kabul eden Zeydiyye anlayışının hâkim olduğu dönemde, halife Me'mûn dini ve siyasi tercihini bu doğrultuda ortaya koyup Hz. Ali'ye duyduğu sempatiyi, o dönemde yer etmiş olan iktidarın soyda devam etmesi düşüncesiyle birleştirerek Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmiştir.³⁸⁹ Ayrıca Me'mûn'un Alioğullarına duyduğu sempatinin diğer bir göstergesi de onları hac emirliği ve Mekke-Medine valiliği gibi nüfuz ve önemi haiz görevlere getirmesidir. Nitekim Me'mûn, Ali er-Rıza'yı veliaht tayin ettikten sonra onun kardeşi İbrahim b. Musa b. Cafer'i de 202/817 yılında hac emiri tayin etmiştir.³⁹⁰ Yine Mekke ve Medine valiliği görevine getirdiği Alioğullarından Ubeydullah b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbas b. Ali b. Ebî Talib'i 204-206/819-821 yılları arasında üç yıl ardı ardına hac emiri olarak tayin etmiştir.³⁹¹ Dini ve siyasi nüfuz bakımından büyük önem taşıyan bu görevlere Alioğullarının atanması, Me'mûn'un onlara

³⁸³ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 49

³⁸⁴ E. Ruhi Fırlalı, *İmamiyye Şiası*, 213.

³⁸⁵ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 50.

³⁸⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 434; Ahmet Turan, *İslam Mezhepleri Tarihi- İslam'da Siyasi Düşüncenin Oluşumu*, Samsun 2000, 77.

³⁸⁷ Ahmet b. Muhammed b. Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, thk: Yusuf Hebbûd, Beyrut 1999, V, 84-92.

³⁸⁸ Taberî, VIII, 619; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 408.

³⁸⁹ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 50-51.

³⁹⁰ Halife b. Hayyât, 387.

³⁹¹ Halife b. Hayyât, 388.

duyduğu sempatinin bir göstergesi olduğu gibi, aynı zamanda bu sempatinin siyasi arenaya taşınması olarak da yorumlanabilir.

Fazl b. Sehl'in bu tayindeki etkisine gelince; zaten Şii olan Fazl, Farşlıların böyle bir makama gelmelerini ihtimal dışında gördüğü için, Abbasoğullarından seçilecek bir veliahttan ziyade kendisine yakın gördüğü Alioğullarından bir veliahtı daha rahat benimseyecektir. Me'mûn'un duyduğu sempati nedeniyle Alioğullarına yaklaşması da, Fazl'ın bu düşüncesini gerçekleştirebilecek zaman ve zeminin hazır olduğu anlamına gelmektedir. Zaten Bağdatlıların bu tayine, “Fazl b. Sehl'in komplosudur”³⁹² diyerek tepki göstermeleri de iktidarı şahsen ele alma gayretinin, muhaliflerce dile getirilmesidir.

Her ne kadar yukarıda zikredilen gerekçelerle, Me'mûn Ali er-Rıza'yı veliaht tayin ettiyse de, bu tarihi karar veliaht adayının 203/818 yılında ansızın ölümüyle yürürlüğe giremeden, bir tasavvur ve girişim olarak tarihteki yerini aldı.

Me'mûn'un, hilafeti Abbasoğullarından çıkarma teşebbüsünü sonuçsuz bırakan bu ölüm hakkında kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Mesela İbn Tiktâkâ, Me'mûn'un Ali er-Rıza'yı üzümle zehirlediğini belirtir.³⁹³ Aynı şekilde Isfahânî de; Me'mûn'un, Ali er-Rıza'nın vefatından sonra duyduğu üzüntüyü dile getirdiği rivayeti vermekle beraber halifenin bu zehirletmede rolü olduğu kanaatindedir.³⁹⁴

Ya'kûbî ise; Ali b. Hişâm'ın zehirli nar ile Ali er-Rıza'yı öldürdüğünü meçhul sîga ile aktarır. Ayrıca Me'mûn'un bu ölüm nedeniyle son derece müteessir olduğunu ve üç gün boyunca onun mezarını ziyaret ettiğini bildirir.³⁹⁵

İbnü'l-Esîr ve Taberî, Ali er-Rıza'nın çok miktarda üzüm yediğini ve ansızın öldüğünü belirtir. Ayrıca cenaze namazını bizzat Me'mûn'un kıldırıldığını ve babası

³⁹² Taberî, VIII, 555.

³⁹³ İbn Tiktaka, 163-164.

³⁹⁴ Isfahânî, *Makâtil*, 456-460; Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 53

³⁹⁵ Ya'kûbî, II, 408; Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 53

Hârûn Reşîd'in yanına defnettğini nakleder.³⁹⁶ Yine Me'mûn'un onu zehirlettiğine dair verilen rivayeti de gerçek dışı olarak nitelemektedir.³⁹⁷

İbn Tiktâkâ ve Isfahânî rivayetlerinde, Ali er-Rıza b. Musa'nın ölümünde Me'mûn'un rol aldığı zikredilse de, biz bu ölümle Me'mûn'un bir alakasının olmadığını düşünüyoruz. Çünkü Me'mûn, Ali er-Rıza'yı veliaht tayin ederken Abbasoğullarından gelebilecek muhalefeti de göz ardı etmiş olamaz. Zira o, tüm risklere rağmen Ali er-Rıza'yı veliaht seçmiştir. Bağdat'taki karışıklıkları Me'mûn'a bildiren Ali er-Rıza, kendisine itibar göstermesinden ve veliaht tayin etmesinden dolayı halkın onu ayıpladığını ve hoşnut olmadığını bildirmiştir. Bu durumda Me'mûn, Ali er-Rıza'yı veliahtlıktan azledilebilir veya ondan veliahtlık haklarından vazgeçmesini isteyebilir; Abbasoğullarının gönlünü de, onu veliahtlıktan azlettiğini bildirerek alabilirdi. Böylesine kolay ve insani yol varken, Me'mûn'un yeni düşmanlar kazanmasına sebebiyet verecek bir yol izlediğine ihtimal vermiyoruz. Çünkü bu cinayet beraberinde bir dizi Alioğlu isyanını da beraberinde getirebilirdi.³⁹⁸

Me'mûn'un Bağdat'a gelişinden sonra izlediği Alioğulları yanlısı politikalar da, onun bu ölümden ilgisi olmadığı tezini doğrular mahiyettedir. Öyle ki; kızı Ümmü'l-Fazl'ı Ali er-Rıza'nın oğlu Muhammed'le evlendirmesi³⁹⁹, kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin ederken, Alioğullarının haklarını gözetmesi bağlamında yaptığı tavsiyeler⁴⁰⁰, son olarak da Hz. Ebubekir'in Hz. Fâtıma'ya bırakmayı reddettiği Hz. Peygamber'in Fedek arazisini hukukçulara danışarak Alioğluna vermesi⁴⁰¹ bu meyanda zikredilebilir. Ayrıca bu politikalar Me'mûn'un Alioğulları yanlısı siyaset izlediğinin de birer delilidir.⁴⁰²

³⁹⁶ Taberî, VIII, 568; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 351.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 351; Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 53

³⁹⁸ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 54.

³⁹⁹ Ya'kûbî, II, 410.

⁴⁰⁰ Taberî, VIII, 649.

⁴⁰¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, nşr: Abdullah Enis et-Tabbâ, Beyrut 1987, 46.

⁴⁰² Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 54-55.

2- Me'mûn'un Kardeşi Mu'tasım'ı Veliht Tayin Etmesi:

218/833 yılında Bizans üzerine düzenlediği seferde rahatsızlanan halife Me'mûn, Bedendûn⁴⁰³ denilen yerde öldü.⁴⁰⁴ Kaynaklar Me'mûn'un ölmeden önce kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin ettiği ve ona bazı tavsiyelerde bulunduğu bahsetmektedir. Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etmesine geçmeden önce, üçüncü veliaht olan kardeşi Kâsım'ın azledilmesine değinmek istiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi halife Hârûn 186/802 yılında hac için gittiği Mekke'de sırasıyla Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı veliaht tayin etmiş ve bunu ahitnâme ile kuvvetlendirerek Kâbe'ye astırmıştı.⁴⁰⁵ Hârûn'un vefatından sonra hilafete geçen Emîn, kısa bir süre sonra ahitnâme hükümlerini ihlal ederek Me'mûn'un yerine oğlu Musa'yı veliaht tayin etmiş ve kardeşler arasındaki mücadelenin fitilini ateşlemiştir. Emîn'in oğlunu veliaht tayin etmesi Me'mûn azledilmesi anlamına geldiği gibi aynı zamanda Kâsım'ın da azledilmesi demektir.

Me'mûn, veliahtlık hakkı gasp edilince, babasının ahitnâmede belirttiği gibi iktidar mücadelesine başlamış ve bu mücadelesini Emîn ölünceye dek (198/813) sürdürmüştür. İktidara mâlik olduktan sonra da -yukarıda tahlil ettiğimiz gibi- 201/817 yılında Ali er-Rıza'yı veliaht seçmiştir. Aslında Me'mûn'un Kâsım yerine Ali er-Rıza'yı veliaht seçmesi, hacıların şahitliğinde kabul edilen ahitnâmeye muhalif bir davranış değildir. Çünkü ahitnâmede Hârûn, "*Hilafet makamı Abdullah'a geçtikten sonra, isterse Kâsım'ı kendinden sonra halife olmak üzere veliaht seçer veya dilerse bu makamı ondan esirger ve çocuklarından veya kardeşlerinden uygun gördüğü birine verir*"⁴⁰⁶ diye belirterek Me'mûn'u veliahtlık konusunda serbest bırakmıştır. Kanaatimizce Me'mûn kendisine verilen bu serbestliğe istinaden, kardeşi Kâsım yerine, takvasına, bilgisine ve faziletine inandığı Ali er-Rıza'yı veliaht olarak belirlemiştir. Burada dikkatimizi çeken husus, Kâsım'ın veliahtlık iddiasıyla herhangi bir girişimde bulunmamasıdır. Çünkü gerek Emîn döneminde gerekse Me'mûn döneminde -iki defa- veliahtlıktan azledilen Kâsım'ın herhangi bir girişimde

⁴⁰³ Bedendûn; bugünkü ismi Pozantı olan Tarsus dolaylarında bir köydür. Yâkut el-Hamevî, I, 361-362.

⁴⁰⁴ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 171; Ya'kûbî, II, 429; Taberî, VIII, 646; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 432.

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 173.

⁴⁰⁶ M. Şakir, IV, 123.

bulduğuna dair bir bilgiye kaynaklarda rastlamış değiliz. Hatta Bağdat'taki Abbasoğulları bile Ali er-Rıza veliaht tayin edilince Kâsım'a değil İbrahim b. Mehdî'ye biat etmişlerdir. Bu da Kâsım'ın siyasi çekişmelerden uzak kalmayı tercih edip, tefrikaya sebebiyet vermek istemeyen mutedil bir kişilik yapısına sahip olmasıyla açıklanabilir.

Şimdi Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım'ı tayin etmesiyle ilgili rivayetleri vererek konuyu tahlil etmeye çalışalım:

Öncelikle belirtmek isteriz ki, Mu'tasım'ın tayiniyle ilgili en dikkat çekici rivayetler Makdîsî ve Dîneverî'de geçmektedir. Zira Makdîsî, 204/819 yılında Merv'den dönen Me'mûn'un kardeşi Kâsım'ı azlederek yerine Mu'tasım'ı veliaht tayin ettiğini bildirmektedir.⁴⁰⁷ Ancak bu rivayet, olayın gerçekleşme zamanı dikkate alındığında birtakım çelişkileri de bünyesinde barındırmaktadır. Şöyle ki, 204/819 yılı Me'mûn'un Bağdat'taki karışıklıkları bastırmak için harekete geçtiği yıldır. Hatta Bağdat'ta İbrahim b. Mehdî⁴⁰⁸ halife ilan edilmiş, bu biate Mu'tasım da katılmıştır. Dolayısıyla Mu'tasım'ın taraf olduğu kesim belirginliğini bu şekilde korurken, özellikle bu tarihte Me'mûn'un onu veliaht olarak tayin etmesi düşünülemez.

Dîneverî rivayetinde ise, Bizans seferinde iken Me'mûn'un, oğlu Abbas'ı veliaht tayin ederek onu Irak'ta bıraktığı, vefatında ise kardeşi Ebû İshak Mu'tasım'ın kumandanlar ve ordunun ileri gelenlerinin biatını alarak hilafete geçtiği, daha sonra Bağdat'a dönerek Abbas'ı azlettiği bildirilmektedir.⁴⁰⁹ Abbas'ın, babası Me'mûn tarafından veliaht tayin edildiğine dair bir bilgiye diğer kaynaklarda rastlayamadığımızı burada belirtmek isteriz. Ayrıca Mu'tasım'ın halifeliği söz konusu edildiğinde, ordu içinde bulunan Arapların Abbas lehine tezahürat yapması üzerine, Abbas amcası Mu'tasım'a biat ederek ordu içerisinde kendisini destekleyen

⁴⁰⁷ Makdîsî, VI, 112.

⁴⁰⁸ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Mehdî Billâh, 162/779'da Bağdat'ta doğdu. Babası halife Mehdî, annesi Şekle adında Deylem'li bir cariyedir. Üvey kardeşi Hârûn er-Reşid zamanında (786/809) Dimeşk valiliği yapan İbrahim 201/817'de Me'mûn'un icraatlarına karşı Bağdat halkı ve Abbasoğulları tarafından halifelige getirildi. Me'mûn'un Bağdat'a doğru yola çıkması üzerine hilafet iddiasından vazgeçti. Altı yıl kadar gizlenmeyi başaran İbrahim halife Me'mûn tarafından affedildi. 224/839 yılında halife Mu'tasım zamanında vefat etti. İbrahim Sarıçam, "İbrahim b. Mehdî", *DİA*, XXII, 320-321.

⁴⁰⁹ Dîneverî, 587.

Arapları teskîn etme gayretine girmiştir.⁴¹⁰ Dîneverî rivayetinde olduğu gibi Me'mûn kendinden sonra oğlu Abbas'ı veliaht tayin etmiş olsaydı, babasının vefatından sonra Abbas'ın amcası Mu'tasım'la hilafet mücadelesine girişmesi gerekirdi. Ancak Abbas, hilafet mücadelesine girişmek bir kenara, kendisini halife olarak görmek isteyen grubu sakinleştirmenin yollarını aramıştır. Bu gelişmeler neticesinde biz, Bizans seferinde iken Me'mûn'un vefat etmeden önce oğlu Abbas'ı veliaht tayin ettiğine dair rivayetleri şüpheli karşılamaktayız.

Taberî'de ise konuyla ilgili dört farklı rivayet mevcuttur. Birincisinde; Me'mûn'un 218/833 yılında valilere yazdığı mektuplarda kardeşi Mu'tasım'ın kendinden sonra halife olmasını bildirdiği, ikincisinde; valilerin tamamına böyle bir mektup yazılmadığı, ancak hasta olduğu dönemde ve kendisini iyi hissettiği bir anda, oğlu Abbas'a, Abdullah b. Tâhir'e ve İshak b. İbrahim'e kendisinden sonra kardeşi Mu'tasım'ın hilafete geçmesini istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Mu'tasım, valisi olduğu Mısır ve Suriye âmillerine “Emiru'l-Mü'minîn'in kardeşi ve Emiru'l-Mü'minîn'den sonra halife” ibaresini taşıyan mektuplar göndermiştir. Üçüncüsünde; Me'mûn'un oğlu Abbas'ı Tuvâna'dan⁴¹¹ getirttiğini, ancak Abbas geldiğinde babasının kendisini kaybettiğini ve valilere yukarıda belirtilen mektubun yazıldığını gördüğü, dördüncüsünde ise; Me'mûn'un, fakihler, komutanlar ve kâtiplerin huzurunda Mu'tasım'ı veliaht tayin ettiği zikredilmektedir.⁴¹²

Taberî'ye ait yukarıda verdiğimiz rivayetlerin ortak özelliği; Me'mûn'un sefer esnasında ve hastalandığı anda yerine kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etmesi, oğlu Abbas'ın bu tayinden direkt veya dolaylı olarak haberdar olmasıdır. Rivayetlerde özellikle Me'mûn'un oğlu Abbas'ın isminin geçmesi dikkatimizi çekmektedir. Bu ayrıntı, Mu'tasım'ın halifeliğine meşruiyet kazandırmak için Me'mûn'un ölüm hastalığı esnasında bir takım tertiplere girişildiği⁴¹³ ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

⁴¹⁰ Ya'kûbî, II, 430; Taberî, VIII, 667; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 439; Nuveyrî, XXII, 174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 232; İbn Haldun, *Tarih*, III, 315.

⁴¹¹ Tuvâna; Suğur topraklarında bir beldedir. Yâkut el-Hamevî, IV, 45.

⁴¹² Taberî, VIII, 645-646.

⁴¹³ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 115.

Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım'ı bir takım tertiplerle veliaht olarak belirlemesine geçmeden önce, Abbas b. Me'mûn'un ile Ebû İshak Mu'tasım b. Hârûn'un askeri ve siyasi konumlarına değinmek istiyoruz. Askeri sahada çok iyi yetiştirilen, el-Cezîre, Suğur ve Avâsım valiliğine tayin edilen Abbas b. Me'mûn, babasının Bizans'a karşı çıktığı ilk seferde ordu komutanı olarak Anadolu'ya girmiş, bazı kaleleri fethederek Bizans İmparatorunu mağlup etmiştir. 218/833'te babası tarafından Tuvâna'yı tahkîm etmekle görevlendirilmiştir.⁴¹⁴

Emîn-Me'mûn mücadelesinde Bağdat'ta kalan Ebû İshak Mu'tasım ise, hilafet hakkı olmadığı için siyasi hadiselerden uzak kalmayı tercih etmiştir. Aldığı ilk resmi görev ise 200/816 yılında hac emirliğidir.⁴¹⁵ Me'mûn'un İran yanlısı izlediği politikalar ve Ali er-Rıza'yı veliaht tayin etmesi sebebiyle Bağdat'ta Abbasoğulları İbrahim b. Mehdî'ye biat ettiler. 202/817 yılında İbrahim b. Mehdî'ye biat eden Mu'tasım, onun emri ile Hâricî isyanını bastırmakla görevlendirildi.⁴¹⁶ Me'mûn'un Bağdat'taki karışıklıkları giderdikten sonra İbrahim b. Mehdî'yi affettiği gibi kardeşi Mu'tasım'ı da affetmiştir. Bu kanaate, Me'mûn'un onu 213/828 yılında Mısır ve Suriye valiliğine⁴¹⁷ tayin etmesinden ulaşılmaktadır. Böylece Mu'tasım da siyasi arenada kendini göstermeyi başarmıştır.

Bu bilgilerden anladığımız o ki, Abbas b. Me'mûn hilafet mücadelesinde amcası Mu'tasım'la boy ölçüşebilecek donanımdadır. Halife Me'mûn'un hilafete aday gösterebilecek kabiliyete sahip oğlu varken ve bunu bir sefer esnasında hastalık halindeyken, üstelik Abbâsî geleneğinde birden fazla veliaht belirleme usulü olmasına rağmen kardeşi Mu'tasım'ı tayin etmesi, bu olayın arka planında bazı grupların rolünün olduğunu gösterir.

Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden hadiseler, Me'mûn'un Arap ve İranlılara olan güvenini sarsmış olacak ki, istinad edebileceği yeni kuvvet ve kadrolara ihtiyaç duymaya başladı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma imkânını bulduğu ve iyi geçinmeye gayret sarf ettiği Türkler, Abbâsî

⁴¹⁴ H.D. Yıldız, "Abbas b. Me'mûn", *DİA*, I, İstanbul 1988, 26

⁴¹⁵ Halife b. Hayyât; 386.

⁴¹⁶ Taberî, VIII, 558.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 409.

İmparatorluğunda Arap ve İranlı unsurun nüfuzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvet olup, siyasi tecrübe ve askeri kabiliyet bakımından da imparatorluk dâhilinde bir denge unsuru olabilirdi.⁴¹⁸ Türkleri ordusunda toplama gayretinin neticesinde, Me'mûn'un son yıllarında Türkler, ordu içerisinde sayı ve nüfuz bakımından hatırı sayılır bir güç haline geldiler. Özellikle Afşin, Aşnas, Boğa el-Kebîr ve İnâk gibi Türk komutanlar⁴¹⁹ Abbasî seferlerine katıldığı gibi, isyanların bastırılmasında da etkin rol aldılar. Mesela, Mısır'da Kays ve Yemen kabileleri arasında kanlı mücadeleler baş gösterince halife Me'mûn, Mısır valisi olan kardeşi Mu'tasım'dan isyanı bastırmasını istemiş⁴²⁰, o da emrine verilen yaklaşık 4 bin Türk askeriyile asileri mağlup etmiştir.⁴²¹ Me'mûn'un Türkleri Mu'tasım'ın emrine vermesi, hatta Türkleri toplama işini ona havale etmesi Mu'tasım'ın geleceği bakımından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu bağlamda halife Me'mûn'a, sefer esnasında ve hastalığı sırasında, Mu'tasım lehine ordu içerisinde baskı yapan grubun Türkler olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Mu'tasım'ın hilafet döneminde, Türklerin elde ettiği nüfuz da bu baskının kaynağını ortaya koymaktadır.⁴²²

Sonuç olarak; halife Me'mûn, Bedendûn'da vefat edeceği sırada, belki gönlünde oğlu Abbas olduğu halde, orduda ve yönetimde o anda etkili olan Türk komutan ve idarecilerin ısrarları üzerine Mu'tasım'ı halife ilan etmiştir.⁴²³ Ayrıca Me'mûn'un ordudaki önemli güç odağı olan Türk birlikleri üzerinde Mu'tasım'ın hâkimiyetini düşünüp vasiyetinde tercihini Mu'tasım'dan yana kullanmış olması da ihtimal dâhilindedir.⁴²⁴

⁴¹⁸ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 108.

⁴¹⁹ Me'mûn ve Mu'tasım döneminde temayüz etmiş Türk komutanlar hakkında geniş bilgi için bkz: Ekrem Pamukçu, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Siyasi, Askeri ve Kültürel Alanlarda Türkler (H. 132-247/749-861)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara ty, 111.

⁴²⁰ Ya'kûbî, II, 423.

⁴²¹ Cemaleddin Ebü'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk: Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut 1992, II, 255.

⁴²² H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 117.

⁴²³ Halîfe b. Hayyât, 391; Ya'kûbî, II, 430; Taberî, VIII, 667; İbn Haldun, *Tarih*, III, 434.

⁴²⁴ Mehmet Azimli, "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)", *DÜİFD*, Diyarbakır 2002, cilt: IV, sayı: II, 33.

D- Mu'tasım'ın Hilafete Geçişi ve Veliahtlık

Me'mûn vefat ettiği zaman, Mu'tasım ile Abbas yanında bulunuyorlardı. Özellikle ordudaki Türkler, Mu'tasım'a biat ederek onu halife ilan ettiler. Mu'tasım'ın halife ilan edilmesi ordu içerisinde karışıklıklara sebep oldu. Abbas'ı destekleyen Araplar açıktan açığa onu halife yapmak istediklerini belirttiler. Durumun ciddiyetini fark eden Mu'tasım, kendisinin halifeliğini istemeyenleri teskin etmek maksadıyla Abbas'ı huzuruna çağırttı. Ordunun en faal grubunu teşkil eden Türklerden çekinen Abbas, hem amcasına biat etti hem de ordunun önüne çıkarak Mu'tasım'a biat ettiğini ve kendilerinin de aynı yolu takip etmelerini söyledi. Böylece bütün ordu Mu'tasım'a biat ederek halifeliğini kabul ettiler.

Türklerin Mu'tasım'ı desteklemelerinin sebebini belirtmekte fayda vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Me'mûn tarafından denge unsuru olarak görülen Türkler, zamanla devlet içerisinde özellikle askeri sahada istihdam edildiler. Bu grubun sevk ve idaresi de Mu'tasım'a verildiği için, Türklerin Mu'tasım'ın hilafetini desteklemeleri makul karşılanmalıdır. Çünkü Mu'tasım'ın halifeliği halinde Türkler, devlet içerisinde sadece askeri alanda değil siyasi alanda da nüfuz elde edebileceklerdir. Kısaca Türklerin Mu'tasım'ın halifeliğini desteklemelerini iktidar mücadelesinin bir aşaması olarak değerlendirebiliriz.

Mu'tasım, orduda bulunan ve Abbas b. Me'mûn'un halifeliğini arzu eden Arapların sadakatine güvenmediği için Me'mûn'un başlattığı seferi tamamlamayı düşünmemiş ve Irak bölgesinde Abbas lehine çıkabilecek herhangi bir karışıklığı önlemek için süratle Bağdat'a dönmeyi tercih etmiştir (1 Ramazan 218/ 9 Ağustos 833).⁴²⁵

Mu'tasım'ın halife olmasıyla Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türklerin eline geçmeye başladı. Başta halife olmak üzere idari makamlarda hala Arap ve İranlılar'ın bulunmasına rağmen, devlet içerisinde kuvveti temsil eden orduda Türkler ağır basmaktaydı. Bu kuvvet onları yavaş yavaş devletin diğer kadrolarına hâkim olmaya sevk edecektir. Nitekim Türkler, Mu'tasım'ın halife

⁴²⁵ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 118.

olmasıyla devletin geleceğine hâkim olmuşlar ve bu hâkimiyetlerini yaklaşık yarım asır devam eden “Samarra Devri”nde sürdürmüşlerdir. Abbâsîlerin hizmetine giren Türk askerleri, Tolunoğulları⁴²⁶ ve İhşîdîler’in⁴²⁷ kuruluşunda olduğu gibi Türklerin kitleler halinde İslamiyet’e girmesinde de önemli rol oynadı.⁴²⁸

Mu'tasım'ın hilafete geçmesi üzerine, Türklerin ordu içindeki imtiyazlarının kısa zamanda artması, ordu içinde bulunan diğer unsurlar yanında onlara farklı muamelede bulunulması, genel bir hoşnutsuzluk meydana getirmişti. Mihne uygulamaları olarak tarihe geçen Mutezile akidelerini kabul etmeyenlere karşı gösterilen müsamahasızlık⁴²⁹ ise bu hoşnutsuzluğu ziyadeleştirdi. Böylece başkent Bağdat'ta, bizzat Abbasoğulları ailesi tarafından, Mu'tasım iktidarı aleyhine gerçekleşecek muhalefetin altyapısı oluşmuş oluyordu.⁴³⁰

E- Vâsık'ın Hilafete Geçişi ve Veliahtlık

Mu'tasım, sekiz yıllık halifeliği sırasında gerek dâhili karışıklıklar gerekse Bizans seferleri dolayısıyla yeterince yıpranmış, son yıllarda özellikle gıda rejimine dikkat etmediği için bünyesi zayıf düşmüştü.⁴³¹ 1 Muharrem 227/ 21 Ekim 842 günü kan aldırıldıktan sonra hemen hastalanan Mu'tasım, üç ay sonra kendi kurduğu başkent Samarra'da vefat etti ve oraya defnedildi.⁴³²

Halife Mu'tasım'ın Türklerden meydana getirdiği ordunun, başkent Bağdat'ı talim sahası haline getirmesi, bölgede Arap-Türk mücadelelerinin yaşanmasına sebep oldu. Bu durumda halkın isyanından ve muhafız birlikleri ile aralarında kanlı çatışmaların başlamasından endişe duyan halife Mu'tasım, başkenti daha güvenilir bir yere taşımaya karar verdi.⁴³³ Bağdat'ta halife üzerinde hatırı sayılır derecede nüfuz sahibi olan Türklerin desteğiyle Mu'tasım, başkenti Samarra'ya taşıdığı gibi Bağdat'a

⁴²⁶ Tolunoğulları hakkında daha fazla bilgi için bkz: *DGBİT*, VI, 55-69.

⁴²⁷ İhşîdîler hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ahmet Ağırakça, “İhşîdîler”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 551-553; *DGBİT*, VI, 181-209.

⁴²⁸ Casım Avcı, “Mu'tasım-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 380.

⁴²⁹ Mu'tasım dönemi Mihne uygulamaları hakkında daha fazla bilgi için bkz: Akoğlu, 128-141.

⁴³⁰ K.V. Zettersteen, “Mûtasım”, *İA*, İstanbul 1971, VIII, 748-749.

⁴³¹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV, 63.

⁴³² Taberî, IX, 119; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 524.

⁴³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 451.

vali olarak da oğlu Ebû Cafer Hârûn Vâsık'ı⁴³⁴ tayin etti. Yönetimini Samarra'dan sürdüren halife Mu'tasım vefat etmeden önce oğlu Ebû Cafer Hârûn el-Vâsık'ı veliaht olarak atadı.⁴³⁵ Böylece Vâsık babasının vefat ettiği gün hilafete geçti.⁴³⁶

İbn Tiktaka'nın ifadesiyle “Abbasi halifelerinin en faziletliyelerinden, zeki, akıllı, düzgün ifadeli ve şair, hareket ve davranışlarında amcası Me'mûn'a benzeyen”⁴³⁷ Ebû Cafer Hârûn el-Vâsık'ın veliaht tayin edilmesinde Türk komutanların etkisi muhakkaktır. Mu'tasım'ın Bağdat'tan çıkıp Samarra'ya yerleşmesini destekleyen zihniyet, Bağdat'a vali olarak, kendi çıkarlarına muhalif davranışlar sergileyecek kimsenin gelmesine müsaade etmeyecektir. Ayrıca bu dönemde Türklerin etkinliğine baktığımızda da bu ihtimal uzak görülmektedir. Mesela Mu'tasım döneminde İnak et-Türkî, askeri alanda olduğu gibi 225/840 yılında Yemen valiliğine tayin edilerek idari görevle de yetkilendirilmiştir.⁴³⁸ Yine Aşnas et-Türkî, Vâsık tarafından, kayışı ve kemeri mücevherlerle süslü bir kılıç ve taç giydirilerek tarihte “Sultanlık” unvanıyla taltif edilen ilk Türktür.⁴³⁹ Bu konumuyla Aşnas, bir bakıma halifenin yardımcısı/hâcibi görevindedir.⁴⁴⁰

Vâsık, amcası Me'mûn ve babası Mu'tasım'ın mirasına sadık kaldığı için Türklere karşı bir harekete girişmediği gibi, onları destekleyerek nüfuzlarının artmasına katkı sağlamıştır. Yaklaşık beş yıl hilafette kalan Vâsık üzerinde Türklerin etkinliği artsa da, İranlı unsurun varlığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Nitekim idari ve dini konularda vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât⁴⁴¹ ile başkadı Ahmed b. Ebû Duâd⁴⁴², bu dönemde de nüfuzlarını koruyarak halifenin kendilerine danıştığı en yakın adamları arasındadır. 231/845 yılında Ahmet b. Ebû Duâd'ın etkisiyle halife ilim adamlarının Halku'l-Kur'an konusunda yeniden imtihana

⁴³⁴ Ebû Cafer Hârûn el-Vâsık; halife Mu'tasım'ın oğlu olup, annesi Karâtis adlı Rum bir cariyedir. H.D. Yıldız, “Vâsık Billâh”, *İA*, İstanbul 1986, XIII, 217.

⁴³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 289; Süyûtî, 400.

⁴³⁶ Halife b. Hayyât, 394; Taberî, IX, 123.

⁴³⁷ İbn Tiktaka, 176.

⁴³⁸ Taberî, IX, 103.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 9; Nuveyrî, XXII, 190; Süyûtî, 400.

⁴⁴⁰ H.İ.Hasan-A.İ.Hasan, *en-Nuzum*, 163.

⁴⁴¹ Abdülmelik b. Zeyyât'ın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz: M. Zeki Terzi, “İbnü'z-Zeyyât, Muhammed b. Abdülmelik”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 245-246.

⁴⁴² Ahmet b. Ebû Duâd'ın hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz: Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Ebû Duâd”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 430-431.

çekilmeleri emrini bölge valilerine bildirerek Mihne uygulamalarıyla ilgili işlemleri tekrar başlatmış, baskı ve şiddetten kaçınılmamıştır.⁴⁴³

Mu'tasım döneminde ortaya çıkan Türk-İran çatışmasına Vâsık döneminde de şahit olmaktayız. 229/843 yılında halifenin, İnak ve Aşnas'ın kâtiplerinin mallarını müsadere ettirmesi bu bağlamda zikredilebilir.⁴⁴⁴ Ceza yalnız bu iki Türk komutanın adamlarına tatbik etmekle kalmadı, aynı suçtan yargılanan diğer kişilere de uygulandı. Ancak mezkûr iki komutanın adamlarına verilen cezanın⁴⁴⁵ diğerleriyle mukayese edilemeyecek kadar ağır olması dikkati çekmektedir. Cezanın bu şekilde tatbikinde vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ile başkadı Ahmet b. Ebî Duâd'ın tesirleri olduğu, halifeye yapılan baskı neticesinde, İnak ve Aşnas'a karşı girişilen pasif bir direnişin tezahürü olabilir.⁴⁴⁶ Hatta vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, diğer muhafız komutanlara açıkça düşmanlık etmekten çekinmemiştir.⁴⁴⁷

Mu'tasım döneminde Türklere karşı yönetilen hareketlerde müspet bir netice alamayan Arap unsur, ikinci bölümde detaylıca açıklayacağımız Abbas b. Me'mûn isyanı sonucu aldıkları büyük darbe nedeniyle, Vâsık döneminde fiili bir harekete teşebbüs edemedilerse de, dini ve idari alanda durumlarını korumaya muvaffak olmuşlardır.⁴⁴⁸

Vâsık iktidara malik olduktan sonra veliahtlık iddiasıyla herhangi bir girişimle karşılaşmasa da, hilafetteki değişiklik bazı grupların harekete geçmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda Şam'da Kays kabilesi, yapılan itaat teklifini reddederek isyana girişti.⁴⁴⁹ Ancak bu girişim Recâ b. Eyyûb el-Hadarî'nin karşı koymasıyla engellendi. Yine Hicaz ve Yemâme bölgelerinde temeli yağma ve çapulculuğa dayanan birtakım teşebbüsler zuhur ettiyse de, halife Vâsık bu

⁴⁴³ Akoğlu, 143.

⁴⁴⁴ Taberî, IX, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 10.

⁴⁴⁵ Verilen cezalarla ilgili bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 10; Nuveyrî, XXII, 190; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 302.

⁴⁴⁶ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 150.

⁴⁴⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 302.

⁴⁴⁸ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 151.

⁴⁴⁹ Nuveyrî, XXII, 189-190.

girişimleri ünlü Türk komutan Boğa el-Kebir sayesinde bertaraf edebilmiştir.⁴⁵⁰

Halife Vâsık, 24 Zilhicce 232/ 10 Ağustos 847'de hastalanarak vefat etti. İlk dönem Abbâsilerde, yerine veliaht tayin etmeyen ilk halife Vâsık'tır. Kendisine veliaht tayin etmemesinin nedeni sorulduğunda, “Ömer b. Hattab ve Muaviye b. Yezid'i takip edeceğim”⁴⁵¹ diyerek hilafet konusundaki görüşünü cesurca dile getirmiştir. Vâsık'ın yerine bir veliaht tayin etmeden vefat etmesi Abbâsî iktidarını yeni ve alışık olmadıkları yöntemlere sevk etti. Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi belirlemek için hilafet sarayında bir toplantı düzenledi.⁴⁵² Bu toplantıda İnak et-Türkî, Vasîf et-Türkî, Ömer b. Ferec, Ahmed b. Ebû Duâd, Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât ve Ahmed b. Halid hazır bulundular. Yapılan görüşmelerde Vâsık'ın oğlu Muhammed'e biat etme teklif edildiyse de yaşının küçük olması nedeniyle bu fikirden vazgeçildi.⁴⁵³ Ancak heyetteki Türk komutanların baskın siyaseti neticesinde⁴⁵⁴ Vâsık'ın kardeşi Cafer b. Mu'tasım hilafete namzet gösterildi ve “Mütevekkil” unvanıyla kendisine biat alındı (Zilhicce 232/ Ağustos 847).⁴⁵⁵ Böylece ikinci defa Türklerin baskısıyla halife belirlenmiş oldu.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 12-13; Nuveyrî, XXII, 190-191.

⁴⁵¹ H.İ.Hasan-A.İ.Hasan, *en-Nuzum*, 67

⁴⁵² Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 86

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 34-35.

⁴⁵⁴ *DGBİT*, III, 231.

⁴⁵⁵ Taberî, IX, 154; Ya'kûbî, II, 446.

II. BÖLÜM

VELIAHT TAYİNLERİNİN SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER

I- HÂRÛN REŞİD DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİNİN SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER

Halifelerin vefat etmeden önce kendi yerlerine geçecek isimleri belirledikleri veliaht tayin etme prensibini ve uygulama şekillerini birinci bölümde açıklamaya gayret gösterdik. Bu bölümde ise, yapılan veliaht tayinlerinin özellikle iç siyasette nasıl bir karşılık bulduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Öyle ki, daha devletin kurulduğu ilk yıllarda zuhur eden Abdullah b. Ali isyanı tamamen yapılan veliaht tayiniyle alakalı bir gelişmedir. Ayrıca aşağıda detaylıca anlatacağımız halife Mansur'un veliahtlıkla ilgili izlediği politikalara, Emevîler döneminde bile rastlanmadığını burada belirtmek isteriz. Yine halife Mehdî'nin hanımı Hayzürân'ın, oğlu Hârûn'u hilafete getirebilmek için iktidardaki diğer oğlu Hâdî'yi zehirletmesiyle ilgili kaynaklarda geçen rivayetler, bu dönemde yaşanan veliaht tayinlerinin sebep olduğu mücadelelerin trajik örneklerindedir.

A- Ebû Cafer Mansur Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri

1- Abdullah b. Ali İsyani⁴⁵⁶:

Ebü'l-Abbas, henüz vefat etmeden önce amcası Abdullah'ı 136/754 yılında Bizans üzerine sefere gönderdi.⁴⁵⁷ Abdullah; Şam, Cezîre, Irak ve Horasanlılardan oluşan ordusuyla Dâbık'a⁴⁵⁸ geldi ve burada ordugâh kurdu.⁴⁵⁹ Merkezde ise halife Ebü'l-Abbas ölmüş ve Mansur'a biat alınmıştı. İsa b. Musa, Mansur'a biat etmesi için Ebû Gassân Yezid b. Ziyad'la -Ebü'l-Abbas'ın hâcibi- Abdullah'a mektup gönderdi. O esnada Dulûk'a⁴⁶⁰ varmış olan Abdullah'a mektup ulaştırıldı. Mektubu okuduktan sonra hemen Dâbık'taki ordugâha gelen Abdullah, haberi komutanlarla paylaştı ve taziyeleri kabul etti.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Geniş bilgi için bkz: Zorlu, *İsyantar*, 43-95.

⁴⁵⁷ Halife b. Hayyât, 335; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 145; Ya'kûbî, II, 300.

⁴⁵⁸ Dâbık; Halep yakınlarında bir köydür. Yâkut el-Hamevî, II, 416.

⁴⁵⁹ Halife b. Hayyât, 335; Nuveyrî, XXII, 45.

⁴⁶⁰ Dulûk; Halep yakınlarında bir köydür. Yâkut el-Hamevî, II, 461.

⁴⁶¹ Zorlu, *İsyantar*, 45-46.

Özellikle son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'i ortadan kaldırarak ve Emevî ailesini bertaraf ederek devletin geleceğini garanti eden Abdullah b. Ali, Mansur'a karşı 136/754 yılında isyanını başlattı.

Abdullah b. Ali'yi isyana iten sebep -hiç şüphesiz- Ebü'l-Abbas'ın yaptığı veliahtlık taahhüdüdür. Tarihi kaynaklar farklı lafızlarla da olsa Ebü'l-Abbas'ın bu taahhüdünü doğrulamaktadır. Şöyle ki; elçi, Mansur'un halifelik haberini getirdiğinde⁴⁶² Abdullah komutanlarını topladı ve onlara mektubu okudu. Daha sonra şöyle dedi: “*Ebü'l-Abbas orduyu Mervan b. Muhammed'e göndermek istediğinde kardeşlerini çağırılmış ve gitmelerini söylerken şöyle demişti: 'Kim ortaya atılır ve Mervan üzerine giderse o benim veliahtımdır.'* Benden başka hiç kimse ortaya çıkmadı. Bunun üzerine yanından ayrıldım ve karşıma çıkanlardan öldürebildiğimi öldürdüm.”⁴⁶³

Abdullah'ın bu sözleri ilk bakışta kişisel menfaat olarak değerlendirilebilir. Ancak; -halifenin en mahrem sırlarına vâkıf biri olan- Ebü'l-Abbas'ın hâcibi Ebû Gassân başta olmak üzere orada bulunan Ebû Gânim et-Tâî, Hufâf el-Mervurrûzi ve diğer komutanların şehâdeti Abdullah'ı doğrular mahiyettedir.⁴⁶⁴ Bu komutanlar Abdullah'ı doğrulamak bir tarafa, davasında onu sonuna kadar desteklemişlerdir.⁴⁶⁵ Ayrıca Mansur hac dönüşü halifenin vefatını öğrendiğinde Ebû Müslim'le yaptığı konuşmada “*Amcam Abdullah ve taraftarlarından korkuyorum*”⁴⁶⁶ diyerek Ebü'l-Abbas'ın taahhüdünü doğrularcasına endişesini dile getirmiştir. Ebü'l-Abbas ise hilafetinin son günlerinde yakın dostu Ca'de b. Hübeyra el-Mahzûmî ile yaptığı istişarede bu hususa değinmiştir. Ebü'l-Abbas Ca'de'ye; “*Veliahtlığı, Mervan'ı öldüren amcam Abdullah b. Ali'ye verdiğimizizi bilmektesin. Çünkü bu işi, ordusu ve komutanlarıyla amcam Abdullah başardı. Fakat kardeşim Ebû Cafer Mansur'un faziletini, ilmini, olgunluğunu ve halife olma arzusunu bildiğim halde onu nasıl*

⁴⁶² Belâzürî gelen elçilerin Ebû Gassân ve Heyssem b. Ziyad el-Huzâî olduğunu belirtir. *Ensâb*, IV, 144-145.

⁴⁶³ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 1.

⁴⁶⁴ Belâzürî Ebû Gassân'la birlikte gelen Heyssem b. Ziyad el-Huzâî'nin Abdullah'a biat etmediği için katledildiğini bildirir. *Ensâb*, IV, 145-146.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 464; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 145; Nuveyrî, XXII, 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 303; *DGBİT*, III, 66; Zorlu, *İsyanlar*, 48.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 461.

*hilafetten mahrum edebilirim ki...*⁴⁶⁷ diyerek Abdullah'a verdiği taahhüdü adeta itiraf etmektedir.⁴⁶⁸

Abdullah'ın hilafet konusunda ileride söz sahibi olacağı Abbâsî ailesinin de mâlumudur. Araştırmacı Cem Zorlu, Ebü'l-Abbas'ın kendisinden sonraki veliahtları belirlediği mektubu kaleme alırken yanında bulunan İsa b. Ali'nin endişesini şu şekilde tespit etmiştir:

“Ebü'l-Abbas, vefatından üç gün önce çevresinin de telkinleriyle Mansur'u veliaht olarak tayin ettiğini bildirir bir mektup kaleme almıştır. Amcası İsa b. Ali olayı şöyle anlatmaktadır:

“Bir gün huzura girince,
- Ey amcacığım! Velihtı tayin etmeye karar verdim, dedi,
- Allah, müminlerin Emîrini muvaffak kılsın, dedim.”

Bir hokka istedi ve sonra yazmaya başladı:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla;

Müminlerin emiri Abdullah'tan hükümet temsilcisine, sorumlulara ve bütün Müslümanlara; selam hepinizin üzerine olsun. İmdi, müminlerin emiri vefatından sonra size halife olarak Abdullah'ı...”, “Sonra yazmayı bıraktı. Kendi kendime, ‘inşallah Abdullah b. Ali yazmaz’ dedim. Sonra devam etti.” “Abdullah b. Muhammed'i (Ebû Cafer Mansur'u) tayin ettim. Ona kulak verip itaat edin. Ondan sonra ise -şayet hayatta olursa- İsa b. Musa'yı veliaht olarak atadım.”

“Ebü'l-Abbas, mektubu bir kumaş parçasının içine koyarak ağzını mühürledi ve İsa b. Musa'ya verdi.”⁴⁶⁹

Rivayetler ve yapılan değerlendirmeler ışığında vardığımız sonuç; Ebü'l-Abbas, Abdullah b. Ali'ye verdiği söze rağmen, gerek çevresinin baskısıyla gerekse

⁴⁶⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 273

⁴⁶⁸ Zorlu, *İsyanlar*, 50-51.

⁴⁶⁹ Zorlu, *İsyanlar*, 51-52.

hilafete daha layık olduğu düşüncesiyle kardeşi Mansur'u veliaht tayin etmiş, verdiği sözü tutmadığı için tarih önünde suçlu duruma düşmüştür.⁴⁷⁰

Abdullah b. Ali'ye verilen veliahtlık sözü tartışma götürmeksizin nasıl bir vakıa ise, bu tayini, önceki dönem -Emevî- veliaht tayinlerinden ayıran önemli özellikler vardır. Öncelikle; Emevî veliaht tayininde halife, kendisinden sonraki veliahtı için henüz vefat etmeden önce halktan biat alır, halifenin vefatından sonra da yapılan biat yenilenerek veliaht iktidara mâlik olurdu.⁴⁷¹ Ancak Abdullah b. Ali için halktan böyle bir biatın alınması söz konusu olmamıştır. Abdullah b. Ali için ne bir yazılı evrak hazırlanmış ne de malum ilan olunmuştur.

Abdullah b. Ali, Ebü'l-Abbas'ın bu taahhüdünü hatırlattıktan sonra beraberindeki komutanların ve ordunun biatını aldı. Böylece Horasan, Cezîre ve Şam'ın⁴⁷² biatını almayı başaran Abdullah, hilafet alameti olarak bölge valileri ile âmilleri tayin etmeyi⁴⁷³, adına hutbe okutmayı⁴⁷⁴ ve kendisinden sonra hilafete geçmek üzere kardeşi Abdussamed'i veliaht tayin etmeyi⁴⁷⁵ ihmal etmedi.

Ülkenin bir bölümünü kontrolüne alan Abdullah cephesinde bunlar yaşanırken, Mansur'un durumu belirsizliğini korumaktadır. Çünkü henüz başkente ulaşarak kontrolü ele alamadığı gibi diğer amcalarının biatını de alamamıştır. Devlet hazinesi ise Ebü'l-Abbas'ın Ali evladına verdiği paralar nedeniyle boşalmıştı. Ayrıca büyük bir nüfuza sahip olan Ebû Müslim'le aralarında -Ebü'l-Abbas döneminden-soğukluk vardı.⁴⁷⁶

⁴⁷⁰ Zorlu, *İsyanlar*, 52; ayrıca bkz: Ali İbrahim Hasan, *Tarihu'l-İslâmi'l-Âm*, Kahire ty, 340.

⁴⁷¹ Emevîlerde halifeye yapılan biatin mahiyetiyle ilgili olarak bkz: Kapar, *Beyat ve Seçim Sistemi*, 65-66; Ayrıca ilk veliaht Yezid b. Muaviye'nin hilafete hazırlanışıyla ilgili olarak bkz: Kılıç, *Yezid*, 96-139.

⁴⁷² İbn Haldun, *Tarih*, III, 221.

⁴⁷³ Abdullah b. Ali, Osman b. Abdu'l-A'lâ'yı Şam'a; Hakem b. Dab'ân'ı Filistin'e vali olarak atadı. Yine; Cezîre ve Kınnesrîn'e önce Humeyd b. Kahtabe'yi daha sonra Züfer b. Âsım'ı tayin etti. Emniyet teşkilatına ise Âmir b. Rebiaoğullarından Mansur b. Ca'une b. Hâris'i atadı. Ermeniy'e'deki Hasan b. Kahtabe'ye, Azerbaycan'daki Malik b. Heysem'e, Şamşat'taki Muhammed b. Sûl'e mektuplar yazarak biatlerini istedi. Ancak onlar bunu reddettiler. Belâzürî, *Ensâb*, IV, 146.

⁴⁷⁴ İbn A'sem, *Futûh*, IV, 382.

⁴⁷⁵ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 146.

⁴⁷⁶ Zorlu, *İsyanlar*, 57 Mansur ile Ebû Müslim arasındaki soğukluk, Mansur'un Horasan'a gittiğinde Ebû Müslim tarafından küçümsenmesiyle başlar. Hatta Mansur, Ebü'l-Abbas'a onun öldürülmesini bile teklif etmiştir. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 458-459) Ebû Müslim, Mansur'un 136/754 yılında

Ebü'l-Abbas'ın vefatının ardından Ebû Müslim'in Mansur'a biat etmesi ve Abdullah'la mücadele edebileceğini bildirmesi, Mansur için kaçınılmaz bir fırsattır. Bu sayede Mansur, amcası Abdullah'a biat etmiş olan Horasanlıların saf değiştirmesini sağladığı gibi itaatlerini de temin etmiş olacaktır.⁴⁷⁷ Bunun yanında Horasan'da büyük bir nüfuza sahip olan Ebû Müslim Abdullah'la mücadeleye gönderildiğinde, nüfuz bölgesinden uzak tutulup, hilafet karşıtı eylemlerde bulunması engellenecektir.⁴⁷⁸ Son olarak Mansur bu tayinle, düşmanını diğer bir düşmanıyla tasfiye etmeyi amaçlamıştır diyebiliriz. Şöyle ki; Abdullah'ın yenilmesi halinde Mansur, Abdullah isyanından kurtulacağı gibi Ebû Müslim'in yenilmesi halinde, öteden beri düşmanlık beslediği bu düşmanının tehlikelerinden de emin olacaktır. Bu mücadele her iki tarafın da güç kaybetmesine neden olacağı için hayatta kalmayı başarabilen düşmanını kolaylıkla bertaraf edebilecektir.⁴⁷⁹

Bu noktada cevaplanması gereken soru şudur: Ebû Müslim'in öteden beri Mansur'la aralarında soğukluk varsa neden Mansur'a biat ederek Abdullah'la mücadeleye talip olmuştur? Eğer Abdullah saflarında olsaydı Mansur'dan kurtulması ve nüfuzunu pekiştirmesi daha kolay olmaz mıydı?

Öncelikle Ebü'l-Abbas'ın, Abdullah'a verdiği taahhütten -kim Mervan üzerine giderse benden sonra halifedir-, Ebû Müslim'in haberdar olmadığını düşünüyoruz. Çünkü kaynaklar, Ebü'l-Abbas'ın yaptığı bu istişarenin, çok özel bir mecliste gerçekleştiğine ve bu taahhüde şahit olanların sınırlı⁴⁸⁰ olmasına değinmektedirler. Ayrıca bu taahhüde şahitlik eden komutanların isimleri verilirken Ebû Müslim'in adı zikredilmeden “Ebû Gânim et-Tâî, Hufâf el-Mervurrûzi ve bazı komutanlar şahit oldu”⁴⁸¹ denilmektedir. 125/742 yılından itibaren ihtilâlde aktif rol alan bir şahsı kaynaklar, “bazı komutanlar” ibaresi altında vereceği kanaatinde değiliz. Çünkü Ebû Müslim gerek Ebû Gânim et-Tâî'den gerekse Hufâf el-Mervurrûzi'den daha az

hac emiri olarak tayin edilmesine “Ebû Cafer haccedecek bu yıldan başka yıl bulamadı mı?” diyerek bu kızgınlığını dile getirmiştir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 468; Nuveyrî, XXII, 47.

⁴⁷⁷ Âmine Baytar, *Tarihu'l-Asri'l-Abbâsî*, Dimeşk 1996, 71; Zorlu, *İsyanlar*, 59.

⁴⁷⁸ F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 73.

⁴⁷⁹ Takkuş, *Tarihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 48; Zorlu, *İsyanlar*, 59.

⁴⁸⁰ F. Ömer, *Abbâsiyyûn*, I, 124; Zorlu, *İsyanlar*, 49.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 464; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 145; Ya'kûbî, II, 301; Makdîsî, VI, 76-77; İbn Haldun, *Tarih*, III, 221; Nuveyrî, XXII, 46.

şöhrete sahip değildir. Bu durum bizi, Ebû Müslim'in böyle bir taahhütten haberdar olmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Kaldı ki, Ebû Müslim böyle bir taahhütten haberdar olsaydı, bunu, zaten çaresizlik içinde olan Mansur aleyhine mutlaka kullanırdı. Ama o, -kanaatimizce- Abdullah'ı hakkını arayan bir mağdur olarak değil, bir isyancı olarak telakki ettiği için Mansur'a biat etmeyi uygun bulmuş, hatta bu isyancıyla mücadeleye talip olduğunu göstermiştir.

Aralarındaki soğukluğa rağmen Ebû Müslim'in Mansur cephesinde yer alması, gönüllülük esasına dayanarak alınmış bir karar değildir. Ebû Müslim Mansur'un yanından ayrıldıktan sonra kâtibiyile yaptığı konuşmada “*Bana ne bu iki adamdan! Horasan'a gidip bu ikisini baş başa bırakayım*”⁴⁸² diyerek gerçek duygularını dile getirmiştir.⁴⁸³ Muhtemelen Ebû Müslim, Abdullah b. Ali'ye karşı çıkarak, hem durumunu ve mevkiini güçlendirmeyi hem de Mansur'a yakınlaşarak onun sempatisini kazanmayı ve olumsuz izlerini yok etmek istemiş olabilir.⁴⁸⁴

Ebû Müslim'in desteğini alan Mansur, Kûfe'den Enbâr'a geldiğinde şehrin asayişi İsa b. Musa tarafından sağlanmıştı. Ayrıca hazine, beytü'l-mal ve divanlar da onun kontrolünde idi. İsa b. Musa elindeki yetkileri ve idareyi Mansur'a devretti.⁴⁸⁵ Tüm halk gıyabında biat ettikleri Mansur'a yeniden biat etti. Bu sırada Abdullah b. Ali'nin isyan haberi de başkente ulaştı.⁴⁸⁶

Merkezde bu şekilde otorite sağlandığında Ebû Müslim, İsa b. Musa'yı Mansur'a karşı muhalefet etmeye davet ettiyse de İsa bunu kabul etmedi.⁴⁸⁷ Hatta Ebû Müslim Mansur'a: “*Eğer istersen taraftarlarımı toplar, kendi mintıkamda sana hizmet ederim; istersen Horasan'a gider, ordu toplayarak sana yardım ederim; eğer istersen şu anda Abdullah'la savaşmaya giderim*”⁴⁸⁸ diyerek gerçek niyetinin nüfuz bölgesine ulaşıp gücüne güç katmak olduğunu üstü kapalı olarak belirtmiştir.

⁴⁸² Ya'kûbî, II, 301-302.

⁴⁸³ Zorlu, *İsyanlar*, 58.

⁴⁸⁴ Karakuş, 223; Zorlu, *İsyanlar*, 58.

⁴⁸⁵ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 308; Ya'kûbî, II, 301; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 245; Nuveyrî, XXII, 45-46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 303.

⁴⁸⁶ Ya'kûbî, II, 301; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 304.

⁴⁸⁷ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 245-246.

⁴⁸⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 146-147; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 464; Nuveyrî, XXII, 46.

Karşılıklı çıkar ilişkilerine dayanan Mansur-Ebû Müslim ittifakı böylelikle kurulmuş oldu. Halife Mansur, amcası Abdullah'la mücadele edecek ordunun komutanlığına Ebû Müslim'i tayin ederek hazırlıklara başladı.⁴⁸⁹ Ordunun teçhizi için 12 ile 18 milyon dirhem harcamanın yanında asker maaşlarını da 60 dirhemden 80 dirheme çıkardı. O güne kadar hiçbir halifenin yapmadığını yaparak, amcalarına da 1 er milyon dirhem bağışladı.⁴⁹⁰ Böylece askerlerin ve akrabalarının gönlünü almayı başardı.⁴⁹¹

Ebû Cafer Mansur, savaşmaksızın amcasını isyandan vazgeçirebilmek için ona mektuplar gönderse de, Abdullah bunlara cevap vermemiştir.⁴⁹² İki taraf arasında yaklaşık beş ay süren ve pek çok kişinin hayatını kaybettiği savaşı Ebû Müslim kazandı. Abdullah ise mağlubiyetin ardından, yakın dostu Osman b. Surâka el-Ezdî ile ne yapacağı konusunda yaptığı istişarede, yeniden ordu kurabilme ümidinde olduğunu ortaya koydu.⁴⁹³ Kardeşi Abdussamed'le birlikte önce Rakka'ya⁴⁹⁴ daha sonra Rusâfe'ye geldi.⁴⁹⁵ Abdussamed, Mansur'un gönderdiği Cevher b. Merrâr komutasındaki süvari birliği tarafından tutuklandı ve Mansur'a gönderildi. Mansur da onu Kûfe'deki valisi İsa b. Musa'nın yanına gönderdi. Kendisine eman verilerek çeşitli ikramlarda bulunulan Abdussamed, böylelikle Mansur için etkisiz hale getirilmiş oldu.⁴⁹⁶ Abdullah ise, beraberindeki yakınları ve kalan askerleriyle Rusâfe'de bir gece geçirdikten sonra Basra'ya kardeşi Süleyman b. Ali'nin yanına gitti. Kendisine ikramda bulunulan Abdullah bir müddet burada yaşadı.⁴⁹⁷

Abdullah'ın Basra'da herhangi bir etkinliği olmasa da, Mansur onun varlığından rahatsızdı. Bir düşmanını kısmen de olsa tasfiye edebilen halife, diğer düşmanının -Ebû Müslim- güçlenmesini istemiyordu. 138/755 yılında Mansur'un işlerini kolaylaştıracak haber Basra'dan geldi. Abdullah, biatini ve itaatini bildirmek

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 465; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 304.

⁴⁹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 147.

⁴⁹¹ Zorlu, *İsyanlar*, 60-61.

⁴⁹² Zorlu, *İsyanlar*, 61-62.

⁴⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 467.

⁴⁹⁴ İbn A'sem, *Futûh*, IV, 384.

⁴⁹⁵ Taberî, VII, 479.

⁴⁹⁶ Taberî, VII, 479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 468.

⁴⁹⁷ Taberî, VII, 479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 468; Nuveyrî, XXII, 47; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 305.

üzere kardeşi Süleyman'ı halifeye gönderdi.⁴⁹⁸ Mansur, hem Ebû Müslim'i hem de Abdullah'ı öldürme teşebbüsü sonucu ortaya çıkabilecek aile içi ve dışı problemlerle uğraşmamak için, Abdullah hakkındaki kararını Ebû Müslim'i öldürme sonrasına bıraktı. Böylelikle Abdullah affedilerek kendisine emân verildi.⁴⁹⁹

Mansur, Abdullah tehlikesini -geçici olarak- giderdikten sonra, Ebû'l-Abbas döneminden itibaren aralarında soğukluk olan Ebû Müslim'i ortadan kaldırmaya çalıştı.⁵⁰⁰ Aralarındaki son olay ise Ebû Müslim'in savaş ganimetlerini halifeye göndermemesi⁵⁰¹ ve Horasan yerine Mısır ve Şam'a vali olarak atanmasıydı. Aslında Mansur bu tayinle Ebû Müslim'i nüfuz bölgesinden ayırmayı planlamıştır. Böylece hem gücüne güç katmasını engelleyebilecek hem de bertaraf edilmesi daha da kolaylaşacaktı. Böyle bir teklifi Ebû Müslim'in kabul etmesi ise imkânsızdır. Nitekim ikili arasında cereyan eden muhalefet, karşılıklı mektuplaşmalar⁵⁰² hakarete ve meydan okumaya kadar vardı. Ebû Müslim sonunda Horasan'a gitmekten vazgeçti ve Mansur'un yanına gitmeye karar verdi. Artık halife onu istediği gibi ortadan kaldırma imkânını bulmuş oluyordu. Yapılan mahkeme neticesinde Ebû Müslim el-Horasânî Mansur'un emriyle öldürüldü. (137/754) Ebû Müslim'in öldürülmesiyle ilgili olarak şu tespiti de bilmekte fayda vardır: Bu mahkemede; davacı olan şahıs (Mansur) aynı zamanda kadı sıfatıyla mahkemeyi yönetmektedir ve henüz yargılama yapılmadan önce verilecek hüküm bellidir.⁵⁰³

Abdullah b. Ali'nin hapsedilmesine neden olan gelişme ise Basra'da cereyan etti.⁵⁰⁴ Mansur'un tayin etmesiyle Basra'da yönetimi devralan Süfyan, Abdullah'ı yakalamada başarılı olamayınca⁵⁰⁵ Mansur, Süleyman b. Ali ve İsa b. Ali'nin görüşme teklifini kabul etti. Yapılan görüşmede Abdullah'a emân verilmesi kararlaştırıldı.⁵⁰⁶

⁴⁹⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 152; İbn Kesîr, *el-Kâmil*, XIII, 305.

⁴⁹⁹ Zorlu, *İsyanlar*, 74.

⁵⁰⁰ Ebû Müslim ile Mansur arasındaki husumetin sebepleri için bkz: Karakuş, 230-232.

⁵⁰¹ Ya'kûbî, II, 303.

⁵⁰² Tarafların birbirlerine gönderdiği mektuplar ve bu mektupların tahlili için bkz: Karakuş, 233-236.

⁵⁰³ *DGBİT*, III, 85.

⁵⁰⁴ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 152; Belâzürî, *Futûh*, 517.

⁵⁰⁵ Cehşiyârî, 103.

⁵⁰⁶ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 152; *DGBİT*, III, 67; Zorlu, *İsyanlar*, 75.

Abdullah b. Ali, komutanları ve yakınları için verilecek emânın metnini yazma görevi, dönemin ünlü edibi ve İsa b. Ali'nin kâtibi olan Abdullah b. Mukaffa'ya verildi.⁵⁰⁷ İbnü'l- Mukaffa', daha önceki halifelerin verdiği emânlardan çok daha kapsamlı⁵⁰⁸ ve her türlü yorum, te'vil, hile ve kelime oyunlarından uzak bir emânnâme kaleme aldı.⁵⁰⁹ Vereceği emânın şartları ağır olsa da, Mansur siyasetteki dehasını ve uzak görüşlülüğünü göstererek, emânın geçerliliğini "Abdullah'ı görme"⁵¹⁰ şartına bağladı. Aslında Mansur'un gayesi, böyle bir stratejiyle Abdullah'ı ele geçirmektir.⁵¹¹

Süleyman ve İsa, halifenin sağladığı bu güvenceyle, Abdullah'la birlikte Ukbe b. Âzib komutasında bin kişilik bir birlikle Basra'ya doğru yola çıktılar.⁵¹² Saraya ulaştıklarında huzura sadece Süleyman ve İsa alındı. Abdullah ve beraberindekiler ise hapsedildiler.⁵¹³ Süleyman ve İsa Mansur'un yanından ayrıldıktan sonra, dışarıda Abdullah'ı göremeyince onun alıkondüğünü anladılar. Ancak Mansur'un kesin tavrı karşısında Abdullah'dan ümitlerini keserek Basra'ya geri döndüler. Mansur, Abdullah'la birlikte gelenlerin bir kısmını öldürttü, bir kısmını hapsedti, bir kısmını da öldürülmek üzere Horasan valisi Ebû Davud Hâlid b. İbrahim'e gönderdi.⁵¹⁴ Böylece Abdullah için yaklaşık 9 yıl sürecek tutukluluk hayatı başlamış oldu. (139/756-757)

2- İsa b. Musa'nın Velihtlikten Azledilmesi:

Bilindiği gibi Ebü'l-Abbas vefat etmeden önce kardeşi Mansur'u birinci, diğer kardeşinin oğlu İsa b. Musa'yı ikinci veliaht tayin ederek 136/754 yılında Enbâr'da

⁵⁰⁷ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 153; Cehşiyârî, 103; *DGBİT*, III, 67.

⁵⁰⁸ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 153.

⁵⁰⁹ Ya'kûbî, II, 305; Cehşiyârî, 103-104; İbnü'l-Mukaffa', Abdullah b. Ali için hazırlanan yorumlara kapalı, ağır ihtiyat şartlarıyla dolu bir üslupla yazılan emânnâmenin yazarı olduğu için halife Mansur'un hedefi olmuş ve öldürülmüştür. (Ya'kûbî, II, 305; İsmail Durmuş, "İbnü'l-Mukaffa", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130.)

⁵¹⁰ Belâzürî, *Ensâb*, IV, 153; Cehşiyârî, 104.

⁵¹¹ Zorlu, *İsyanlar*, 77.

⁵¹² Belâzürî, *Ensâb*, IV, 153.

⁵¹³ Taberî, VII, 501; Belâzürî, *Ensâb*, IV, 153; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 496; İbn Haldun, *Tarih*, III, 226.

⁵¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 497; İbn Haldun, *Tarih*, III, 227.

vefat etti.⁵¹⁵ İsa, merkez Enbâr'da Mansur adına halktan biat alarak onun hilafetinin tesisine olumlu katkılar sağladı. Yine Mansur döneminde Alioğulları adına ortaya çıkan Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye (145/762) ve İbrahim b. Abdullah (145/763) isyanlarının bastırılmasında etkin rol oynadı.⁵¹⁶ İsa'nın elde ettiği başarılar, gerek hanedan mensuplarının⁵¹⁷ gerekse halifenin kendisine iltifat etmesine sebep oldu. Öyle ki, Mansur makama geçtiği zamanlarda İsa'yı sağ tarafına oturtarak, ona verdiği değeri göstermiştir.⁵¹⁸

Mansur'un İsa'ya verdiği değer, oğlu Mehdî'yi veliaht tayin etmek isteyince kadar sürdü. Biz şimdi, İsa'yı tasfiye edebilmek için Mansur'un uygulamaya koyduğu siyasi manevraları vermek istiyoruz:

1- Mansur'un tutumundaki bu değişiklik fiili olarak ilk defa Alioğullarından Muhammed b. Abdullah b. Hasan (Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye) isyanında ortaya çıktı. Halife, bu isyanı bastırmak için İsa'yı görevlendirerek birçok sonuca ulaşmayı hedeflemiştir. Öncelikle, İsa büyük bir komutan olup, askerî ve idarî pek çok yeteneğe sahiptir.⁵¹⁹ Devletin geleceği adına İsa tüm gücüyle mücadele verebilecek donanımdadır. İkinci olarak; Hâşimî sülalesinden olan Alioğullarına karşı verilecek mücadelede yine bir Hâşimî olan ancak Abbasoğulları koluna mensup bir komutan sevk edilmesi, manevî ve asabî denge bakımından önem arz etmektedir. Nitekim İsa'nın varlığı ordunun maneviyatını yükseltmiş ve pek çok Medineli ileri gelen şahsiyetlerin saf değiştirerek İsa'ya katılmalarına sebep olmuştur.⁵²⁰ Son olarak; Mansur bu görevlendirmeye, sonucu ne olursa olsun kazanım elde edecektir. Muhammed'in yenilmesi halinde isyan sona ermiş olacak, İsa'nın yenilmesi halinde ise oğlu Mehdî'yi sorunsuzca veliaht tayin edebilecektir. Zaten Mansur “*Onlardan*

⁵¹⁵ Halife b. Hayyât, 333; Taberî, VII, 470; Ya'kûbî, II, 298; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 460-461; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 299; Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 51.

⁵¹⁶ Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim b. Abdullah isyanları hakkında geniş bilgi için bkz: Zorlu, *İsyanlar*, 218-285; Mehmet Azimli, *H. Ali Neslinin İsyanları*, 35-54.

⁵¹⁷ Mansur İsa'yı, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye üzerine göndereceği zaman İsa, bunu amcalarıyla istişare etmesini halifeye bildirmiş, halife de “Andolsun ki, benim ve senin dışındakiler murâd edilmiyor. Bu yola çıkacak olan ya sen olacaksın ya ben” (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 543-544) diye karşılık vermiştir. Bu misal, Abbasoğullarının da İsa'ya verdiği değeri ortaya koymaktadır.

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 577.

⁵¹⁹ F. Ömer, *Abbâsiyyûn*, I, 173.

⁵²⁰ F. Ömer, *Abbâsiyyûn*, I, 173.

hangisi arkadaşını öldürürse benim için fark etmez”⁵²¹ diyerek bu düşüncesini dile getirmiştir. Ayrıca Mansur, oğlu Mehdî için veliahtlık biati almanın henüz erken olduğu düşünüyor, gerekli alt yapı sağlanıncaya kadar beklemenin daha doğru olacağına inanıyordu. Çünkü halk, Ebü'l-Abbas'ın hazırladığı veliahtlık belgesine son derece bağlı idi.⁵²² Dolayısıyla Muhammed isyanına İsa'nın tayin edilmesiyle hem gereken vakit sağlanmış olacak hem de İsa'nın yenilmesi halinde Mehdî'nin veliaht ilan edilmesi kolaylaşacaktır.

İsa b. Musa ise Mansur'un bu düşüncesini iyi tahlil etmiş olacak ki, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye üzerine giderek, kendisini siyasi arenadan tasfiye etmeye çalışan halifeye karşı konumunu güçlendirmeyi hedeflemiştir.⁵²³

2- Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve İbrahim b. Abdullah isyanlarının bastırılmasından sonra Mansur, oğlu Mehdî'yi İsa'nın önüne alabilmek için ikinci somut adımını attı. İsa'ya, veliahtlıktan kendi rızasıyla ayrılıp Mehdî'ye biat etmesini teklif edince İsa; *“Ey müminlerin emiri! Müslümanlar bana yemin ederek ve biati bozarlarsa hanımlarının boş, kölelerinin azad olması şartıyla biat etmişlerken bu nasıl olur? Ayrılmama imkân yoktur”* dedi.⁵²⁴ İsa'nın bu çıkışı Mansur'un daha farklı tedbirler almasına yol açtı. Özellikle psikolojik anlamda İsa'yı ablukaya almak isteyen Mansur önceki uygulamalarının aksine, huzura önce oğlu Mehdî'yi daha sonra sırasıyla amcaları İsa b. Ali ve Abdussamed b. Ali'yi ve en sonunda İsa'yı almaya⁵²⁵, yine Mehdî'yi sağ tarafına İsa'yı ise sol tarafına oturtmaya başladı.⁵²⁶ Hatta daha ileri giderek, kendisiyle görüşmek istediğinde onu dışarıda bekletiyor, beklediği yerde inşaat çalışması yaptırıp üzerinin toz-toprak olması için çaba sarf ediyordu. Huzura alındığında kendisine: *“Ey İsa! Hiç kimse senin gibi üzeri toz toprak bir halde huzuruma girmiş değildir. Bu toz ve toprak yolda yürürken üzerine*

⁵²¹ Taberî, VII, 579; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 544.

⁵²² *DGBİT*, III, 96.

⁵²³ Zorlu, *İsyanlar*, 244; *DGBİT*, III, 96.

⁵²⁴ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, V, 88.

⁵²⁵ Taberî, VIII, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578; Nuveyrî, XXII, 64. Bu uygulamada öylesine yol alınmıştır ki, Mansur vefat ettiğinde yanında bulunan yardımcısı Rebi', cenazenin yanına önce amcası İsa b. Ali'yi daha sonra İsa b. Musa'yı almıştır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 21.

⁵²⁶ Taberî, VIII, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578; *DGBİT*, III, 96.

*döküldü galiba*⁵²⁷ diyerek manevi baskısını arttırmıştır. Tüm bu hakaretler karşısında İsa: “*Zannediyorum öyle oldu, ey müminlerin emiri*”⁵²⁸ diyerek isyan etmek bir tarafa bu durumdan şikâyetçi bile olmadığını ortaya koyuyordu.

3- Mansur, oğlu Mehdî'yi birinci veliaht yapabilmek için hanedan mensuplarının otorite ve nüfuzlarını kullanmayı da ihmal etmedi. Bu bağlamda amcası İsa b. Ali'yi, ikna etmesi için İsa'ya gönderdi. Ancak yapılan görüşmeden Mansur lehine olumlu bir sonuç çıkmadı.⁵²⁹

4- Kaynaklar, veliahtlık hakkını Mehdî'ye devretmek istemeyen İsa'nın, halife tarafından zehirletildiğini, çok şiddetli hastalık geçirmesine rağmen iyileştiğini de kaydederler.⁵³⁰

Mansur'un maddi-manevi baskıları İsa'nın veliahtlık haklarından vazgeçmesine kadar devam etti. Zaten İsa'nın veliahtlıktan çekilmesiyle ilgili olarak aşağıda vereceğimiz rivayetlerde de bu husus açıkça görülecektir:

1- Mansur'un kışkırttığı askerler İsa'yı gördüklerinde ona kötü söz söylüyorlar, küfredip hakaretler ediyorlardı. İsa bu durumdan şikâyetçi olunca halifeden şu karşılığı aldı: “*Ey kardeşimin oğlu! Ben onlardan hem kendi adıma, hem de senin adına korkuyorum. Onlar bu genci (Mehdî'yi) seviyorlar. Ona öncelik tanırsan yaptıklarından vazgeçerler.*”⁵³¹ Bunun üzerine İsa veliahtlık hakkını Mehdî'ye devretti.

2- Kaynaklar, İsa'nın 10 milyon dirhem karşılığında veliahtlığı Mehdî'ye devrettiğini de kaydetmektedir.⁵³²

3- Bu grup rivayetlerde İsa'nın hal' edilmesi şu şekilde gerçekleşmiştir: Mansur, Halid b. Bermek ile veliahtlık konusunu istişare etti ve onu İsa'ya gönderdi. Halid, yanına Mansur taraftarlarının ileri gelenlerinden otuz kişiyi alarak İsa'ya gitti.

⁵²⁷ Taberî, VIII, 10.

⁵²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 318; *DGBİT*, III, 96.

⁵²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578.

⁵³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 319.

⁵³¹ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 89.

⁵³² Taberî, VIII, 25; Cehşiyârî, 127; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 580-581; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 319.

Onlar Mehdî'ye biat etmesini söyledilerse de İsa bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Halid, adamlarına “*Biz onun kendini hal' ettiğine şahitlik edelim, böylece onun kanının dökülmesini engelleyelim ve bu fitneyi yatıştıralım*”⁵³³ dedi. Mansur'un yanına dönen Halid ve adamları İsa'nın veliahtlıktan çekildiğine şahitlik ettiler. Halife de onlara bu hilelerinden dolayı teşekkür etti. Bu şehâdet İsa'nın hal'ine delil sayıldı. İsa bunun doğru olmadığını beyan ettiyse de ona aldırın olmadı ve Mehdî'ye biat edildi.⁵³⁴

4- İsa'nın azledilmesiyle ilgili son rivayetler ise oğlu Musa b. İsa b. Musa merkezinde yoğunlaşmaktadır. İbnü'l-Esîr bu konu şöyle aktarılmaktadır:

“İsa b. Ali Mansur'a: ‘İsa b. Musa, oğlu Musa'nın halife olmasını bekliyor, fakat oğlu bunu kabul etmiyor’ deyince Mansur: ‘Git onu tehdit et ve korkut’ diye karşılık verdi. Bunun üzerine İsa b. Ali denileni yaptı. Musa b. İsa korktu ve Abbas b. Muhammed'e giderek: ‘Ey amcacığım! Velihtliğini elinden almak için babama yapılanları görüp duruyorum. Çeşitli eziyetlere maruz bırakılıyor. Bazen tehdit ediliyor, bazen huzura alınırken geride bırakılıyor. Bazen üzerine duvarlar yıkılıyor, bazen kendi kendine ölmüş zannedilecek şekilde ölüm planları yapılıyor. Babam buna karşı bir tavır almadığı gibi kendisine yapılan teklifi de kabul etmiyor. Bu böyle sürüp gitmez. Babamın veliahtlıktan vazgeçmesini sağlayacak bir planım var’ dedi. Amcası planın ne olduğunu sorunca Musa: ‘Benim de bulunduğum bir sırada müminlerin emiri babamı çağırın ve ona ‘Sen veliahtlığın Mehdî'ye verilmesine, kendin halife olmak için karşı çıkmıyorsun, çünkü çok yaşlısın ve fazla bir ömrün kalmadı, oğlunun veliaht olması için karşı çıkıyorsun. Senden sonra oğlunu yaşatıp oğlumun üzerine halife olmasına razı olacağımı mı zannediyorsun? Hayır, vallahi kesinlikle bu böyle olmaz. Senin gözlerinin önünde oğlunu öldüreceğim, böylece sen de ümidini keseceksin’ belki o zaman babam veliahtlık davasından vazgeçer’ dedi.”⁵³⁵

Nitekim bir araya toplandıklarında Mansur planı uyguladı. Hâcibi Rebi‘ b. Yunus’a, kılıcının bağıyla Musa b. İsa b. Musa'nın boynunu sıkmasını emretti. Oğlu

⁵³³ H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 319.

⁵³⁴ Taberî, VIII, 19-20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 580.

⁵³⁵ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, V, 89.

Musa'nın acı içerisinde kıvrandığını gören İsa daha fazla dayanamadı ve: “*Ey müminlerin emiri! İşin buraya kadar varacağını zannetmiyordum, bırak onu. İşte açıkça söylüyorum ki; hanımlarım boştur, kölelerim hürdür, sahip olduğum mallar Allah yoluna verilmiştir. Onları dilediğin gibi kullan, işte Mehdî'ye biat ediyorum*”⁵³⁶ dedi. Böylece İsa b. Musa veliahtlık haklarından feragat ederek sırasını Mehdî'ye verdi.

İsa'nın veliahtlıktan çekilmesiyle ilgili olarak yukarıda verdiğimiz dört rivayetin birbirinden ayrı düşünülmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü bu haberlerin tamamı Mansur'un İsa'ya karşı uyguladığı yıldırma politikalarının birer sonucudur. Rivayetleri birleştirdiğimiz takdirde İsa'nın azliyle sonuçlanan süreç kanaatimizce şöyle gelişmiştir:

Mansur, oğlu Mehdî'yi veliaht tayin etmek istediğinde -henüz tasavvur aşamasında-, İsa'dan kurtulmak için onu önce Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye daha sonra İbrahim b. Abdullah üzerine gönderdi. Muhammed ve İbrahim isyanlarının bastırılmasının ardından Mansur, bu düşüncesini açıkça izhar edip ondan veliahtlıktan çekilmesini istedi. Teklifi reddedilen Mansur bundan sonra İsa'yı hem maddî hem de manevî anlamda karalama ve tahkir etme yöntemine başvurdu. Bu bağlamda huzura kabulde geride bırakıldığı gibi, insanların kendisine küfre varan hakarete bulunmaları sağlandı. Ayrıca üzerinin toz toprak olması için özel çaba sarf edildi, hatta zehirlenmeye bile teşebbüs edildi. Halid b. Bermek ve adamlarının yalancı şahitliği temin edilerek kamuoyunun desteği sağlandı. Son olarak oğlunun öldürülmesine kayıtsız kalamayan İsa b. Musa, veliahtlık haklarını Mehdî b. Mansur'a 11 milyon dirhem karşılığında devretti. (147/764-765)

İsa'nın bu kadar sıkıntıya katlanarak veliahtlıktan çekilmemekte ısrar etmesi, üzerinde düşünülmesi gereken husustur. Öyle düşünüyoruz ki İsa, Mansur'dan sonra elde edeceği hilafeti kendi çocuklarına miras bırakabilmek için bu sıkıntılara göğüs germiştir. Nitekim İsa b. Ali'nin Mansur'a: “*İsa b. Musa, oğlu Musa'nın halife*

⁵³⁶ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 90.

*olmasını bekliyor*⁵³⁷ demesi bu görüşümüzü desteklemektedir. Ayrıca aşağıda vereceğimiz rivayet de İsa'nın bu düşüncesini yansıtmaktadır:

“Mansur'un (Musa b. İsa'yı öldürme) planı uygulandığında İsa b. Ali de oradaydı. Küçük abdest için kalktığında İsa b. Musa oğlu Musa'ya, birlikte kalkıp elbisesini tutmasını emretti. Birlikte kalktılar, İsa b. Ali ona: ‘Babam sana feda olsun. Babam senin çocuklarının da babasıdır (dedesidir). İkinizden sonra bu işte hayır olmayacağını biliyorum. Bu işte en çok hak sahibi olan ikinizsiniz (İsa b. Musa ve oğlu Musa'yı kastederek), ne var ki kişi acele olan şeylere düşkündür’ dedi. Bunun üzerine Musa b. İsa kendi kendine: ‘Bu kendisini öldürmeme imkân verdi. Babamı kışkırtan demek ki oymuş. Vallahi onu öldüreceğim’ dedi. Döndüklerinde olanları babasına anlattı ve duyduklarını Mansur'a söylemek için babasından izin istedi. Babası: ‘Yazıklar olsun sana, bu ne biçim fikir? Amcan sana güvenip bir sır verdi, sen ona ihanet ediyorsun. Bu sözü kimse duymasın, git yerine otur’ diyerek Musa'yı azarladı.”⁵³⁸ Rivayetten anlaşılan o ki; Musa veliahtlık arzusunda olmamasına rağmen babası onun veliaht olmasını istemektedir. Ayrıca bu konuşulanların gizli kalmasını istemesi de İsa b. Musa'nın bu niyetini ortaya koymaktadır.

3- Abdullah b. Ali'nin Öldürülmesinde İsa b. Musa'nın Rolü:

Mansur, hilafetinin önündeki engelleri bir bir bertaraf etse de 139/756-757 yılında hapsettiği amcası Abdullah b. Ali'nin varlığı tehlike arz etmeye devam ediyordu. Çünkü Mansur çok iyi biliyordu ki, Abdullah arzu ettiği bir şeye ulaşabilmek için tehlikelere atılmaktan asla kaçınmazdı. Ayrıca Abdullah'ın hayatta kalması ileride oğlu Mehdî için de tehlikeli olabilirdi.⁵³⁹

147/765 yılında Mansur hacca gitmeden önce dâhice bir plan hazırladı. Birkaç ay önce hem veliahtlıktan uzaklaştırdığı hem de Kûfe valiliğinden azlettiği⁵⁴⁰ İsa b. Musa'yı başkent Bağdat'a çağırarak ona şöyle bir teklifte bulundu: “*Biliyorsun ki şu anda hapiste olan Abdullah, hem senin hem de benim düşmanımdır.*⁵⁴¹ Çünkü o,

⁵³⁷ Taberî, VIII, 11; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 578.

⁵³⁸ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 89-90.

⁵³⁹ Zorlu, *İşyanlar*, 79.

⁵⁴⁰ Süyûtî, 311.

⁵⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 406.

*bu nimetten hem seni hem de beni mahrum etmek istedi. Mehdî'den sonra sen halife olacaksın. Abdullah'ı al götür ve gizlice öldür.*⁵⁴² *Bu konuda gevşeklik gösterirsen planımı bozarsın.*⁵⁴³

İsa b. Musa, bu denli önemli bir görevi kabul etmekle eski itibarını yeniden kazanmayı hedeflemiş olabilir. Ancak Mansur'un hedefi daha kapsamlıydı. İsa'nın Abdullah'ı öldürmesi halinde Abdullah'dan kurtulacağı gibi, Abdullah'ı öldürdüğü için İsa'ya da kısas cezası uygulayarak ikisinden de kurtulmayı amaçlamıştır.⁵⁴⁴

İsa, Mansur'la yaptığı bu gizli görüşmeden sonra, Abdullah'ı da yanına alarak sarayına geldi ve onu sarayda gizledi. Görüşüne itibar ettiği kâtabî Yûnus b. Ferve el-Enbârî'yi yanına çağırarak bu konuyla ilgili fikrini sordu. Yûnus b. Ferve, Mansur'un niyetini iyi tahlil etmiş olacak ki, İsa'ya cevaben: *“Onu senin elinle öldürüp sonra da bahane ederek seni öldürmek istiyor. Onu öldürmeni sana gizli olarak söyledi, sonra da açıktan onu öldürdüğün iddiasında bulunarak kısas yapılmasını isteyecek. Onu öldürme, fakat bunu Mansur'a kesinlikle duyurma”*⁵⁴⁵ dedi. İsa ne yapması gerektiğini sorunca, Yûnus: *“Onu köşkte sakla. Varlığından kimse haberdar olmasın. Onun hala yaşadığı ortaya çıkınca da, sakın onu gizlice Mansur'a teslim etme, aksine şahitlerin huzurunda teslim et”*⁵⁴⁶ dedi.

Mansur hacda iken, konunun önemi gereği İsa'ya 3 defa mektup yazdı ve Abdullah'ı öldürüp öldürmediğini sordu. İsa, her mektuba görevi ifa ettiğini bildiren karşılık verdi.⁵⁴⁷

Mansur hacdan döndüğünde planının geri kalan kısmını uygulamaya koyuldu. Öncelikle güvenilir adamlarından birini amcalarına gönderdi. Bu şahıs, Mansur'a rica ettikleri takdirde kardeşleri Abdullah'ın affedilebileceği konusunda onları ikna etti. Bunun üzerine İsa b. Ali, İsmail b. Ali ve Abdussamed b. Ali⁵⁴⁸ Mansur'un huzuruna gelerek Abdullah'ın affedilmesini rica ettiler. Mansur da onları kırmayarak

⁵⁴² Belâzürî, *Ensâb*, IV, 153.

⁵⁴³ Taberî, VIII, 12; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 581; Nuveyrî, XXII, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 406.

⁵⁴⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 315.

⁵⁴⁵ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 91

⁵⁴⁶ Taberî, VIII, 8; Cehşiyârî, 130; İbn Haldun, *Tarih*, III, 227.

⁵⁴⁷ Taberî, VIII, 8.

⁵⁴⁸ Ya'kûbî, II, 306.

Abdullah'ı bağışladığını bildirdi ve İsa b. Musa'yı çağırarak ona: “*Sana amcamız Abdullah'ı teslim etmiş ve evinde kalmasını söylemişim. Amcaların onun hakkında şefaati oldular ve ben de onu affettim. Onu getir bakalım*”⁵⁴⁹ dedi. İsa şöyle karşılık verdi: “*Ey müminlerin emiri! Onu öldürmemi emretmemiş miydin? Ben de onu öldürdüm.*”⁵⁵⁰ Mansur emretmediğini söylese de İsa onu öldürmesini emrettiğinde ısrar etti. Mansur bu kez amcalarına dönerek: “*Görüyorsunuz ya, kardeşinizi öldürdüğünü kendi ağzıyla ikrar ediyor*”⁵⁵¹ dedi. İsa, Mansur'un hac yolunda iken gönderdiği mektupları gösterdiyse de, Mansur amcalarını ikna etmeyi başardı.⁵⁵² İsa'nın Abdullah'ı öldürdüğüne inanan amcaları Mansur'a: “*Onu bize teslim et, kısas hükmünü uygulayalım*”⁵⁵³ dediler. Mansur da İsa'yı onlara teslim etti. Buraya kadar yaşananlar Mansur'un planladığı şekilde gelişmekteydi. Ancak şehrin meydanında insanların toplandığı esnada, İsa tam kısas edilmek üzere iken halifeye gitmek isteyip kendisine izin verildiğinde gerçek ortaya çıktı. Huzura alınan İsa halifeye: “*Sen beni öldürmeye bahane bulmak için onu öldürmemi istedin. Ancak ben bunu anladım ve amcanı öldürmedim, o hayattadır*”⁵⁵⁴ dedi. Gerçek ortaya çıkınca Mansur tüm çabalarının boşa gittiğini anladı ve Abdullah'ı getirmesini istedi. Abdullah getirilince Mansur amcalarına: “*Bırakın benim yanımda kalsın, onun hakkındaki kararımı daha sonra bildireceğim*”⁵⁵⁵ dedi.

Mansur, hem Abdullah'dan hem İsa'dan kurtulmayı amaçladığı bu planı sonuçsuz kalınca, Abdullah'ın ölümüyle neticelenen son planını uygulamaya koydu. Bağdat'ta sarayının yakınlarında bir ev yaptırarak Abdullah'ı buraya naklettirdi. Kaynaklar Abdullah'ın yıkılan evin enkazı altında kalarak can verdiği hem fikirdir. Ancak bu evin nasıl yıkıldığı hususunda farklı bilgiler mevcuttur. Mansur tarafından temeline tuz doldurularak inşa ettirilen bu ev, birkaç gün sonra temeline su

⁵⁴⁹ Taberî, VIII, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 581; Nuveyrî, XXII, 65.

⁵⁵⁰ Taberî, VIII, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 581; Nuveyrî, XXII, 65.

⁵⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 582.

⁵⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 407.

⁵⁵³ Ya'kûbî, II, 306; Taberî, VIII, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 582; Nuveyrî, XXII, 65.

⁵⁵⁴ Taberî, VIII, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 582.

⁵⁵⁵ Ya'kûbî, II, 306; Taberî, VIII, 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 582; Nuveyrî, XXII, 65; İbn Haldun, *Tarih*, III, 227; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 407; Zorlu, *İsyanlar*, 83-84.

verilerek yıkılması sağlanmış ve Abdullah enkaz altında kalarak ölmüştür.⁵⁵⁶ Ya'kûbî'deki rivayette; Abdullah'ın hapsedildiği evin temellerinin Mansur'un emriyle kazıldığı ve temele su verildiği, böylece evin yıkılarak Abdullah'ın öldüğü bilgisi yer almaktadır.⁵⁵⁷ Abdullah'ın, yağmurlu bir gecede içinde hapsedildiği evin yıkılması sonucu öldüğü de rivayet edilmiştir.⁵⁵⁸ Abdullah'ın ölümüyle ilgili en dikkat çekici rivayet ise şudur: “Abdullah bir müddet Ebü'l-Ezher Mühelleb b. Ebî İsa'nın nezaretinde hapsolundu. Mansur onun öldürülmesini emredince Ebü'l-Ezher, yanına bir cariyesini alarak Abdullah'ın odasına girdi. Önce Abdullah'ı boğarak öldürdü ve yatağın üzerine uzattı. Daha sonra cariye de boğarak öldürüp Abdullah'ın yanına uzattı ve kollarını birbirine doladı. Hatta Muhammed b. Abdullah b. Ulâse ve bazı kişileri çağırarak bu vaziyeti görmelerini sağladı. Onlar da recmedilerek öldürülmelerine karar verdiler. Bu kararla ev üzerlerine yıkıldı.⁵⁵⁹ Araştırmacı Cem Zorlu, Abdullah'ın ölümüyle ilgili rivayetleri şöyle tahlil etmektedir: “Abdullah, Mansur'un emri ile Ebü'l-Ezher tarafından boğularak öldürülmüş ve daha önce su salınarak temelleri zayıflatılan ev üzerine yıkılarak tabî bir afet sonucu ölme süsü verilmiştir. Olaydaki cariye ise, hem olayın hayatın tabî bir bölümünde cereyan ettiği ihtimalini güçlendirmektedir, hem de her ne kadar rivayetlerde böyle bir şeyden bahsedilmemiş olsa bile, Abdullah'ın yatağında başkasına ait bir cariyenin varlığı, onun ölümü hak etmiş, rezil bir hayat sürdürdüğü imajını vermektedir. Ayrıca kadı ve bazı şahıslar getirilerek, Abdullah'ın ölümü hak ettiği resmen tescil ettirilmiştir.”⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, II, 299; Taberî, VIII, 9; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 582; Nuveyrî, XXII, 65; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 407.

Cem Zorlu, bu rivayetleri makul görmediğini şöyle dile getirir: “Birçok kaynak tarafından aktarılan, temelleri tuzdan bir evin inşa ettirilerek Abdullah'ın içine yerleştirilmesi, iki sebepten dolayı pek mümkün gözükmemektedir: 1- Temellerine tuz konularak bir evin inşası mühendislik açısından oldukça zor görünmektedir. 2- Böyle bir evin inşası mümkün olsa bile, en azından evin inşasında çalışanlar tarafından bu olay bilinecek, hatta birçok kişiye intikal edecek ve Abdullah'ın öldürülmesinden doğrudan Mansur sorumlu tutulacaktı. Hâlbuki daha önceki olaylardan anlaşılacağı üzere o, asla kamuoyu tarafından amca katili ithamına maruz kalmayı istememektedir.” (*İsyanlar*, 86)

⁵⁵⁷ Yakubi, II, 306.

⁵⁵⁸ Ebü'l Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dimeşk*, nşr: Abdullah b. Osman- Abdullah b. Feyrûz, Beyrut 1996, XXXI, 68.

⁵⁵⁹ Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, III, 316; *DGBİT*, III, 69.

⁵⁶⁰ Zorlu, *İsyanlar*, 85-86.

Sonuç olarak Abdullah, yaklaşık dokuz yıllık hapis hayatından sonra 147/764 yılında elli iki yaşında Mansur'un planı sonucu hayatını kaybetti. Böylelikle Mansur, kendisi ve veliahtı için büyük tehlike arz eden ilk asiden kurtulmuş oldu.⁵⁶¹

4- Üstâzsîs İsyanının Mehdî'nin Veliiahtlığıyla İlişkisi:

Halife Mansur, oğlu Mehdî'yi 141/758-759 yılında Horasan'a gönderdikten sonra hem bölgede istikrar sağlanmış hem de Taberistan ve Rey civarının fethi gerçekleşmişti. 147/764 yılında Mehdî'nin veliaht ilan edilmesinden sonra Horasan'daki sükûnet yerini kargaşaya bıraktı. Bir mecûsî olan Üstâzsîs 150/767 yılında halife Mansur'a karşı isyan etti. İsyanın gerekçesini Ya'kûbî şöyle açıklamaktadır: “147/764 yılında Mansur oğlu Mehdî için biat aldı. Hiçbir kimse bu biate itiraz etmedi. Mehdî o günlerde Horasan'da idi. Babasının biatle ilgili mektubu kendisine ulaştığında, tüm komutanlar ve Horasan halkı kendisine biat etti. Bâzegîs bölgesinde Üstâzsîs, bu biati kabul etmeyerek isyan etti.”⁵⁶² Ya'kûbî'nin diğer kaynaklarda olmayan bu rivayeti, isyanın siyasi nedeni olarak değerlendirilebilir. Ancak araştırmacı Cem Zorlu'nun, Menbîcî'nin “*Müntehâb*” adlı eserinde tespit ettiği şu bilgi isyanın ekonomik boyutunu da ortaya koymaktadır: “Horasan'ın Bâzegîs isimli bir bölgesinde zengin gümüş yataklarına sahip bir dağ vardı. Bu mecûsî şahıs (Üstâzsîs), yine kendisi gibi mecûsî olan otuz bin işçisi ile bu madeni çıkarıyor ve işlemeye hazır hale getiriyordu. Civardaki dağların işletilmesi de, bir anlaşma çerçevesinde onlara verilmişti. Bir gün, çok zengin bir maden damarı buldular. Fakat devlet, onlardan bunu alarak başkalarına vermek istedi. Buna itiraz edince de devlet mecûsîlerden bazılarını öldürdü. Bunun üzerine onlar da isyan ettiler.”⁵⁶³ Kuvvetle muhtemeldir ki; arka planında ekonomik endişelerin olduğu bu çekişme, Mehdî'nin veliaht tayin edilmesiyle siyasi bir tepki haline dönüşmüş⁵⁶⁴ ve Üstâzsîs'in peygamberliğini ilan etmesiyle de isyan şeklinde patlak vermiştir.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Zorlu, *İsyanlar*, 87.

⁵⁶² Ya'kûbî, II, 320.

⁵⁶³ Zorlu, *İsyanlar*, 160.

⁵⁶⁴ Zorlu, *İsyanlar*, 161.

⁵⁶⁵ Üstâzsîs isyanıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz: Taberî, VIII, 29; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 591-593; Nuveyrî, XXII, 66; İbn Haldun, *Tarih*, III, 242; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 414; Süyûtî, 311; Mehmet Dalkılıç, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (750-796)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), EÜSBE, Kayseri 2009, 220-221. Ali Abdurrahman Ömer (s: 338), isyanın gerekçelerini sayarken

B- Mehdî Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri

1- İsa b. Musa'nın Veliahtlıktan İkinci Defa Azledilmesi:

Ebû Cafer Mansur'un 158/775 yılında vefat etmesinden sonra sorunsuzca hilafete geçen Muhammed el-Mehdî, yönetimdeki istikrar sayesinde iktidarının henüz ikinci yılında (160/776) oğlu Musa el-Hâdî'yi veliaht tayin etti. Elbette ki Musa el-Hâdî'nin veliaht tayin edilebilmesi için İsa b. Musa'nın bu haktan ikinci defa feragat etmesi gerekiyordu. Nitekim İsa b. Musa, Ebü'l-Abbas tarafından Mansur'dan sonra veliaht tayin edilmiş, ancak Mansur'un çeşitli desiseleri ile Mehdî'den sonraya bırakılmıştı.

Mehdî hilafete geçtikten sonra Hâşimoğullarından bir grup ve çoğunluğunu vezirlerinin oluşturduğu yakın taraftarları, İsa b. Musa'nın veliahtlıktan uzaklaştırılıp yerine Musa el-Hâdî'nin getirilmesini arzuluyorlardı. Aslında bu fikir, hanımı Hayzürân'ın etkisinde kalan Mehdî'ye cazip gelmişti.

İsa b. Musa'nın azledilmesiyle ilgili ilk somut adımı Mehdî'nin veziri Ebû Ubeydullah Muaviye attı. Ebû Ubeydullah, İsa b. Musa'ya gidip “*Mansur, Mehdî'yi senden öne aldı ve senin yerine geçirdi. Şimdi sen kendiliğinden bu işten çekilersen, Mehdî buna karşılık senin için daha hayırlı ve kalıcı olanını yapar. Şayet çekilmezsen ona karşı gelmen ve emrine ters düşmen sebebiyle canını tehlikeye atmış olursun. Senin ona itaat edip emrini kabul etmen gerekir*” dedi.⁵⁶⁶ Böylece İsa bizzat halife tarafından olmasa da başkent in tavrı hakkında bilgi sahibi oldu.

Taraftarlarının Hâdî lehinde fikir beyan etmesinin ardından halife Mehdî, İsa b. Musa'ya bir mektup yazarak yanına gelmesini istedi. Ancak İsa durumu sezdiği için Mehdî'nin yanına gitmedi. Bunun üzerine Mehdî, İsa b. Musa'ya zarar vermesi için Ravh b. Hâtim'i Kûfe valiliğine tayin etti. Fakat İsa b. Musa cuma ve bayram günlerinin haricinde şehre inmediği için Ravh buna fırsat bulamadı. Mehdî bu fikrinde ısrar ederek ona şu haberi gönderdi: “*Musa el-Hâdî ve Hârûnü'r-Reşîd*

dini, siyasi etkilerinin yanında ırkçılık eğiliminden de bahseder. Çünkü Abbâsî Devleti, Arap egemenliğine karşı İran ırkının heyecan içinde hareketinin bir temsilidir.

⁵⁶⁶ DGBİT, III, 116.

*adına veliahtlıktan kendiliğinden feragat etmez ve direnmeğe kalkışırsan, isyankârların hak etmiş oldukları cezayı sen de isyanın sebebiyle hak etmiş olacaksın. Eğer sözümü dinleyecek olursan, sana daha çok ve tez elden faydalana-
cağın şeyler vereceğim.”* Mehdî'nin bu tekliflerine rağmen İsa b. Musa yine Mehdî'nin yanına gitmedi.⁵⁶⁷

Mehdî, İsa b. Musa'nın isyana kalkışmasından korktuğu için amcası Abbas b. Muhammed'i bir mektup ve fermanla birlikte İsa b. Musa'ya gönderdi ve onu yanına çağırdı, İsa b. Musa yine gitmedi. Bu defa amcası Abbas geri döndükten sonra kendi adamlarından samimi ve anlayışlı bin kişi seçerek bunları kumandan Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferrûh komutasında İsa b. Musa'ya gönderdi.⁵⁶⁸ Ayrıca her birine birer davul vererek İsa b. Musa'nın yakınına geldiklerinde bunları çalmalarını istedi. Sabahleyin köye giren bu kimseler davullarını çalmaya başlayınca İsa b. Musa telaşa kapıldı.⁵⁶⁹ Yanına gelen Ebû Hüreyre kendisini Mehdî'nin yanına götüreceğini söyledi. Fakat o rahatsızlığını ileri sürerek gitmek istemedi. Ebû Hüreyre onun bu özrünü kabul etmedi ve yakaladığı gibi alıp götürdü.⁵⁷⁰

İsa b. Musa Bağdat'a gelince Muhammed b. Süleyman'ın evinde günlerce kaldı. Bu arada Mehdî'nin yanına gidip geliyordu. Kendisine hiç bir şey söylenmiyor, kendisi için sakıncalı bir durum da görmüyordu. Bir gün Mehdî'den önce saraya giderek Rebi'nin locasında oturmuştu, tam bu sırada kendisini veliahtlıktan uzaklaştırmak isteyen Mehdî'nin ileri gelen adamlarının taraftarları üzerine saldırdılar. Ancak İsa b. Musa atik davranarak locanın kapısını kilitledi. Sırıklarla kapıyı parçalayan bu saldırganlar ona çok çirkin hakaretlerde bulundular. Mehdî bu hareketlerini hoş karşılamadığını açığa vurduysa da onlar bu çirkin hareketlerinde vazgeçmediler.⁵⁷¹ İsa b. Musa'nın ailesinin ileri gelen büyükleri gelip araya girinceye kadar bu hal günlerce devam etti. Bu arada ona karşı en şiddetli davranan kişi Muhammed b. Süleyman idi.⁵⁷²

⁵⁶⁷ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 149.

⁵⁶⁸ Nuveyrî, XXII, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII,481-482.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 482.

⁵⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 482.

⁵⁷¹ Nuveyrî, XXII, 78.

⁵⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 44-45; Nuveyrî, XXII, 78; İbn Haldun, *Tarih*, III, 255.

Mehdî ısrar ettikçe İsa b. Musa da veliahtlıktan vazgeçmiyordu. Mehdî ailesini ve malını koruyacağına dair yeminlerinin bulunduğunu söyledi ve Muhammed b. Abdullah b. Ulâse, Müslim b. Hâlid ez-Zencî⁵⁷³ gibi kadı ve fakihleri ikna etmeleri için yanına gönderdi. İsa b. Musa nihayet bu kadı ve fakihlerin verdikleri fetva doğrultusunda hareket ederek veliahtlıktan çekildi.⁵⁷⁴

İşte Mehdî, onun bu feragatine karşılık olarak on milyon dirhem ile Zab ve Kesker⁵⁷⁵ topraklarından arazi verdi. Netice olarak İsa b. Musa 160/776'da veliahtlıktan feragat ederek Mehdi ile oğlu Musa el-Hâdî'ye biat etti.⁵⁷⁶ 167/783-784 yılında Kûfe'de vefat etti.⁵⁷⁷

Ertesi gün Mehdî ailesini toplayarak oğlu Musa el-Hâdî adına onlardan biat aldı, sonra İsa b. Musa ile beraber camiye giderek halka hitap etti ve İsa b. Musa'nın Musa el-Hâdî lehine veliahtlıktan feragat ettiğini ilân ederek halkı Musa el-Hâdî'ye biate davet etti. Halk koşuşarak bu biat çağrısına icabet etti ve böylece Mehdî de İsa b. Musa'nın veliahtlıktan çekildiğini halkın şahadetiyle ortaya koymuş oldu. Bu hadiseyi devrin şairlerinden biri: *“Ebû Musa ölmeyi istemedi, hâlbuki ölüm onun için bir kurtuluş ve bir şerefti...”* mısralarıyla başlayan bir şiirle dile getirir.⁵⁷⁸

Biz şimdi Mehdî'nin hilafete geçerken yapmış olduğu konuşmanın metnini verip, veliahtlık uygulamaları bağlamında ortaya koyduğu eylemler arasındaki çelişkiyi ortaya koymak istiyoruz.

Halife Mehdî, 158/775 yılında babası Mansur'un vefat ettiği haberini alınca başkent Bağdat'ta insanlara şu hitapta bulundu:

“Müminlerin emiri bir kuldur. Çağrıldı, o da geldi. Emredildi, o da itaat etti. Peygamber Efendimiz (sav) sevdiklerinden ayrılırken ağlardı. Benim de ayrılığım büyük, boynumdaki sorumluluk büyük. Müminlerin emiri olarak Allah katında hesap

⁵⁷³ Taberî (VIII, 125) bu kişinin Zencî b. Halid el-Mekkî olduğunu rivayet eder.

⁵⁷⁴ Taberî, VIII, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 45; Nuveyrî, XXII, 78.

⁵⁷⁵ Kesker; Basra ile Kûfe arasında tavukçulukla meşhur olan bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, IV, 461.

⁵⁷⁶ Taberî, VIII, 125; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 45; Nuveyrî, XXII, 78; İbn Haldun, *Tarih*, III, 255-256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 482.

⁵⁷⁷ Taberî, VIII, 164.

⁵⁷⁸ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, V, 150.

vereceğim ve Müslümanlara halifelik yapmam hususunda O'ndan yardım diliyorum.

Ey insanlar! Bize itaat etme konusunda ilan ettiğimiz şeylere esir olunuz ki sizlere afiyet ve rahatlığı hibe edelim. Akıbetinizin ateşini sakinleştirelim. Size adaletle hükmedenlere itaat kanatlarınızı gerin, ısrarcı olmayı bırakın, Allah böyle öngördüğü için barış ve huzuru üzerinize boşaltsın. Allah'a yeminler olsun ki ömrümü size hizmet etmek ve hak edenleri cezalandırmakla harcayacağım.”⁵⁷⁹

Mehdî'nin îrad ettiği bu hutbe, dini ve siyasi birtakım hususları içinde barındıran bir hutbedir. Babasının vefat haberini alan bir kişinin sergilemesi gereken metaneti Mehdî de ortaya koyarak dirayetini göstermiştir. Ayrıca üstlendiği sorumluluğun bilincinde olan bir yönetici portresi çizerek, dini ve siyasi anlamda muhataplarını ihata etmiştir.

Konuşmanın ikinci bölümü ise daha çok siyasi söylemleri içermektedir. Kanaatimizce Mehdî bu sözleri sarf ederken genelde tüm tebaasını uymaları gereken hususlarda uyarmakta, özelde ise İsa b. Musa'ya gözdağı vermektedir. Çünkü Mehdî hanımı Hayzürân'ın telkinleriyle, gerek uzun süre yanlarında kaldığı Horasan askerlerinin desteği, gerekse kudretli vezirleri sayesinde oğullarını veliaht tayin edebilecek güce sahip olduğunun bilincindedir. Hilafete geçtiği ilk günde yapacağı konuşma bu itibarla çok önemlidir. Aslında Mehdî konuşmasında tüm halkını kesin itaate davet ederken, veliahtlık konusunda vereceği hükme riayet etmesi için de İsa b. Musa'ya karşı ilk kozunu kullanmıştır. Halifenin “*Bize itaat konusunda ilan ettiğimiz şeylere esir olun*”, “*Akıbetinizin ateşini sakinleştirelim*”, “*İsrarcı olmayı bırakın*”, “*Ömrümü size hizmet etmek ve hak edenleri cezalandırmakla harcayacağım*” söylemleri ile İsa b. Musa'nın iki yıl gibi kısa süre içerisinde veliahtlıktan uzaklaştırılması arasında bir irtibat olduğu kanaatindeyiz. Zira İsa'nın azliyle sonuçlanan süreç Mehdî'nin ilk gün yaptığı konuşmanın satır aralarında gizlidir.

2- Mehdî'nin, Hârûn Reşîd'i Musa el-Hâdî'nin Önüne Alma Teşebbüsleri:

Halife Mehdî, oğlu Musa el-Hâdî'yi 167/ 783-784 yılında benzeri hiçbir

⁵⁷⁹ M. Şakir, IV, 61-62; ayrıca bkz: Süyûtî, 323.

kimse tarafından hazırlanmayan büyük bir askeri kuvvet ve teçhizatla Taberistan'ın hâkimi olan Vendâd Hürmüz⁵⁸⁰ ve Şervîn üzerine gönderdi.⁵⁸¹ Bir yıl sonra da Said el-Hareşî'yi 40 bin kişilik kuvvetle yine Taberistan'a gönderdi.⁵⁸² Bu esnada halife Mehdî, Musa el-Hâdî'yi hal' edip yerine diğer oğlu Hârûn Reşîd'i veliaht tayin etmek istedi. Halife, Cürcân'da bulunan oğlu Hâdî'ye bir haber gönderdiyse de, Hâdî babasının bu teklifini kabul etmedi. Bunun üzerine Mehdî, Hâdî'ye elçi göndererek yanına gelmesini istedi. Ancak Musa Hâdî kendisine gelen elçiyi döverek merkeze gitmekten kaçındı.⁵⁸³ Teknik her yola başvuran Mehdî, son çare oğlu Hâdî üzerine yürümeye karar verdi. Fakat Mâsebezân⁵⁸⁴ mevkiine geldiğinde Hârûn'u Hâdî'nin önüne alamadan vefat etti (169/785).⁵⁸⁵

Peki, Mehdî'yi hilafetinin son yıllarında bu düşünceye sevk eden âmiller nelerdir?

1- Kaynaklar Hayzürân'ın, kocası Mehdî üzerinde etkin nüfuzundan bahseder.⁵⁸⁶ Hayzürân muhtemelen Mes'ûdî'nin de belirttiği gibi oğlu Hâdî'nin "katı kalpli, kötü ahlaklı, sert ve haşın tabiatlı, dik kafalı, sert yürekli ve cömert bir kimse"⁵⁸⁷ olduğunu bilmekteydi. Hâdî'nin bu özellikleri ilerde Hayzürân için tehlike arz edebilirdi. Çünkü o, kocası Mehdî döneminde elde ettiği nüfuzunu ve etkinliğini veliaht olarak belirlenen iki oğlu döneminde de sürdürmeyi arzulamaktaydı. İşte Hâdî'nin sahip olduğu bu karakter özellikleri, kendisine nazaran daha ılımlı olan Hârûn'un annesi tarafından tercih edilmesine sebep olmuştur. Nitekim hilafete geçtikten sonra Hâdî'nin annesini adeta siyasi ablukaya alması ve onu devlet işlerinden uzaklaştırması, hatta Hâdî'nin ölümünde annesi Hayzürân'ın rolünün olduğu rivayetleri de bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

⁵⁸⁰ Taberî (VIII, 164) bu kişinin ismini Vendâ Hürmüz şeklinde verir.

⁵⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 75.

⁵⁸² Taberî, VIII, 167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 80.

⁵⁸³ Taberî, VIII, 168.

⁵⁸⁴ Yâkut el-Hamevî, V, 41.

⁵⁸⁵ Halife b. Hayyât, 357; Dîneverî, 561; Taberî, VIII, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 81. Mehdî'nin ölümüyle ilgili kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Attan düşerek ve zehirlenme sonucu öldüğü de rivayet edilmiştir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 81-82; Taberî, VIII, 169). İbn Kuteybe ise Mehdî'nin, oğlu Abdullah tarafından veliaht tayin edilmediği için zehirlendiğini belirtmektedir (*el-İmâme*, II, 325).

⁵⁸⁶ İbn Tiktaka, 142. Ayrıca bkz: Kırbıyık, "Hayzürân", XVII, 106; Andre Clot, *Hârûn Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, çev: Nedim Demirtaş, İstanbul 2007, 23.

⁵⁸⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 335.

2- Halife Mehdî'nin bu tasarrufunun mimarlarından biri de kanaatimizce Yahya b. Halid el-Bermekî'dir. Bermekî ailesinin en meşhur ferdi olan Yahya, uzun süre vezirlik görevini deruhte etmiştir. Abbâsî sarayında babası Halid b. Bermekî'nin gözetiminde her hususta iyi yetiştirilen Yahya, önce babasının yardımcısı olarak idari görevler almış daha sonra 158/775 yılında halife Mansur tarafından Azerbaycan valiliğine tayin edilmişti.⁵⁸⁸ Muhammed Mehdî döneminde ise Hârûn Reşîd'e hoca ve kâtip tayin edildi. Mehdî 166/782-783 yılında Hârûn'u ikinci veliaht tayin edip doğu eyaletlerinin valiliğine getirince, onun adına bölgeyi Yahya b. Halid idare etti ve bu görevde halife Mehdî'nin vefatına kadar kaldı.⁵⁸⁹

Halife Mansur döneminden itibaren Abbâsî halifeleri nezdinde büyük öneme haiz olan Yahya b. Halid el-Bermekî, muhtemelen hem kişisel menfaati hem de Hârûn'a olan sempatisi nedeniyle Mehdî'nin bu fikrini desteklemiştir.

3- Şüphesiz Abbâsî halifeleri çocuklarının eğitimlerine, selefleri olan Emevîlere nazaran daha fazla önem vermişlerdir. Bedevî yaşamına daha yakın olan Emevîlerde silah ve spor eğitimi ağır basmaktayken, Abbâsîlerde Kur'an, felsefe ve hukuk eğitimine ağırlık verilmiştir. Emevî şehzadeleri sadece Kur'an okumayı öğrenmekle yetinirken, Abbâsîler okumanın yanında yorum ve şeriat ilmine de hâkim olmak zorundadırlar.⁵⁹⁰ On dört yaşına kadar başta mürebbîsi Yahya b. Halid el-Bermekî olmak üzere, Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (Kur'an-ı Kerim), Ali b. Hamza el-Kisâî (Nahiv-Fıkıh), Mufaddal ed-Dabbî (Edebiyat) ve İmam Malik'ten (Hadis-Fıkıh) düzenli ders alan⁵⁹¹ Hârûn sahip olduğu karakteri, iktidarı ve zekâsıyla babasının dikkatini celb etti. Bu vasıfları sebebiyledir ki halife Mehdî, Hârûn'u diğer oğlu Hâdî'nin önüne almakta bir beis görmemiştir. Hatta bu uğurda Hâdî'ye karşı güç kullanmaktan da çekinmemiştir.⁵⁹²

Özetle diyebiliriz ki, babası nezdinde kardeşi Hâdî'ye nazaran daha fazla prestije sahip olan Hârûn, annesi Hayzürân ve "baba" diye hitap ettiği mürebbîsi

⁵⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 16.

⁵⁸⁹ H.D. Yıldız, "Bermekîler", V, 518.

⁵⁹⁰ Clot, 30.

⁵⁹¹ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 258.

⁵⁹² Taberî, VIII, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 81.

Yahya b. Halid el-Bermekî'nin de telkinleriyle Hâdî'ye tercih edilmiş ve veliahtlık konusunda Hâdî'nin önüne alınmaya çalışılmıştır.

C- Musa el-Hâdî Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri

1- Musa el-Hâdî'nin, Kardeşi Hârûn'u Veliahtlıktan Azletme Çabaları:

Musa el-Hâdî, halifeliği çok kısa sürmesine rağmen bu dönem içerisinde kardeşi Hârûn'u azledip yerine oğlu Cafer'i veliaht tayin etme imkânı bulabilmiştir.⁵⁹³ İbnü'l-Esîr bu konuya detaylıca yer verir: “Hâdî, Hârûn'u halifelik adaylığından uzaklaştırmak istediğini kumandanlarına anlattı. Bu isteğini ilk önce Yezid b. Mezyed eş-Şeybâni, Abdullah b. Mâlik ve Ali b. İsa gibi şahsiyetler kabul ettiler. Hârûn'u adaylıktan uzaklaştırdılar ve Cafer'e biat ettiler. Ayrıca bunlar Cafer için taraftarlar temin ettiler ve bu hususta konuşmalarına imkân sağladılar. Hatta Hârûn'u meclis toplantılarında küçültmeğe çalıştılar⁵⁹⁴ ve ‘Biz Hârûn'un halifeliğe gelmesini istemiyoruz’ dediler. Hârûn'un taraftarları güç durumda kaldılar. Hâdî, Hârûn Reşîd'in önünde süngü ile yürünmemesini emretti, bunun üzerine halk Hârûn'dan uzaklaştı ve selamı kesti.”⁵⁹⁵

Hâdî, henüz çocuk yaşta olan oğlu Cafer için veliahtlık biati almak isteyince başta annesi Hayzürân olmak üzere Yahya b. Halid el-Bermekî'nin de muhalefetiyle karşılaştı. Oğlu Hâdî tarafından yönetimden uzaklaştırılan Hayzürân, ümidini diğer oğlu ve veliaht olan Hârûn Reşîd'e bağlıyor, kaybettiği nüfuzunu onun halife olmasıyla yeniden elde edeceğine inanıyordu.⁵⁹⁶ Hayzürân'ın bu ihtirasları, oğlu Hâdî'ye veliahtlık konusunda neden muhalefet ettiğini zannederiz açıklar niteliktedir.

Yahya b. Halid el-Bermekî'nin muhalefetine gelince; biz bilmekteyiz ki, halife Mehdî onu oğlu Hârûn için hoca ve kâtip tayin etmişti. Ayrıca Yahya b. Halid, Hârûn ikinci veliaht tayin edildikten sonra kendisine verilen doğu illerinin

⁵⁹³ Ya'kûbî, 350; Taberî, VIII, 207; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 342-343; Nuveyrî, XXII, 86; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 556; İbn Haldun, *Tarih*, III, 265; ed-Dûrî, 102; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 338-339; M. Şakir, IV, 77; Clot, 25.

⁵⁹⁴ Hatta bir gün Hârûn yeğeni Cafer b. Hâdî ile yürürken İsâbâz köprülerinden bir köprüye geldiler. Ebû İsmet, Hârûn'a: “Veliaht geçinceye kadar olduğun yerde bekle” dedi. Hârûn da, “Emîr'in emri başım üstüne” dedi ve Cafer köprüyü geçinceye kadar bekledi. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 107)

⁵⁹⁵ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 190.

⁵⁹⁶ Kırbıyık, “Hayzürân”, XVII, 106.

yönetimini onun adına yürütmekteydi. Yine Hârûn ile Yahya'nın oğlu Fazl sütkardeş idiler.⁵⁹⁷ Hârûn ile Yahya arasındaki temeli maddi ve manevi menfaate dayanan bağ, Yahya'nın Hârûn lehine politikalar izlemesine neden olmuştur.

Hârûn veliahtlıktan azledildikten sonra kendisine verilen Rakka valiliğini kabul etmeye karar verdiğinde “*Rakka’ya varıp amcamın kızı Ümmü Cafer ile baş başa kalınca başka bir şey istemiyorum*” dedi. Fakat Yahya: “*Buna pek güven olmaz. Senin için kalıcı olacağını düşündüğün şey kalıcı olamayabilir*” dedi ve kararından vazgeçinceye kadar çalıştı.⁵⁹⁸

Hârûn'un, veliahtlık haklarından feragat edip Rakka valiliğini kabul etmeye meyyâl oluşu, -kanaatimizce- Hârûn'un sahip olduğu kişilik özellikleriyle alakalıdır. Gerek hilafet öncesi döneminde gerekse hilafete geçtikten sonraki döneminde Hârûn, mutedil bir Müslüman portresi çizmektedir. Aldığı dini, siyasi ve askeri eğitimle olgun ve kuvvetli bir kişilik kazanan Hârûn 166/782-783 yılında babası Mehdî tarafından “Reşîd” lakabı ile taltif edildi.⁵⁹⁹ Zaten hem Mehdî'nin hem de Hayzürân'ın, Hârûn'u Musa el-Hâdî'ye tercih etmelerinin sebeplerinden biri de bu olsa gerek. Hârûn muhtemelen sahip olduğu bu olgunlukla, hanedan üyeleri arasında cereyan etmesi muhtemel çatışmayı önlemeyi amaçlamaktadır.

Yahya'nın Hârûn'u etkileme çabalarını öğrenen Musa el-Hâdî, onu yanına çağırarak: “*Ey Yahya! Bana ve sana ne oluyor?*” dedi. Bunun üzerine Yahya: “*Köleye ancak efendisine itaat etmek düşer.*” karşılığını verdi. Hâdî bu defa, “*Neden benimle kardeşimin arasına girip onu bana karşı kıskırtıyorsun?*” dedi. Yahya, “*Ben kimim ki aranızda gireyim. Benim Hârûn ile beraber olmamı isteyen Mehdî idi. Hârûn'un işleriyle meşgul olmamı sen de istedin, ben de emrini yerine getirdim.*” dedi. Bu sözler Hâdî'nin öfkesini yatıştırdı.⁶⁰⁰

Aslında Hârûn gönüllü olarak halifelik adaylığından çekilmek istiyordu, fakat bu isteğine Yahya mâni olmuştu. Hâdî, Yahya'yı huzuruna çağırıp bunu kendisine

⁵⁹⁷ Cehşiyârî, 136.

⁵⁹⁸ DGBİT, III, 120.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 69.

⁶⁰⁰ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, V, 190.

söylediği zaman Yahya kendisine: *“Ey Müminlerin emiri! Eğer insanları ahitlerini bozmağa zorlarsan, onlar bunu kolayca yaparlar. Eğer onları kardeşin Hârûn'a biat etmelerinde serbest bırakıp, bundan sonra oğlun Cafer'e biat edersen, bu hareket oğluna yapılacak olan biati daha çok pekiştirir”* dedi. Bunun üzerine Hâdî, *“Doğru söylüyorsun”* dedi ve sustu.⁶⁰¹

Daha önce Cafer'e biat eden kumandanlar ile taraftarları, Hâdî'yi, Hârûn'u halifelik adaylığından uzaklaştırmak için tekrar zorladılar. Böylece Hâdî Yahya'yı hapse attırdı. Yahya Hâdî'ye bir mektup gönderdi ve kendisine bir öğüdü olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Hâdî Yahya'yı hapisten çıkarıp huzuruna getirdi. Yahya kendisine şöyle dedi: *“Ey Müminlerin emiri! Allah gecinden versin; şayet siz ölürseniz, Müslümanların henüz günah ve sevap işleyecek bir yaşta bulunmayan oğlun Cafer'e hilâfeti teslim edeceklerini; namaz, hac ve savaş işlerinde ona rıza göstereceklerini mi sanıyorsun?”* Hadi: *“Hayır, sanmıyorum”* diye karşılık verdi. Bunun üzerine Yahya: *“Ey Müminlerin emiri! Başkaları hilâfet makamına göz dikerken, ailenin büyüklerinin bu makamdan yüz çevirmelerinden nasıl emin olabiliriz? Sonra hilâfet ailenizin elinden çıkabilir. Allah'a yemin ederim ki, baban Mehdî'nin hilâfet görevini kardeşin Hârûn'a verilmesi hususunda bir akdi olmasaydı bile, senin bu hilâfet makamını Hârûn'a bırakman gerekirdi. Kaldı ki Mehdî hilâfetin Hârûn'a bırakılması konusunda bir akitte bulunmuştu. Bana kalırsa hilâfet işi ilk hali üzere kalmalıdır. Cafer bulûğ çağına gelince onu Hârûn'a götürürsün, o da hilâfet görevini Cafer adına bırakır ve kendisine biat eder.”* Hâdî Yahya'nın bu sözlerini kabul etti ve Yahya'yı hapisten çıkardı.⁶⁰²

Hâdî'nin kumandanları Hârûn hakkındaki sözlerini tekrarladılar. Bundan dolayı Hâdî, Hârûn'a hilâfetten uzak durması hususunda haber gönderdi ve onu fena halde sıkıştırmaya başladı. Bu durum karşısında Yahya, Hârûn'a şunları söyledi: *“Ava çıkmak bahanesiyle Hâdî'den izin iste. İzin aldıktan sonra da buradan uzaklaş ve zaman kazanmağa çalış.”* Yahya'nın sözünü tutan Hârûn, Hâdî'den izin aldıktan sonra Mukâtîloğullarının sarayına gitti ve orada kırk gün kaldı. Hârûn'un durumunu

⁶⁰¹ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 191.

⁶⁰² *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 191. Ayrıca bkz: Ceşîyârî, 170; DGBİT, III, 120-121.

yadırgayan Hâdî ondan korkmaya başladı ve geri dönmesi için bir mektup yazdı, fakat Hârûn gelemeyeceğini ileri sürdü. Bunun üzerine Hâdî ona sövmeğe başladı. Ayrıca Hâdî'nin yakınları ve kumandanları da Hârûn aleyhine konuşmaya başladılar. Aradan bir hayli zaman geçtikten sonra Hârûn geri döndü.⁶⁰³

Sonuç olarak Musa el-Hâdî'nin ansızın ölümü, onun Hârûn'u azledip yerine oğlu Cafer'i vâli tayin etme fikrini gerçekleştirememesine sebep oldu.

2- Musa el-Hâdî'nin Ölümünde Annesi Hayzürân'ın Rolü:

170/786 yılı Rebiülevvel ayında vefat eden Musa el-Hâdî'nin ölümüyle ilgili olarak kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Tarihçiler, Hâdî'nin iç organlarındaki bir yaradan dolayı hastalık sebebiyle öldüğünü belirtirken, annesi Hayzürân'ın zehirlenmesi sonucu öldüğü görüşü daha çok kabul görmüştür.⁶⁰⁴ Ayrıca Hâdî'nin Hadîsetü'l-Mevsil'de hastalandığı ve geri döndükten sonra öldüğü de rivayet edilmiştir.⁶⁰⁵

Daha önceki bahislerde Hayzürân'ın sahip olduğu ihtirasa yer yer değinmiştik. Hilafetinin yaklaşık ilk dört ayında Musa el-Hâdî, annesine karşı çok itaatliydi ve yerine getirilmesini istediği her şeyi yapardı.⁶⁰⁶ Hayzürân'ın kapısı ise, ihtiyaçlarını karşılaması için heyetler halinde gelen insanlarla dolup taşmaktaydı. Kadınlar konusunda aşırı kıskanç olan Musa el-Hâdî, hoşnutsuzluğunu dile getirerek annesini bu gibi işlerden yasakladı. Hatta bu durum öylesine bir hal aldı ki, önce düşmanlığa dönüştü ve bu düşmanlık Hâdî'nin vefatına kadar sürdü.

İçten içe düşmanlığa dönüşen bu sürecin başlangıcı rivayetlerde şöyle dile getirilir: Bir gün Hayzürân Hâdî'nin yerine getirmekten başka bir çare bulamadığı bir işi kendisiyle görüştü. Hayzürân: “*Abdullah b. Mâlik'e bu işi yapacağıma söz verdiğim için bunun yerine getirilmesi gerekir*” dedi. Bu duruma öfkelenen Hâdî de şöyle dedi: “*Terbiyesiz kadının oğlu yüzünden başıma gelen felâkete bakın! Yerine*

⁶⁰³ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 191. Ayrıca bkz: H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 339.

⁶⁰⁴ Bozkurt, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 17.

⁶⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 99.

⁶⁰⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 337.

getirilmesi gereken bu işin sahibinin Abdullah b. Mâlik olduğunu biliyorum. Allah'a yemin ederim ki, bu işi senin adına yerine getirmeyeceğim.” Hayzürân oğlu Hâdî' ye şu karşılığı verdi: “Allah'a yemin ederim ki, bundan sonra her hangi bir iş için senden hiç bir şey istemeyeceğim.” Hadi: “Hiç önemli değil” dedi ve öfkelenip ayağa kalkan ve gitmek isteyen Hayzürân'a şunları söyledi: “Allah için dur, bekle. Rasulullah (s.a.v.)'in yakını olmayayım, eğer kapında kumandanlarımdan ve yakınlarımdan birinin beklediğini görürsem onların hem boynunu vurduracağım ve hem de mallarına el koyacağım. Bu ne biçim hâl ki, sabah akşam demeden gruplar halinde bir takım insanlar kapının eşiğini aşındırıyorlar? Seni meşgul edecek ip eğirme aletin, düşünceye sevk edecek Kur'an-ı Kerim'in ve koruyacak evin yok mu? Sakın bir daha kapını ne Müslüman'a ve ne de bir zimmîye açmayasın.”⁶⁰⁷ Sonra Musa el-Hâdî, arkadaşlarına dönerek şöyle dedi: “Hangisi daha iyi, annemle benim durumum mu, yoksa sizinle annelerinizin durumu mu?” Onlar: “Bilakis senin ve annenin durumu iyi” dediler. “Peki, hanginiz yabancı erkeklerin, annesi ile ilgili haberleri konuşmasına ve falanın annesi böyle yaptı, filanın annesi böyle, demesine razı olur?” dedi. Arkadaşları: “Buna razı olmayız” deyince Hâdî: “O halde niçin gelip annemin yanına gidip geliyorsunuz ve onun sözlerini kendi aranızda konuşma konusu yapıyorsunuz?” dedi. Bu olay üzerine insanlar Hayzürân'dan uzaklaşmaya başladılar.⁶⁰⁸ Hatta Musa el-Hâdî'nin annesini zehirletmek için birtakım faaliyetlerde⁶⁰⁹ bulunduğu da rivayet edilmiştir.

Çevresindeki ilginin azalması üzerine kendisini büyük bir boşlukta hisseden Hayzürân, oğluna karşı kin beslemeye başladı. Hâdî'nin oğlu Cafer'i veliaht tayin edebilmek için kardeşi Hârûn'u önce hapsedmesi ve onu öldürmeyi planlaması, muhtemelen Hayzürân'ı, Hârûn adına telaşa düşürdü. Giderek artan karşılıklı düşmanlık neticesinde Hayzürân, kendisine karşı daha itaatkâr görünen Hârûn'u

⁶⁰⁷ İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi, V, 193-194.

⁶⁰⁸ İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi, V,194. Ayrıca bkz: Nuveyrî, XXII, 87; H.İ.Hasan, İslam Tarihi, II, 340.

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr rivayetinde bu hususa şöyle değinir: Hadi annesine pirinç gönderdi ve: “Bu pirinci senin için beğendim, bunu ye.” dedi; fakat Hayzürân'a kontrol etmeden pirinci yememesi söylendi, bunun üzerine de pirinç bir köpeğe yedirildi ve köpeğin etleri hemen o anda döküldü. Hâdî durumu öğrenmek amacıyla annesine birini gönderdi ve onun vasıtasıyla pirinci nasıl bulunduğunu sordurdu. Annesi: “Gayet güzel.” deyince: “Ama yememişsin” dedi ve şunları ekledi: “Eğer bu pirinçten yemiş olsaydın senden kurtulup rahata kavuşacaktım, annesi hayatta olan bir halife ne zaman felah bulmuş ki?” (el-Kâmil, VI, 100)

hilafet makamına geçirebilmek için⁶¹⁰ oğlu Musa el-Hâdî'yi hasta olduğu bir sırada cariyelerine zehirletmiş veya boğdurtmuştur (170/786).⁶¹¹

Musa el-Hâdî'nin ölümünü trajik kılan rivayeti ise Mes'ûdî vermektedir. Şöyle ki; vefat etmeden önce Musa el-Hâdî annesine, “*Ben sana bazı şeyleri yasakladım. Bunlar meliklik siyasetinin gerekleridir. Seni aziz ve şerefli kılan şeriatın değil. Yoksa ben sana karşı asi değilim; bilakis seni koruyan ve iyilik eden biriyim*”⁶¹² diyerek annesine sahip çıkmak, onun şan ve şerefini korumak ve onu yüceltmek için bu şekilde davrandığını izhar etmiştir.⁶¹³

⁶¹⁰ Süyûtî, 332.

⁶¹¹ Kırbıyık, “Hayzürân”, XVII, 106.

⁶¹² Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, II, 261.

⁶¹³ H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 341.

II- VÂSİK DÖNEMİNE KADAR YAPILAN VELİAHT TAYİNLERİNİN SEBEP OLDUĞU MÜCADELELER

Yukarıda de belirttiğimiz gibi Abbâsîlerin ilk döneminde/altın çağında yönetime etki eden unsurlar olsa da halifeler tam manasıyla yönetime hâkimdirler. Hârûn Reşîd dönemine kadar veliahtlık konusunda ortaya çıkan problemler iktidar tarafından çözümlenirdi. Ancak veliahtlık dâhil hemen her konuda İranlıların devlet yönetiminde sahip oldukları imtiyazlar, halifenin bile dikkatini çekmiş olacak ki, Hârûn Reşîd'i İranlıları yönetimden bertaraf etmeye sevk etmiştir. Emîn-Me'mûn kardeşlerin veliahtlık mücadelesi ise artık hanedan mücadelesi olmaktan çıkmış, İran-Arap unsurunun mücadelesi boyutuna varmıştır. Mu'tasım döneminden itibaren Türklerin askeri ve siyasi sahada yıldızlarının parlamasıyla, veliahtlık mücadelesi farklı boyuta taşındığı gibi aslında halifelerin nüfuzlarını git gide kaybetmesi ve altın çağın yavaş yavaş sona ermesi şeklinde yorumlanmalıdır.

A- Hârûn Reşîd Dönemi Veliahtlık Mücadeleleri

1- Bermekîlerin Tasfiyesinde, Yapılan Veliaht Tayinlerinin Rolü:

Abbâsîlerin ilk dönemi incelendiğinde Bermekîlerden söz etmemek mümkün değildir. Önceki Abbâsî halifeleri döneminde siyasi yaşamı hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Yahya b. Halid, Hârûn Reşîd'in hilafete geçmesiyle hapisten çıkarılarak geniş yetkilerle vezir tayin edildi. Bu yıllarda Yahya, Hayzürân'ın direktifleri doğrultusunda devlet işlerini yürütüyordu. Hayzürân'ın ölümünden (173/789) sonra ise iktidar tek başına Yahya'nın eline geçti. Yahya b. Halid vezirlik yaptığı on yedi yıl boyunca idarede mutlak bir iktidara ve tasarruf hakkına sahipti. Merkezdeki yüksek dereceli memurları azil ve tayin ettiği gibi valilerin tayininde de halifeye telkin ve tavsiyelerde bulunabiliyordu. Yahya'nın vezirlik yaptığı Hârûn Reşîd devri Abbasî hilâfetinin en parlak dönemi kabul edilir. Bu dönemde devletin taşra idaresi adeta Yahya'nın oğulları arasında taksim edilmişti. İlk defa darphanenin idaresi halifenin dışında birisine veriliyor ve Cafer'in ismi de darp edilen sikkelerde yer alıyordu. Bu, halifenin Cafer'e duyduğu sevgi ve güvenin bir işaretidir. Yahya vezirliğinin ilk zamanlarında oğulları Fazl ve Cafer ile her sabah öğleye kadar

müracaat eden kişilerin şikâyetlerini dinler, devlet işlerini görüşür ve birlikte karar verirlerdi. Bu sebeple Fazl ve Cafer için bazı kaynaklar "vezir" unvanını kullanırlar. Dîvânü'l-Hâtem dışında bütün divanlar Yahya'ya bağlanmıştı. Dîvânü'l-Hâtem'in başında bulunan Ebü'l-Abbas el-Fazl b. Süleyman et-Tûsî ölünce (171/787-88) Dîvânü'l-Hâtem de Yahya'nın emrine verildi ve iki vezirlik (el-vizâreteyn) onun uhdesinde toplandı. Fakat Dîvânü'l-Hâtem zaman zaman el değiştiriyor ve oğulları Fazl ile Cafer'e veriliyordu.⁶¹⁴

Bermekîlerin sosyal, siyasal ve ekonomik yükselişleri, diğer devlet ricali tarafından endişeyle karşılanıyordu. Bu bağlamda Fazl b. Rebi' b. Yûnus örnek gösterilebilir. Halife Hârûn, Fazl b. Rebi'yi çok takdir ettiği halde annesi Hayzürân'dan çekindiği için onun ölümüne kadar (173/789) kendisine idari görev vermedi. 179/795-796 yılından itibaren devlet harcamalarıyla ilgili divanda görevlendirilen Fazl b. Rebi', 187/803 yılında Yahya b. Halid'in azledilmesiyle sınırlı yetkilerle vezir tayin edildi.⁶¹⁵ Fazl b. Rebi'nin sınırlı yetkilerle vezir tayin edilmesi Hârûn Reşîd'in kendi ifadesiyle gökyüzünde iki güneş istememesindedir.⁶¹⁶

Halife Hârûn Reşîd, 186/802 yılında çıktığı hac yolculuğunda oğulları Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı art arda veliaht tayin edip, bunu ahitnâmelerle sağlamlaştırdıktan sonra, dönüş yolculuğunda Enbâr'da istirahat ettikleri sırada Bermekîleri bertaraf etmeye karar verdi. 1 Safer 187/803 cumartesi gecesini halifenin emriyle Cafer b. Yahya el-Bermekî idam edildi.⁶¹⁷ Ailenin diğer fertleri ise malları müsadere edilerek hapsedildi.⁶¹⁸ Halife, devlet içerisinde bir devlet nüfuzuna sahip olan bu aileyi bertaraf ederek hem hilafetini kuvvetlendirmeyi, hem de kendisinden sonra gerçekleşmesi muhtemel karışıklıkları önlemeyi amaçlamıştır. Aslında Bermekîlerin bu akıbeti, Abbâsîlerin mezkûr döneminde gerçekleşen ilk hadise değildir. Nitekim Ebû Cafer Mansur, nüfuzundan endişe ettiği Ebû Müslim'i; Mehdî, Ebû Abdullah Muaviye b. Yessâr ve Yakub b. Davud'u öldürmekten imtina etmemişlerdir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Cehşiyârî, 177-178; ayrıca bkz: Ali Abdurrahman Ömer, 216-217.

⁶¹⁵ Halife b. Hayyât, 382; Abdülkerim Özaydın, "Fazl b. Rebi'", XII, 274.

⁶¹⁶ H.D. Yıldız, "Bermekîler", 519.

⁶¹⁷ Halife b. Hayyât, 375; Nuveyrî, XXII, 99. Cafer b. Yahya'nın idam edilmesiyle ilgili farklı rivayetler için bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 175-180.

⁶¹⁸ H.D. Yıldız, "Bermekîler", V, 519; *DGBİT*, III, 151; M. Şakir, IV, 91.

⁶¹⁹ Ali Abdurrahman Ömer, 225.

Dolayısıyla böyle bir olayın cereyan etmesi ilk dönem Abbâsî tarihinde sürpriz bir gelişme olmasa gerek.

Halifenin oğullarını veliaht tayin ettikten hemen sonra Bermekîleri cezalandırması manidardır. Ve biz bu iki önemli olayın neden-sonuç ilişkisi açısından ilintili olduğunu düşünüyoruz. Şöyle ki; hemen her alanda varlıklarını ve nüfuzlarını kanıtlayan Bermekî ailesi, veliahtlık konusunda da halifeyi etkileyerek Emîn'in veliaht tayin edilmesinde önemli rol oynadılar. Hârûn'un yaş, liyakat ve meslekî yeterlilikte Me'mûn'un Emîn'den daha üstün olduğunu belirtmesinden sonra da Bermekîler -özellikle de Me'mûn'un hocası Cafer b. Yahya- Me'mûn'un ikinci veliaht tayin edilmesine sıcak baktılar.⁶²⁰ Her ne kadar Me'mûn Emîn'den sonra hilafete geçmek üzere veliaht tayin edildiyse de, halife Hârûn Me'mûn'a haksızlık yaptığının bilincindeydi. Ancak vermiş olduğu bu karardan dönemezdi. Çünkü kararından dönseydi hem hanedan mensuplarını karşısına alacaktı hem de aciz bir hükümdar portresi çizecekti. Kanaatimizce Hârûn Reşîd veliahtlık meselesini; azimli, ilim sahibi, doğru görüşlü, cesur ve toleranslı⁶²¹ olduğunu bildiği Me'mûn'un tasarrufuna bırakarak kendisini bu doğrultuda karar almaya sevk eden âmillerle mücadeleye girişti. Bermekîlerin devlet ve halife üzerinde siyasi nüfuzlarının gittikçe artması, edindikleri servetler ve Arap milliyetçilerinin faaliyetleri ile Hârûn Reşîd zaten bu aileden hesap sormak istiyordu. İşte bu noktada halife, veliahtlık meselesini -en azından kendi döneminde- ahitnâme ile sağlaştırmak üzere Bermekîleri tasfiye etme cihetine yönelmiştir.

2- Hârûn Reşîd'in Horasan Seferinde (189/805) Ordu, Hazine ve Silahları Me'mûn'a Devretmesi ve Bunun Arka Planı:

Halife Hârûn tarafından 180/796-797 yılında⁶²² Horasan'a vali tayin edilen Ali b. İsa b. Mâhân, yönetimde kaldığı dokuz yıl boyunca halka zulmetmiş ve onlara kötü davranmıştı. Bunun üzerine Horasan'ın ileri gelenleri Hârûn'a bir mektup göndererek Ali b. İsa'nın kendilerine kötü muamele ettiğini, zulüm yaptığını, haksız yere mallarını ellerinden aldığını ve kendilerini hafife aldığını şikâyet ettiler. Bunun

⁶²⁰ Cehşiyârî, 211.

⁶²¹ Süyûtî, 362.

⁶²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 150.

üzerine halife Hârûn, 189/805 yılında yanına oğulları Me'mûn ve Kâsım'ı da alarak Rey'e hareket etti. Emîn'i ise işlerin idaresi için Bağdat'ta bıraktı. Rey'de kaldıkları süre içinde halife; kadılar, komutanlar ve devlet büyüklerini toplayarak Me'mûn'un veliahtlığını yeniledi. Ayrıca veliahtlık tarihinde benzeri olmayan bir uygulamayla ordusundaki mal, hazine, silah ve hayvanların Me'mûn'a ait olduğunu, kendisinin artık onlarla hiçbir ilgisinin olmadığını bildirdi.⁶²³

Hârûn Reşîd'in, Me'mûn için daha önce almış olduğu biati tekrar yenilemesi ve ordudaki bütün malları ona bırakması, Me'mûn'a karşı olan güvenini göstermektedir. Dolayısıyla onun bu hareketi, Emîn'i birinci veliaht tayin etmesinden pişman olduğu izlenimini vermektedir. Bütün bunların yanı sıra halife oğulları arasında çıkacak hilafet mücadelesini de hissetmiş gibidir ve çıkabilecek kavgadan Me'mûn'un galip gelmesini arzulamaktadır. Aksi takdirde onun orduyu, bütün mal ve silahları Me'mûn'a devretmesini anlamak güçleşir.⁶²⁴

Hârûn Reşîd, Ali b. İsa Horasan'dan gelinceye kadar Rey'de dört ay kaldı. Ali b. İsa, Hârûn'un yanına geldiği zaman ona bol miktarda hediyeler ve büyük değeri olan kıymetli mallar takdim etli. Ayrıca, Hârûn'un yanında bulunan yakınlarına, çocuklarına, kâtiplerine ve kumandanlarına ilgi çekici kıymetli şeyler, mücevherler ve benzeri hediyeler verdi. Bu durum karşısında Ali b. İsa hakkındaki kanaati değişen Hârûn onu tekrar Horasan'a gönderdi. Yaklaşık dört ay Rey'de kalan Hârûn, buradan Bağdat'a döndü. (189/805)⁶²⁵

3- Hârûn Reşîd'in Vefatı ve Oğulları Emîn-Me'mûn Mücadelesinin

Başlangıcı:

Halife Hârûn Reşîd, 191/807 yılından beri Horasan'da karışıklıklara sebebiyet veren Rafî' b. el-Leys isyanını⁶²⁶ bastırmak için bizzat bölgeye hareket etti.

⁶²³ Taberî, VIII, 315; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 191. Ayrıca İbnü'l-Esîr, hicretin 190/805-806 yılı olaylarını aktarırken, halife Hârûn'un yaz seferlerine komuta etmek için Rakka'dan ayrıldığını ve yerine oğlu Me'mûn'u vekil tayin ettiğini bildirir. Halife Hârûn, Me'mûn'u vekil tayin ettiğini ülkenin her tarafına duyurur. Hatta Mansur'un yüzüğünü (yüzükte 'Güvenim Allah'adır, O'na inandım' yazmaktadır) uğurlu sayarak Me'mûn'a vermiştir. *el-Kâmil*, VI, 197-198.

⁶²⁴ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 28.

⁶²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 192.

⁶²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 203,206; ayrıca bkz: Dîneverî, 570-571; İbn Haldun, *Tarih*, III, 282.

(192/807-808)⁶²⁷ Oğlu Kâsım'ı Rakka'da, diğer oğlu Emîn'i de Bağdat'ta yerine vekil tayin eden Hârûn, Me'mûn'un da Bağdat'ta kalmasını istedi. Bu esnada hocası Fazl b. Sehl Me'mûn'a Şunları söyledi: “*Hârûn'un başına nelerin geleceğini bilemezsin. Horasan senin vilayetindir. Muhammed el-Emîn senden önce halifelige geçecektir ve sana yapacağı en iyi Şey (!) önce seni veliahtlıktan uzaklaştırmak olacaktır. Çünkü annesi Zübeyde, dayıları Hâşimoğullarıdır. Zübeyde ve malları Muhammed Emîn için bir destektir. En İyisi Müminlerin emiri Hârûn'dan izin iste ve onunla beraber Horasan'a gitmeğe çalış.*”⁶²⁸ Böylece Me'mûn babası Hârûn'dan kendisiyle beraber Horasan'a gitmek için izin istedi. Hârûn önce bunu kabul etmese de sonradan kabul etti.⁶²⁹

Oğulları Salih ve Me'mûn, veziri Fazl b. Rebi' ve devlet erkânıyla birlikte 193/808'de Tûs'a gelen Hârûn Reşîd, oğlu Me'mûn'u buradan Merv'e gönderdi.⁶³⁰ Kendisi de hastalığının Őiddetlenmesiyle Tus'a bağlı bir köy olan Senâbâz'da konakladı⁶³¹ ve burada vefat etti.⁶³²

Hârûn Reşîd'in ölmeden önce yaptığı tasarruflar -ki daha önce belirttiğimiz gibi devleti oğulları arasında paylaştırması; daha sonra da ordu, silahlar ve hazineyi Me'mûn'a devretmesi-, Emîn-Me'mûn mücadelenin alt yapısını oluŐturmaktadır. Nitekim halife devleti oğulları arasında paylaştırmıca halktan bir kısmı “*Hükümdarlık işini sağlamlaştırdı*” derken; bir kısmı da “*Oğullarının arasına düşmanlık ve savaş tohumları attı*” diyerek bu tayinin sonuçları hakkındaki endişelerini dile getirmişlerdir.⁶³³

Emîn, babası Hârûn Reşîd'in bütün malları Me'mûn'a devretmesinden dolayı rahatsızlık duymuŐtu. Babasının hastalığının arttığını haber aldığı zaman Bekir b. Mu'temir'i babasına gönderdi ve onunla birçok da mektup yolladı. Emîn bu mektupları mutfak malzemelerinin taşınmasında kullanılan bir sandığın

⁶²⁷ Taberî, VIII, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 207.

⁶²⁸ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, V, 284.

⁶²⁹ Taberî, VIII, 338.

⁶³⁰ Ya'kûbî, II, 379.

⁶³¹ Ya'kûbî, II, 380.

⁶³² Halife b. Hayyât, 377; Dîneverî, 572; Taberî, VIII, 338; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 211; Süyûtî, 349.

⁶³³ Taberî, VIII, 276.

ayaklarındaki oyuklara yerleştirmiş ve bu sandığın ayaklarını sığır derisiyle kapattıktan sonra Bekir b. Mu'temir'e şöyle demişti: “*Bu mektupları öldürülmen pahasına da olsa ne Müminlerin Emîrine ve ne de başkalarına sakın verme. Müminlerin emiri (Hârûn) öldüğü zaman da bu mektupları sahiplerine teslim et.*”⁶³⁴

Bekir b. Mu'temir Hârûn Reşîd'in vefatından sonra elindeki mektupları sahiplerine vermek için Fazl b. Rebi' ile görüşmelere başladı. Bu mektuplardan biri Me'mûn'a verilmek üzere gönderilmişti. Emîn bu mektubunda Me'mûn'a üzüntüsünü terk etmesini, hem kendileri ve hem de kardeşleri Mu'temen için halktan biat almasını emrediyordu. Fakat Me'mûn bu sırada Merv'de idi. Emîn bu mektuplarından birisini de kardeşi Salih'e verilmek üzere göndermişti. Bu mektubunda Salih'e, askerin sevk ve idaresini, ordunun içinde bulunan şeylere sahip çıkmasını, kendisinin ve beraberindekilerin Fazl b. Rebi'nin görüşü doğrultusunda hareket etmesini emrediyordu. Mektuplardan biri de Fazl'a gönderilmişti. Öyle ki Emîn mektubunda Fazl'a, beraberinde bulundurduğu malları, namusları korunması gereken hanımları ve benzeri şeyleri korumasını emrediyor, sâhibu's-şurta, hâciplik ve halifeyi koruma (harâset) gibi görevleri üstlenen kimselerin bu görevlerinde bırakıldıklarını bildiriyordu.⁶³⁵

Emin tarafından kendilerine gönderilen mektupları okuyan bu kimseler ve kumandanlar ona iltihak hususunda müşaverede bulundular. Hatta Fazl b. Rebi': “*Hazır bir mülkü, akibetinin nasıl olacağını bilemediğim bir kimseye terk etmem*”⁶³⁶ diyerek askerlerine geri dönmelerini emretti. Bunun üzerin vatan ve aile hasreti çeken askerler geri döndüler ve daha önce Me'mûn'a vermiş oldukları ahitlerini terk ettiler.⁶³⁷ Böylelikle Emîn, babasının Me'mûn'a devrettiği ordu ve malları geri aldı.

Fazl b. Rebi' ve askerlerin bu tutumu elbette ki Me'mûn'u ziyadesiyle rahatsız etti. Me'mûn, yanında bulunan Abdullah b. Mâlik, Yahya b. Muâz, Şebîb b. Humeyd b. Kahtabe, Hârûn'un azatlısı ve hâciplik görevinde bulunan el-Âlâ', sâhibu's-şurta görevinde bulunan Abbas b. Müseyyeb b. Züheyr, mektupçuluk görevini üstlenen

⁶³⁴ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 295.

⁶³⁵ Taberî, VIII, 366; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 223; Nuveyrî, XXII, 117.

⁶³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 223; Nuveyrî, XXII, 117; Clot, 156.

⁶³⁷ Hudarî, *ed- Devletü'l- Abbâsiyye*, 180-181.

Eyyûb b. Ebî Sumeyr, Abdurrahman b. Abdûlmelik b. Salih ve Me'mûn katında büyük bir itibar sahibi olan, kendisine yakınlığı ile bilinen Fazl b. Sehl gibi şahsiyetleri⁶³⁸ topladı ve onlarla istişarede bulundu. Bu kumandanlar istişare neticesinde Fazl b. Rebi'yi iki bin süvari ile takip ederek onu yakalayıp askerleri ile birlikte geri çevirmeyi kararlaştırdılar. Fakat Me'mûn ile baş başa kalan Fazl b. Sehl ona şunları söyledi: *“Eğer bu kumandanların dediklerini yaparsan onlar seni kardeşin Emîn'e hediye yapmış olurlar. Bence en uygun olan görüş, önce onlara bir mektup yazman, sonra da arkadan göndereceğin bir elçi vasıtasıyla onların daha önce vermiş oldukları biatlerini hatırlatman ve buna vefa göstermelerini isteyerek dünya ve ahiret hususunda ahitlerini bozmak konusunda onları uyarmandır.”*⁶³⁹ Me'mûn, İbn Sehl'in görüşünü uygun bularak, Fazl b. Rebi'ye elçiler gönderdi. Kararından dönmeyen Fazl b. Rebi' ve askerleri vakit kaybetmeden halife Emîn'in yanına vardılar.

Elçiler bu durumu bildirmek üzere Me'mûn'un yanına döndüler. Bunun üzerine İbn Sehl, Me'mûn'a: *“Nihayet düşmanlardan kurtuldun. Fakat şunu iyi bilmek gerekir ki, bu devlet hiç bir zaman Mansur'un dönemindekinden daha kuvvetli ve kudretli olmamıştır. Çünkü tanrılık iddiasıyla Mansur'a karşı baş kaldıran ve Horasan'da ortaya çıkan Mukannâ'ya karşı askerler galip geldiler. Yine Mukannâ'dan sonra baş kaldıran ve Müslümanlarca kâfir kabul edilen Yusuf el-Berm'e karşı da askerler üstünlük sağladılar. Şimdi söyle ey emîr (Me'mûn)! Râfi' b. el-Leys'in haberi kendilerine geldiğinde, insanları (askerleri) nasıl ve ne halde gördün?”* Me'mûn: *“Onların şiddetli bir şekilde çalkalandıklarını gördüm”* deyince Fazl b. Sehl: *“O halde boyunlarında sana biat borcu olan dayıların arasına geldiğinde Bağdat halkının dalgalanmaları ve çalkalanmaları nasıl olacak? Sen sabret, ben sana halifeliği garanti edeceğim”* dedi.⁶⁴⁰ Fazl'ın bu tavsiyelerinden, ne kadar geniş görüşlü olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de Me'mûn'un yanında hiçbir güç yoktur. Bütün güç Emîn'in eline geçmiştir. Bundan dolayı kardeşine boyun eğmeye mecburdur. Ancak o, babasının sözünü ihlâl eden bu şahıslara oldukça

⁶³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 223.

⁶³⁹ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 297. Ayrıca bkz: Hudarî, *ed- Devletü'l-Abbâsiyye*, 181.

⁶⁴⁰ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 297; Cehşiyârî, 278.

güçlenmiştir.⁶⁴¹

B- Emîn Dönemi Veliâhtlık Mücadeleleri

1- Emîn- Me'mûn Mücadelesi:

Emîn ile Me'mûn arasında 193/809 yılında başlayıp 198/813 yılında Emîn'in öldürülmesiyle son bulan hilafet mücadelesi, genel hatlarıyla iki dönemde incelenebilir. 193/809-194/810 yılları “Diplomasi” dönemi; 195/810-198/813 yılları “Savaş” dönemi olarak isimlendirilebilir.⁶⁴²

Hârûn Reşîd'in vefatından sonra kişisel menfaatleri sebebiyle Bağdat'a dönen Fazl b. Rebi', burada Emîn tarafından vezirlik makamına getirildi. Akıbetinin kötü olacağı bilincinde olan Fazl b. Rebi', Emîn'i kışkırtmaya başladı ve kardeşi Me'mûn'u veliâhtlıktan hal' ederek, yerine oğlu Musa'ya biat etmesini ve onu veliâht tayin etmesini teşvik etti. Aslında Emîn'in böyle bir girişimde bulunmaya niyeti yoktu. Fazl devamlı surette Me'mûn'un hal'ini Emîn'e şirin göstermeye çalıştı⁶⁴³ ve bu işi onun gözünde küçültme gayretlerine girişti. “*Abdullah (Me'mûn) ve Kâsım (Mu'temen)'i neden bekliyorsun? Sana onlardan önce biat edildi ve onlar biat hususunda senden sonradırlar*” diyen Fazl'ın bu görüşüne Ali b. İsa b. Mâhân, es-Sindî gibi kişiler de katıldılar. Daha sonra Emin de onların bu fikrine katıldı.⁶⁴⁴

Bazı komutanlar ise ahdin bozulmasının sonucunun iyi olmayacağını Emîn'e bildirdiler.⁶⁴⁵ Emîn'in konu hakkında Abdullah b. Hâzim'in fikrini sorduğunda, aldığı yanıt dikkat çekicidir: “*Ey Müminlerin emiri! Ahdinden ve sözünden dönen, kendisinden önce gelen halifenin görüşünü reddeden ilk halife olmaktan seni uyarıyorum*”⁶⁴⁶ Ayrıca komutanlardan Huzeyme b. Hâzim de Abdullah'la aynı fikirdedir. O Emîn'le yapılan istişarede fikrini şöyle izhar etmiştir: “*Ey Müminlerin emiri! Yüzüne karşı yalan söyleyen sana nasihat etmiş sayılmaz, doğruyu söyleyen de sana ihanet etmez. Hal' hususunda kumandanlarında cüret fikrini uyandırma, yoksa*

⁶⁴¹ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 30.

⁶⁴² ed-Dûrî, 148; İbrahim Eyyûb, 72.

⁶⁴³ Ya'kûbî, II, 387.

⁶⁴⁴ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 300.

⁶⁴⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 398.

⁶⁴⁶ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 301; Nuveyrî, XXII, 118.

seni de halifelikten hal' ederler. Onları ahdi bozmağa zorlama, aksi takdirde sana karşı olan ahit ve biatlerini bozmağa kalkışırlar. Çünkü ahdini bozan rezil olur ve mutlaka ihanete maruz kalır."⁶⁴⁷ Başka bir rivayette Emîn, Me'mûn'u hal' etmeye karar verdiği zaman Yahya b. Süleym'i yanına çağırды ve bu hususta kendisiyle istişarede bulundu. Bunun üzerine Yahya b. Süleym şunları söyledi: "*Ey Müminlerin emiri! Daha önce Hârûn yazdığı ahitnâmede Me'mûn için biat sözü verdi ve bu ahitnâmeye şartlar koydu, yeminler aldı. Hal böyle iken sen nasıl bu şekilde hareket edebilirsin?*" Yahya b. Süleym'in bu sözlerine karşılık Emîn de şunu söyledi: "*Hârûn Reşid'in Me'mûn hakkındaki görüşü ani olmuştur ve isabetsizdir. Çünkü Cafer b. Yahya bir hile ile Hârûn'u böyle bir görüşe yönlendirmiştir. Bizim için şu anda faydalı olan durum, hemen Me'mûn'u hal' edip veliahtlıktan uzaklaştırmaktır.*" Emîn'in bu tavrı karşısında Yahya b. Süleym şu fikirleri beyan etti: "*Görüşünüz Me'mûn'u hal' etmek ise, bunu açığa vurmayın, çünkü askerler bunu hoş karşılamazlar. Onları ve kumandanları kademe kademe çağırır ve hediyeler vermek suretiyle kendinize ısındırırınız. Ayrıca Me'mûn'un taraftarlarını ve güvendiği kişileri dağıtmağa çalışırsınız ve onları çeşitli mallar vermek suretiyle kendinize yaklaştırırsınız. Böylece kuvvetini zayıflatıp adamlarını elinden çektikten sonra kendisine yanınıza gelmesini emredersiniz. Eğer Me'mûn isteğimize uyararak yanınıza gelirse, istediğiniz gerçekleşmiş olur; eğer gelmekten çekinirse, sınırının kuşatıldığı ve kuvvetinin sarsıldığı bir durumda onu elinize geçirmiş olursunuz.*" Bunun üzerine Emîn, Yahya b. Süleym'e: "*Sen lüzumsuz konuşan bir hatipsin, isabetli görüş sahibi değilsin. Kalk, git buradan, mürekkep ve kalemlerinin başına dön*" dedi.⁶⁴⁸

Emîn, devlet erkânı ve komutanlarla yaptığı istişare neticesinde Fazl b. Rebi'nin görüşünü üstün bularak 194/809-810 yılında minberlerde Me'mûn ile Kâsım'dan sonra kendisinin küçük oğlu Musa'ya dua okunması için her tarafa mektuplar yazdı.⁶⁴⁹ Me'mûn ise bu durumu haber alınca merkezle olan muhabere ve posta ilişkilerini keserek, Emîn'in adını sikkelerden kaldırdı.⁶⁵⁰

Gerginleşen bu ortamda, kardeşler arasında silahlı mücadele başlamadan önce

⁶⁴⁷ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 301; Nuveyrî, XXII, 118.

⁶⁴⁸ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 305-306.

⁶⁴⁹ Taberî, VIII, 375.

⁶⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 228; Nuveyrî, XXII, 118-119.

elçiler ve mektuplar vasıtasıyla karşılıklı görüşmeler söz konusudur. Ayrıca bu görüşmeler, kardeşler üzerinde vezirlerin ve komutanların nüfuzunu ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Bu bağlamda Emîn, Abbas b. Musa b. İsa b. Muhammed b. Ali, İsa b. Cafer b. Mansûr, Sâhibu'l-musallâ görevini üstlenen Salih ve Muhammed b. İsa b. Nehîk'i Me'mûn'a gönderdi ve oğlu Musa'nın uzakta kalması dolayısıyla yalnızlığa terk edildiğini ileri sürerek onu yanına almasını ve kendisine takdim etmesini istedi. Bu haber Me'mûn'a gelir gelmez hemen Rey, Nîsâbûr ve diğer yerlerdeki âmillere birer mektup göndererek onlardan kendilerini kuvvet hazırlığı içinde göstermelerini istedi. Âmiller Me'mûn'un bu emrini yerine getirdiler. Nihayet Emîn'in gönderdiği bu kimseler Me'mûn'a geldiler ve Emîn'in mesajını kendisine tebliğ ettiler. Emîn'e bu şekilde hareket etmesini Ali b. İsa b. Mâhân öğütlemiş ve Horasanlıların Me'mun ile beraber olduklarını Emîn'e o haber vermişti.

Emîn'in mesajını dinleyen Me'mûn, Fazl b. Sehl ile istişare etti ve Fazl b. Sehl kendisine şöyle dedi: *“Ali ve Ahmed'in babası Hişâm'ı yanına çağır ve onunla bu hususta istişare et.”* Me'mûn, onunla istişare ettikten sonra, Hişâm kendisine şöyle dedi: *“Sen bizden Horasan'dan çıkmamak üzere biat aldın. Emîn böyle hareket ederse (seni hal' edip oğlu Musa'ya biat ederse), bizim boynumuzda ona biat borcu yoktur. Ey Müminlerin emiri! Allah'ın rahmeti, bereketi ve selâmı sana olsun. Eğer Emîn'e karşı harekete geçersen, sana sağ elimle sarılırım. Sağ elim kesildiği takdirde sol elimle sarılırım. Bu da kesildiği takdirde dilim ile sarılırım. Boynum vurulduğu zaman üzerime düşeni ancak yapmış olurum.”*⁶⁵¹

Böylece Emîn'in isteklerine karşı Me'mûn'un direnme azmi kuvvetlendi. Me'mûn, Abbas b. Musa'yı huzuruna çağırdı ve ona kendisinin gelemeyeceğini bildirdi. Emîn'in oğlu Musa'yı da kendisine takdim etmeyeceğini bildirince Abbas b. Musa şöyle dedi: *“Ey Emîr! Bunun (Musa'yı kendine takdim etmenin) sana bir zararı olmaz. İşte dedem İsa b. Musa hal' edildi, fakat bunun kendisine bir zararı olmadı.”* Bunun üzerine Fazl b. Sehl, Abbas b. Musa'ya: *“Sus! Senin deden onların elinde esirdi, Musa ise dayılarının ve taraftarlarının arasında bulunmaktadır”*⁶⁵² diyerek Me'mûn'u etkilemesini önledi.

⁶⁵¹ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 302.

⁶⁵² Taberî, VIII, 376; *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 302.

Toplantı dağıldıktan sonra Abbas b. Musa ile baş başa kalan İbn Sehl onu kendi saflarına çekme çabasına girdi. Mısır'dan bazı yerler ile Mekke'de hac zamanı mevsim emirliğini vermeyi kendisine vaat etti. Bunun üzerine Abbas, Me'mûn'a biat etti.⁶⁵³

Me'mûn'un Emîn'e karşı koymasında Hişâm'ın verdiği cesaret ve veziri Fazl b. Sehl'in büyük etkisi olmuştur. Çünkü Me'mûn, meselenin başında, kardeşi Emîn'e karşı koymak istememiştir. Bu durumu da Me'mûn şöyle dile getirmiştir: *“Benim Emîn'e karşı koymam mümkün değildir. Çünkü malların çoğu onun yanında ve komutanların çoğu onun tarafındadır. Bugün insanlar dirhem ve dinara meyletmekte, ahitlerini korumaya pek rağbet etmemektedirler. Şu anda Cigaveyh itaatten çıkmış durumdadır. Tübbet Beyi bağlılığını koparmış vaziyettedir. Kabul Beyi baskın yapma hazırlığı içinde ve İtrâdbende Beyi de vergisini ödememektedir. Ben şu anda bunların hiçbirinden yakamı kurtaracak durumda değilim. İçinde bulunduğum bu durumdan sıyrılarak Türk hakanına katılmak, onun himayesinde kalmak istiyorum. Belki kendimi böylece güvence altına almış olurum.”*⁶⁵⁴

Fazl b. Sehl, Me'mûn'a bunlarla barış yapmasını ve taraftarlarını toplayarak, Emîn'e karşı savaşmasını, ordunun yenilmesi halinde ise Türk Hakanına iltihak etmesi tavsiyesinde bulunur. Me'mûn bu görüşü uygun bularak, önce baş kaldıran bu beyleri razı eder, sonra da Emîn'in isteklerini reddeden bir mektup yazar ve kardeşler arasında yazışmalar bu şekilde sürer.⁶⁵⁵

Bu arada Me'mûn ordusundaki komutanların bir kısmının onun, Emîn'e karşı koyma siyasetinden memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu komutanlardan biri de Abdullah b. Mâlik'tir. Bu komutanlar, iki kardeş arasına giren Fazl b. Sehl'i zımnen suçlamakta idiler. Bu durum, onların Emîn yanlısı kişiler mi olduğu sorusunu akla getirmektedir. Onların Emîn taraftarı oldukları muhtemel görünmektedir. Çünkü daha önce Me'mûn onlara Fazl b. Rebi' ve ordusunu geri çevirme konusunda danıştığında, kendisine süvari göndermesini tavsiye etmişlerdi. Fazl b. Sehl ise, bu hareketin Emîn'in eline düşmekle sonuçlanacağını söyleyerek onu uyarmıştır.

⁶⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 230.

⁶⁵⁴ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 304.

⁶⁵⁵ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 32.

Sonuçta Me'mûn, Abdullah b. Mâlik, Abdullah b. Humejd b. Kahtabe, Esed b. Yezid b. Mezyed adlı bu komutanlara güvenmedi.⁶⁵⁶

195/810 yılında Emîn, üzerinde kendi adı bulunmadığı için Horasan'da kardeşi Me'mûn adına basılan dirhem ve dinarların geçersiz sayılmasını emretti. Ayrıca Me'mûn ve Kâsım'ın isimlerini kaldırarak, “*en-Nâtık bi'l-Hakk*” lakabını verdiği oğlu Musa ve “*el-Kâim bi'l-Hakk*” lakabını verdiği diğer oğlu Abdullah'ın minberlerde adlarının zikredilmesini sağladı.⁶⁵⁷ Mûsâ bu sırada küçük bir çocuktur. Bu arada Emin bir kısım kimselerin görüşlerine uyarak kardeşi Me'mûn'un adının hutbelerde okunmasını yasakladı.⁶⁵⁸ Emîn bu icraatlarıyla, babasının sağlığında iken ahde vefa göstereceğine dair kendi eliyle yazdığı ahitnâmeye muhalif davranmıştır. Hatta daha da ileri gidip, Kâbe'ye elçiler göndererek ahitnâmeyi getirterek yakmıştır.⁶⁵⁹ Yine bu yılda Emîn, kardeşiyle birlikte Horasan'da bulunan komutanlara, kendisine itaat etmelerini bildiren mektuplar gönderdi. Ancak mektupların muhatapları, Emîn'i yemin ve sözleri hafife almakla suçlayarak onun bu isteğini reddettiler.⁶⁶⁰

Emîn, kardeşi Me'mûn'u veliahtlıktan azledip yerine oğlu Musa'yı *en-Nâtık bi'l-Hakk* lakabıyla veliaht tayin ettikten sonra (195/810), oğlunun isminin hutbelerde zikredilmesini emretti. Me'mûn'un bu istek karşısındaki tepkisi ise “İmam” unvanını kullanmak oldu.⁶⁶¹ Onun bu unvanı kullanmasının sebeplerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Daha önce hiçbir Abbâsî halifesinin kullanmadığı bu unvanın, Me'mûn tarafından kullanılmasının sebebi olarak Taberî, Emîn'in kendisini veliahtlıktan azletme haberinin ona ulaşmasını gösterir.⁶⁶² Bu kapalı ifadeden bir sonuç çıkarmak oldukça zor görünmektedir. Muhtemelen Me'mûn, kardeşinin bu isteğine, ihtilâl aşamasında İbrahim b. Muhammed'in izlediği stratejiyi örnek alıp İmam unvanını

⁶⁵⁶ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 32-33.

⁶⁵⁷ İbn Haldun, *Tarih*, III, 286.

⁶⁵⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 405.

⁶⁵⁹ Ya'kûbî, II, 387; Cehşiyârî, 292; Nuveyrî, XXII, 119.

⁶⁶⁰ Ya'kûbî, II, 387.

⁶⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 61.

⁶⁶² Taberî, VIII, 376.

kullanmak suretiyle cevap veriyor görünmektedir. Çünkü İmam unvanı “Müminlerin emiri” unvanına nazaran daha dini bir anlam taşımaktadır. Ayrıca bu durum, Me'mûn'un Abbâsî devletini daha dini bir karaktere büründürme doğrultusunda bir politika⁶⁶³ izleyeceğini gösterir.⁶⁶⁴

2- Me'mûn bu unvanı kullanarak, Alioğullarının da desteğini sağlamayı hedeflemiş olabilir.⁶⁶⁵ Çünkü Şia imameti hilafetten daha özel ve mükemmel saymaktadır. İmam (de jure), bir unvandır ve bu alandaki gerçek hak sahibini belirtirken, halife (de facto) haklı veya haksız olarak erki elinde bulunduran, yönetimin başında bulunan kimsenin unvanıdır. Hak, süren yapıyla uyum içinde ve onunla özdeş olabilirse, o zaman Halife ile İmam aynı anlamı taşımakta ve özdeşleşmektedir. Bu nedenle Şia onaylamadıkları devlet başkanlarına halife derken, yönetimin başında bulunsun veya bulunmasın önderlerini hep İmam olarak anmıştır.⁶⁶⁶ Bölge halkının, Alioğulları yanlısı ve kendisinin de Horasan sakinlerinden olduğu göz önüne alınırsa, bu görüş de mümkün görünmektedir. Zaten, İmam lafzının Horasan bölgesi halkı için özel bir anlamı vardır ve Me'mûn da Alioğulları taraftarıdır.⁶⁶⁷

3- Me'mûn'un zımmen de olsa kardeşini hal' ettiğini ve onunla olan mücadelesini fiili olarak başlattığını bu unvanı kullanarak ortaya koymuştur.⁶⁶⁸

4- Çağdaş Arap tarihçilerinden Faruk Ömer; Me'mûn'un bu ismi kullanmasıyla ilgili olarak “Kendisi için hilafet talep etmeden İmam unvanını kullandı”⁶⁶⁹ diyerek konuyu açıklasa da bu fikre katılmamız mümkün görülmemektedir. Çünkü 195/810-811 yılında Ali b. İsa b. Mâhân ile Abdurrahman b. Cebele'nin öldürülmesi haberini alan ve bu haberin doğruluğunu öğrenen Me'mûn, kendi adına hutbe okunmasını ve kendisine “Emîrû'l-Müminîn” şeklinde hitap

⁶⁶³ Nitekim Me'mûn'un halife olmasına kadar bireysel bazda tartışma konusu olan ve Me'mûn'un halife olmasından sonra toplumsal bazda ve siyasal düzeyde ele alınan halku'l-Kur'an meselesi, halifenin izni ve yakınında bulunan mevâlî orijinli Mu'tezilî danışmanlarının da tesiriyle ilim meclislerinde gündeme getirilmiş ve halifenin huzurunda tartışılmıştır. Akoğlu, 70.

⁶⁶⁴ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 33.

⁶⁶⁵ Fikret Işıltan, “Me'mûn”, XII, 694.

⁶⁶⁶ Reyis, 114.

⁶⁶⁷ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 34.

⁶⁶⁸ ed-Dürî, 153.

⁶⁶⁹ F. Ömer, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, 223.

edilmesini emretti.⁶⁷⁰ Onun bu davranışı kanaatimizce İmam unvanını bir strateji olarak kullanması anlamına gelmektedir. Aksi halde elde ettiği ilk başarının ardından bu şekilde unvan değişikliğine gitmesi anlamsız olacaktır.

Şu halde diyebiliriz ki; Emîn'in oğlu Musa'yı en-Nâtık bi'l-Hakk lakabıyla veliaht tayin etmesinin ardından, kendisini veliahtlıktan azleden kardeşine karşı artık kendini müdafaa etmek için harekete geçme gerekliliğiyle Me'mûn, Fazl b. Sehl'in teşvikiyle⁶⁷¹ bu unvanı kullanmıştır. Ve belki de bu unvanı almakla o, taraftarlarının çok olduğu izlenimini vermiş, kendisini aynı zamanda dini lider olarak tanıdıklarını ve bununla da onun yanında canla başla mücadele edeceklerini ifade etmiş olmalıdır.⁶⁷²

Emîn'in fiilen kardeşlerini hal' edip yerine oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesiyle diplomasi dönemi sona ermiş ve kardeşler arasında silahlı mücadele dönemi başlamıştır.(195/810)⁶⁷³

Me'mûn, Bağdat ile irtibatının kesilmesi üzerine bir taraftan Herseme b. A'yan komutasında büyük kuvvetler toplamaya çalışırken diğer taraftan da Bağdat'tan üzerine gönderilmesi muhtemel olan ordunun yolunu kesmek için Tâhir b. Hüseyin'i dört bin kişilik bir öncü kuvvetin başında batıya doğru yola çıkardı. Emîn ise eski Horasan valisi Ali b. İsa b. Mâhân'ı Me'mûn'un üzerine gönderdi. Ali b. İsa, valiliği döneminde halka çok zulüm yapmış ve Horasanlıların nefretini kazanmıştır. Bölgede iyi bir itibarı olmayan Ali b. İsa'nın Emîn tarafından komutanlığa getirilmesi gerçekten büyük bir hatadır. Onu bu hataya düşüren Fazl b. Sehl'in Bağdat'taki casuslarıdır. Nitekim Fazl b. Sehl, bir gün bu adamına bir mektup gönderdi ve kendileriyle savaşmak için Ali b. İsa'nın gönderilmesinin sağlanmasını istedi. Aslında maksadı, Hârûn Reşîd döneminde Horasan valisi iken halka kötü davranarak zulmettiği için azledilen ve Horasan halkının nefret ve buğzunu kazanan Ali b. İsa'nın gönderilmesiyle Emîn ve taraftarlarına karşı Horasanlıların savaş gayretlerini artırmaktı. Neticede İbn Sehl'in adamı onun isteği doğrultusunda bu işi başardı ve

⁶⁷⁰ Taberî, VIII, 424; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VI, 256.

⁶⁷¹ Baytar, 102.

⁶⁷² Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 33-34.

⁶⁷³ ed-Dûrî, 153.

Emîn, Ali b. İsa'yı göndermeğe karar verdi.⁶⁷⁴ Ancak bu durum, Horasan halkının daha canla başla Emîn'in ordusuna karşı mücadele etmesine sebep oldu.⁶⁷⁵

Emîn, Ali b. İsa'ya Nihâvend,⁶⁷⁶ Hemedân, Kûm⁶⁷⁷ ve Isfahan gibi bütün Cebel bölgesini ikta olarak verdi. Bu bölgelerin savaş, haraç işlerinin idaresi ve hazinenin sorumluluğunu ona verdi. Ayrıca 40 bin⁶⁷⁸ kişilik orduyu da birçok mal ve silahla⁶⁷⁹ teçhiz ederek Ali b. İsa'nın emrine verdi. Ali b. İsa Bağdat'tan ayrılmadan önce vedalaşmak üzere Emîn'in annesi Zübeyde'nin yanına geldi ve Zübeyde kendisine şunları söyledi: *“Ey Ali b. İsa! Müminlerin emiri (Emîn)'e evladım olması hasebiyle şefkat ve merhametim sonsuzdur. Ancak Abdullah (Me'mûn)'a da başına gelebilecek her hangi bir kötü hareketten dolayı şefkat besliyor ve merhamet duyuyorum. Oğlum (Emîn) bir hükümdardır. Kardeşiyle saltanat hususunda mücadele ve rekabete girişmiş, ayrıca onun elindekileri de kıskanmıştır. Kerim kimse et yerken başkaları ona engel olmaya çalışır ve kin duyar. Me'mûn'a, aynı babanın evladı olması ve Emîn'in kardeşi bulunması dolayısıyla hak tanı ve saygı göster. Onu sözlerinle rüsva etmeye yeltenme, çünkü sen onun dengi değilsin. Onu kölelere reva görülecek bir tarzda zorla sürükleyerek getirmeye çalışma ve zincire vurarak küçültmeye kalkışma. Ayrıca hizmetçi ve cariyelerinden mahrum bırakma. Yürürken sert davranma ve kendisiyle aynı hizada yürüme. Önce üzengisini tut, sonra bineğine bin. Eğer sana söverse buna tahammül göster.”*⁶⁸⁰

Bu sözleri söyledikten sonra, Ali b. İsa'ya gümüşten bir zincir verdi ve Me'mûn'un, eline düşmesi halinde bu zincirle bağlamasını istedi. Bunun Üzerine Ali

⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, Ali b. İsa b. Mâhân'ın görevlendirilmesiyle ilgili bir rivayeti daha aktarmaktadır. Bu rivayete göre; Ali b. İsa bir gün Emîn'e Horasan halkının kendisine mektup gönderdiğini, Horasan'a geldiği takdirde boyun eğip itaat edeceklerini, başkası gönderilirse ona itaat etmeyeceklerini bildirdiklerini söyledi. Bunun üzerine Emîn, Ali b. İsa'yı gönderdi. *el-Kâmil*, VI, 239-240.

⁶⁷⁵ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 34.

⁶⁷⁶ Nihâvend, Hemedân yakınlarında büyük bir yerleşim merkezidir. Yâkut el-Hamevî, V, 313.

⁶⁷⁷ Kûm, Fâris bölgesinde bir yerleşim merkezidir. Yâkut el-Hamevî, IV, 397.

⁶⁷⁸ Ya'kûbî, II, 388; Taberî, VIII, 391; İsa Hasan, 143. Ordunun 50 bin kişilik olduğu da rivayet edilmiştir. Nuveyrî, XXII, 120; İbn Haldun, *Tarih*, III, 287; Dîneverî (s: 578) ise askerlerin sayısını 60 bin olarak verir.

⁶⁷⁹ Bağdat'ta bulunan yaşlı kişiler, silah ve teçhizat bakımından onun ordusundan daha mükemmelini, bu birliğe katılan adamlardan ve atlardan sayıca daha çoğunu görmediklerini söylemişlerdir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 240-241.

⁶⁸⁰ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 310. Ayrıca bkz: Dîneverî, 579.

b. İsa, Zübeyde'ye; “İstekleriniz doğrultusunda hareket edeceğim” dedi.⁶⁸¹ Zübeyde ile Ali b. İsa arasında geçen bu diyalog, hanedan mensuplarının bu mücadelede ortaya koydukları tavır bakımından örnek teşkil etmektedir.

İki ordu Rey yakınlarında karşılaştı. Taraflar arasında gerçekleşen şiddetli çarpışmadan sonra 40 bin kişilik Ali'nin ordusu 4 bin kişilik Tâhir'in ordusuna mağlup oldu ve Ali b. İsa da öldürüldü. Tâhir b. Hüseyin'in bu kadar az bir askerle böyle bir zafer elde etmesi gerçekten büyük bir başarıdır.⁶⁸²

Tâhir, savaşın neticesini bir mektupla Me'mûn'a bildirdi.⁶⁸³ Fazl b. Sehl, Me'mûn'un yanına gelerek onu tebrik etti. Halk, Me'mûn'un huzuruna giderek kendisini halife olması sebebiyle selamladı.⁶⁸⁴ Ayrıca Me'mûn'un halifeliği bütün Horasan mescitlerinde ilan edildi. Bu durum Horasan halkını çok sevindirdi.⁶⁸⁵

İlginçtir ki, Ali b. İsa Rey'de Emîn adına mücadele verirken, Emîn Dicle nehri kıyısında balık avlamakta idi.⁶⁸⁶ İbn İsa'nın ölüm haberini getiren kimseye “Yazıklar olsun sana! Beni kendi halime bırak. Kevser şu anda iki balık tuttu, ben henüz hiç balık yakalayamadım”⁶⁸⁷ diyerek duyarsızlığını göstermiştir. Me'mûn ise, fetih haberini bildiren mektup kendisine ulaştığında Herseme komutasında hazırlanmış olduğu büyük orduyu Tâhir'e yardım maksadıyla yola çıkarmak üzereydi.⁶⁸⁸ Aslında bu durum Hârûn Reşîd'in veliahtlık konusunda yanılıp Yahya b. Bermek'le yaptığı sohbetinde dile getirdiği hususlardı.⁶⁸⁹

⁶⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 240.

⁶⁸² Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 35 Bu mağlubiyette elbette ki Ali b. İsa'nın rolü oldukça büyüktür. Çünkü savaş stratejisine elverişli olmayan Rey kasabasına geldiği zaman taraftarlarından bir grup kendisine: “Önce casus ve öncüler gönderir ve taraftarların için bir hendek kazdırırsan gece baskınından emin olur ve uygun olanı yapmış olursun.” dediler. Bunun üzerine Ali b. İsa: “Tâhir gibiler için bu kadar hazırlanmağa gerek yoktur” diyerek hem düşmanını küçük görmüş hem de kendisine verilen stratejik bilgiyi hiçe saymıştır. (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 241). Ayrıca bkz: Dîneverî, 580.

⁶⁸³ İbn Tiktaka, 160.

⁶⁸⁴ Halife b. Hayyât, 383; Ya'kûbî, II, 389; Taberî, VIII, 411; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 245.

⁶⁸⁵ Taberî, VIII, 411.

⁶⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 62.

⁶⁸⁷ Nuveyrî, XXII, 121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 62.

⁶⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 245.

⁶⁸⁹ Hârûn Reşîd Yahya ile yaptığı sohbetinde ona: “Hâşimoğulları, akrabalık dolayısıyla sevdikleri Muhammed'i (Emîn'i) istiyorlar. Hâlbuki onda arzularına esir olma, dilediğince harcama, elinde bulunanı saçıp savurma, düşüncesinde kadınların ve cariyelerin etkisinde kalma gibi özellikler vardır. Abdullah (Me'mûn) ise, takip ettiği yol beğenilen, asil görüşlü, önemli işlerde kendisine

Bu yenilgiyle Emîn, ahdi bozduğuna pişman oldu.⁶⁹⁰ Bağdat halkı bu neticeden memnun değildi. Komutanlar da bir araya gelerek maaşlarını almak ve gerekirse karışıklık çıkarmak üzere anlaştılar. Hatta bunu gerçekleştirerek Abdullah b. Hâzım ile şiddetli çarpışmaya girdiler.⁶⁹¹ Ancak Emîn, komutanlara bolca mal dağıtarak bu anlaşmazlığı çözmeyi başardı.⁶⁹²

Uğradığı mağlubiyetle henüz ümidi kırılmayan halife, bu defa Abdurrahman b. Cebele el-Enbârî komutasında 20 bin kişilik orduyu Hemedân tarafına gönderdi. Ayrıca onu, Horasan topraklarındaki fethedeceği bütün yerler de dâhil olmak üzere Hemedân valiliğine tayin etti.⁶⁹³ Abdurrahman'ın Hemedân'a gelmesi üzerine Tâhir de buraya geldi.(Zilkade 195/Temmuz 811)⁶⁹⁴ Taraflar arasında cereyan eden şiddetli savaşta Emîn'in askerleri ağır darbe aldılar. Gerek yardımcı kuvvetlerin gelmeyişi gerekse yerli halkın ısrarıyla Abdurrahman Tâhir'den emân istedi. Ancak teslim müzakereleri devam ederken halifenin gönderdiği kuvvetlerin gelmesinden cesaret alan Abdurrahman, Tâhir kuvvetlerine ani baskın yaptıysa da başarısızlığa uğrayarak katledildi.⁶⁹⁵

Ali b. İsa b. Mâhân ile Abdurrahman b. Cebele el-Enbârî nin öldürülmesi haberini alan ve bu haberin doğruluğunu öğrenen Me'mûn, kendi adına hutbe okunmasını ve kendisine “Emîrül-Müminîn” şeklinde hitap edilmesini emretti. Ayrıca Fazl b. Sehl'e Hemedân Dağı'ndan Tübbet'e⁶⁹⁶, Fars Denizi'nden Deylem Denizi ve Cürcân'a kadar olan yerleri idaresine verdi. Bu arada ücret olarak ona 3 milyon dirhem tayin etti.⁶⁹⁷ Ayrıca savaş komutanlığı ile idari işlerin başkanlığını ihtiva eden ve iki riyaset sahibi manasına gelen “Zü'r-Riyâseteyn”⁶⁹⁸ lakabını

güvenilen biridir” diyerek Me'mûn'un liyakatini dile getirmiştir. Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 362-363.

⁶⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 62.

⁶⁹¹ Taberî, VIII, 412.

⁶⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 246.

⁶⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 246.

⁶⁹⁴ Ya'kûbî, II, 390.

⁶⁹⁵ Abdurrahman- Tâhir mücadelesi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Dîneverî, 582-583; Ya'kûbî, II, 390; Taberî, VIII,412-414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 247-248; Nuveyrî, XXII, 122; *DGBİT*, III, 172; Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 35.

⁶⁹⁶ Tübbet; Hind şehirlerine komşu, Türk topraklarında bir şehirdir. Yâkut el-Hamevî, II, 10.

⁶⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 256-257.

⁶⁹⁸ Subhi Salih, *İslam Kurumları*, trc: İbrahim Sarmış, Ankara 1999, 184.

verdi.⁶⁹⁹ Cehşiyârî, bu lakapla lakaplanan ilk kişinin Fazl b. Sehl olduğunu belirtir.⁷⁰⁰

Emîn, 196/811 yılında hazırlattığı 20 bin kişilik orduyu Esed b. Yezid, Ahmed b. Mezyed ve Abdullah b. Humeyd b. Kahtabe komutasında Tâhir b. Hüseyin'le savaşmak üzere Hulvan'a⁷⁰¹ gönderdi. Fakat ordu Hânîkîn⁷⁰²'de, Tâhir'in gönderdiği casuslarının "Emîn'in arkadaşlarına ihsanlarda bulunduğunu ve onlara bol miktarda erzak verdiği"⁷⁰³ şeklinde yalan haber yaymalarıyla ihtilafa düştü. Birbirleriyle mücadeleye girişen Emîn'in ordusu Me'mûn'un ordusuyla karşılaşmadan Hânîkîn'den ayrılarak geri döndü.⁷⁰⁴ Tâhir b. Hüseyin'in Hulvan'a gelmesinin ardından Me'mûn, Herseme b. A'yan komutasında büyük bir ordu gönderdi. Tâhir, Me'mûn'un emriyle ele geçirdiği yerleri Herseme'ye teslim edip, Ahvâz'a yöneldi.⁷⁰⁵

Hârûn Reşîd tarafından 187/803 yılında hapsedilen ve Emîn tarafından 193/809'da affedilerek hapisten çıkarılan Abdülmelik b. Salih b. Ali b. Abdullah b. Abbas⁷⁰⁶, Tâhir'in savaşlardaki durumunu göz önüne alarak, Emîn'in huzuruna girdi ve şöyle söyledi: *"Ey Müminlerin emiri! İnsanların sana göz diktiklerini görüyorum. Haşerat askerlerini zor durumda bırakmış, savaşlar onları zayıflatmış ve kalpleri düşmanlarının korkusuyla dolmuştur. Eğer onları Tâhir üzerine gönderirsen, o yanında bulunan küçük bir grupla senin çok sayıdaki bu askerlerine galip gelecek ve içinde buldukları durum sebebiyle, askerlerinin niyetleri samimi olmasına rağmen, kendi niyetinin kuvvetiyle onları bozguna uğratacaktır. Suriye halkına savaşlar tecrübe kazandırmış ve sıkıntılar onları terbiye etmiştir. Onlar şu anda bana boyun eğmiş ve itaate girmiş bir vaziyette bulunmaktadır. Eğer Müminlerin emiri olarak beni Suriye'ye gönderirseniz, onların içinden düşmanlarınızı perişan edip hezimete uğratacak bir ordu hazırlarım."*⁷⁰⁷ Bunun üzerine Emîn onu Kinnesrîn, Avâsım, Suğur ve el-Cezîre valiliklerine tayin etti.⁷⁰⁸ Ayrıca mal ve askerle

⁶⁹⁹ Taberî, VIII, 424.

⁷⁰⁰ Cehşiyârî, 306.

⁷⁰¹ Hulvan; Bağdat dağlarının ötesinde Sevâd sınırında bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, II, 290

⁷⁰² Hânîkîn; Hemedân yolu üzerinde, Sevâd bölgesinde bir Bağdat şehridir. Yâkut el-Hamevî, II, 340.

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 256.

⁷⁰⁴ Nuveyrî, XXII, 123.

⁷⁰⁵ Nuveyrî, XXII, 123.

⁷⁰⁶ Abdülmelik'in hapsedilmesiyle ilgili bkz: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 180-181.

⁷⁰⁷ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi 't-Târih Tercümesi*, V, 324.

⁷⁰⁸ Ya'kûbî, II, 391-392.

destekleyerek yola çıkardı. Abdülmelik Rakka'ya geldiğinde Suriye halkının büyük bir kısmı etrafında toplandı.

Abdülmelik b. Salih'in hastalığının iyice arttığı esnada, Suriye askerlerinin arasında bulunan Horasan askerlerinden birisi, çalınmış atını Suriyeli askerlerden birinde gördü. İki grup arasında meydana gelen çatışma şiddetli bir savaşa dönüştü ve Horasanlı askerler Suriyeli askerlerden birçoğunu öldürdü.⁷⁰⁹ Abdülmelik bu olay karşısındaki üzüntüsünü şöyle dile getirmiştir: *“Vay perişan halimize! Araplar kendi memleket ve diyarlarında zulme uğradılar.”*⁷¹⁰

Her ne kadar Abdülmelik b. Salih Arap kabilelerini teşkilatlandırmaya çalışsa da, onun ölümüyle Araplar yine dağıldı⁷¹¹ ve Emîn'in askerleri Hüseyin b. Ali b. İsa b. Mâhân komutasında Bağdat'a geldi. Recep 196/ Mart 812 tarihinde Hüseyin b. Ali Emîn'i tutuklayarak halifelikten hal' etti ve Me'mûn'un halifeliği için halktan biat aldı.⁷¹² Hüseyin'in bu girişimi karşısında şehrin ileri gelenlerinden Muhammed b. Halid Şam kapısında insanlara şöyle seslendi: *“Ey insanlar! Allah'a yemin ederim ki, biz dururken Hüseyin b. Ali'nin bu işi üstlenmesinin ve bize emretmesinin sebebini bilmiyorum. O ne yaş ve ne de asalet ve şeref bakımından bizim en büyüğümüzdür. Hatta o itibar ve kuvvet bakımından da bizden daha büyük değildir. Ona karşı ahdini bozan ve yaptığı bu harekete karşı koyan ilk kişi ben olacağım. Fikrimi kabul edenler benimle gelsin.”* Esed el-Harbî ise: *“Ey Harp kabilesi topluluğu! Bu günün gerisi vardır. Siz uyudunuz, fakat uykunuz uzun sürdü. Siz geç kaldınız, başkaları öne geçti. Bir grup kimse Emîn'i halifelikten hal' etti, siz de hiç olmazsa onu hapisten kurtarmak için harekete geçin.”* Bu sırada at üzerinde gelen güngörmüş birisi şunları söyledi: *“Neden Emîn'i bırakıp esir edilmesi için düşmanına yardım ettiniz? Allah'a yemin ederim ki, halifesini öldüren bir milletin başına mutlaka kılıç musallat olur. Haydi, halifenizin yanına gidiniz ve onu hal' etmek isteyenlerle savaşınız!”* Bu söz üzerine insanlar harekete geçerek Hüseyin ile şiddetli bir savaşa tutuştular. Savaş neticesinde Hüseyin b. Ali esir edildi. Esed el-Harbî ise hemen Emîn'in yanına geldi

⁷⁰⁹ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 36.

⁷¹⁰ Taberî, VIII, 426; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 258.

⁷¹¹ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 36.

⁷¹² Halife b. Hayyât, 384; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 260.

ve bağı olduğu zincirleri kırdıktan sonra onu yeniden hilâfet makamına getirdi.⁷¹³

Yukarıda da anlatıldığı üzere kendi askerleri bile birbirine giren Emîn'in durumu gittikçe zayıflamaktaydı. Buna karşılık Me'mûn'un durumu ise daha güçlenmişti.⁷¹⁴ Şöyle ki; Medine valisi Davud b. İsa b. Musa, Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadele ve Tâhir b. Hüseyin'in başarıları kendisine ulaşınca Me'mûn'a biat etmek için ilk adımı attı. Tabi Davud'un Me'mûn'a biat etme gerekçesi, İslamî değerler bağlamından takdire şayan bir davranıştır. Emîn'in Kâbe'de bulunan biat belgelerini alıp kendisine getirmesi için adamlarını Mekke'ye gönderdiğinde, Davud şehrin ileri gelenlerini ve özellikle biat belgelerinin tanzimi esnasında orada hazır bulunanları topladı. Onlara: *“Hârûn Reşîd'in bizden ve sizden Beytullahın huzurunda iki oğlu (Emîn ve Me'mûn) için veliahtlık hususunda, bunlardan mazlum olanın yanında zalime karşı, mağdurun tarafında gaddar olana karşı yer alacağımıza dair kesin söz almıştı. Hep birlikte gördük ki, Emîn kardeşleri Me'mûn ve Mu'temen'e zulme kalkışan, ahdini bozup gaddarlık yapan, Allah'a isyan ederek onları veliahtlıktan uzaklaştırıp henüz süt emen küçük bir çocuk olan oğluna biat eden, ayrıca Kâbe'den biat belgelerini alıp zulmen yırtan ilk kişi oldu. Ben onun hal' edilmesini ve Me'mûn'a biat edilmesini uygun görüyorum. Çünkü Me'mûn bu durumda haksızlığa uğramış ve mazlum durumuna düşürülmüştür”*⁷¹⁵ dedi. Onu dinleyenler de bu görüşe katıldılar ve Mekke halkı Emîn'i hal' ederek Me'mûn'a biat ettiler. Ayrıca Davud b. İsa Medine valisi olan oğlu Süleyman'a da bir mektup yazarak kendisi gibi hareket etmesini istedi. Süleyman da babasının teklifiyle Medine halkının Me'mûn'a biat etmesini sağladı. Böylece Recep 196/Mart 812 tarihinde Mekke ve Medine Me'mûn'un halifeliğine biat ettiler.⁷¹⁶

Tâhir b. Hüseyin ise Me'mûn'un emriyle Ahvâz ve ona bağlı olan kasabaları ele geçirdi.⁷¹⁷ Yemâme, Bahreyn ve Amman'a valiler tayin etti.⁷¹⁸ Daha sonra Vâsıt'ı istilâ etti ve komutanlarından birini Kûfe'ye gönderdi. Kûfe valisi Abbas b. Musa el-

⁷¹³ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 326-327.

⁷¹⁴ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 37.

⁷¹⁵ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 331.

⁷¹⁶ Halîfe b. Hayyât, 384; Taberî, VIII, 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 267; Nuveyrî, XXII, 125.

⁷¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 263.

⁷¹⁸ İbn Haldun, *Tarih*, III, 292.

Hâdî, durumu öğrenince Emîn'e olan bağlılığını terk ederek Me'mûn'a biat etti.⁷¹⁹ Kûfe de Me'mûn'a biat edince Tâhir Medâin⁷²⁰'e yöneldi. Medâin'de Emîn'e ait büyük bir ordu bulunuyordu. Ancak bu ordu Tâhir'in geldiğini öğrenince Bağdat'a doğru kaçmaya başladı. Böylece Tâhir, kolaylıkla Medâin ve bağlı yerleri ele geçirdi.⁷²¹ Herseme b. A'yen ise, Ali b. Muhammed b. İsa b. Nehîk komutasındaki dört yüz kişilik Emîn kuvvetini Nehrevân civarında bozguna uğrattı.⁷²² Böylece Bağdat dışındaki tüm yerler Emîn'in hâkimiyetinden çıkmış oldu.⁷²³

197/812-813 yılında Tâhir b. Hüseyin, Herseme b. A'yan ve Züheyr b. Müseyyeb ed-Dabbî, Emîn'i Bağdat'ta muhasara ettiler.⁷²⁴ Yaklaşık bir yıl süren muhasarada Tâhir, şehrin dış mahallelerini, çiftlikleri ve üretim merkezlerini ele geçirdi.⁷²⁵ 198/813 yılında Tâhir ve Herseme Bağdat'a girdi ve şehirde büyük çapta yıkıntı meydana getirdiler. Emîn ise yanında kalanlarla bundan sonra yapacakları hakkında istişarede bulundu. Bir kısmı Bağdat'ı terk edip el-Cezîre ve Şam tarafına çekilip mücadelesine orada devam etmesini tavsiye etti.⁷²⁶ Tabi bu haber Tâhir'e ulaştığında “Allah'a yemin ediyorum ki, eğer Emîn'i bu düşüncesinden caydırmazsanız bütün arazilerinizi elinizden alırım ve bundan sonra tek hedefim siz olacaksınız” diyerek Emîn'in adamlarını açık bir şekilde korkuttu.⁷²⁷ Bir kısmı da Tâhir b. Hüseyin'e veya Herseme b. A'yan'a sığınmasını teklif etti. Ancak Emîn “Tâhir'den hoşlanmıyorum. Herseme ise bizim mevlâmızdır ve babamız yerindedir. Onu çok yakın buluyorum ve güveniyorum” diyerek Herseme'den eman dilemeyi kabul etti ve Herseme de bunu kabul etti.⁷²⁸ Tâhir Emîn'in Herseme'ye ait bir kayıkla kaçacağını haber alınca buna öfkelenildi ve kayığı batırdı.⁷²⁹ Emîn bu teşebbüsten de kurtulduysa da Tâhir'in adamlarından olan bir grup Acem tarafından öldürüldü

⁷¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 264.

⁷²⁰ Medâin, Fâris bölgesinde bir yerleşim yeridir. Yâkut el-Hamevî, V, 74.

⁷²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 90; İbn Haldun, *Tarih*, III, 292.

⁷²² Nuveyrî, XXII, 125-126.

⁷²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 90.

⁷²⁴ Ya'kûbî, II, 392; İbn Tiktaka, 161.

⁷²⁵ M. Şakir, IV, 132.

⁷²⁶ Taberî, VIII, 478; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 283.

⁷²⁷ Nuveyrî, XXII, 128.

⁷²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 284; Nuveyrî, XXII, 128.

⁷²⁹ M. Şakir, IV, 133.

(Muharrem 198/ Eylül 813).⁷³⁰

2- Emîn-Me'mûn Mücadelesinin Sonuçları:

1- İki kardeş arasındaki iktidar mücadelesi, daha önceki Abbâsî hilafetinde görülmemiş şekilde kanlı bir şekilde neticelendi. Emîn ile Me'mûn arasında iktidar mücadelesi şeklinde görülen olaylar, aslında kardeşler üzerinde büyük bir nüfuz kurmuş olan iki Fazl'ın temsil ettikleri Arap ve İranlı unsurların iktidar mücadelesi olmuştu.⁷³¹ Emîn'in ölümüyle ülke Me'mûn'un halifeliğinde birleşti⁷³² ve böylece Horasanlılar ikinci kez imparatorluğu feshetmiş oldular. Ne var ki bu sefer devletin Arap olan yarısı, dışarıdan istila edildiği ve artık yeni egemenliği kısmen de olsa paylaşmadığı için, birincisinden daha etkili bir fetih oldu. Bu şekilde Araplar, devlet içindeki etkinliklerini yitiriyor, yerlerini Arap olmayanlara terk ediyor, dolayısıyla İslam imparatorluğu çehre değiştiriyordu.⁷³³

2- Kardeşler arasında 195/811 yılında başlayan silahlı mücadeleyi fırsat bilen Ali b. Halid b. Yezid b. Muaviye, Emevîleri eski şereflerine kavuşturma gayretiyle kendisini halife ilan ederek halkı etrafında topladı ve Şam'a yürüdü. (Zilhicce 195/Ağustos 811)⁷³⁴ Ancak Emevî devletinin yıkılmasına sebep olan etmenlerden olan Yemenî- Mudarî çekişmesi⁷³⁵, bu isyanı istenen neticeye ulaştıramadı.⁷³⁶

3- Emîn kardeşiyle giriştiği mücadele nedeniyle, hilafette kaldığı süre içinde dış siyasette ilerleme kaydedememiştir. Esasında bu dönemde Bizans'ta da iç çekişmeler ve taht mücadeleleri söz konusudur.⁷³⁷ Muhtemelen Bizans iç meseleleri ile meşgul olurken yanı başındaki bu hadiseleri kendi lehine çevirememiştir.

Ayrıca Hârûn Reşîd zamanında İslam devletinden tamamen bağımsız hale gelen emirlikler bu dönemde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yani bu dönemde İslam

⁷³⁰ Halife b. Hayyât, 384; Dîneverî, 584-585; Ya'kûbî, II, 394; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 286; Nuveyrî, XXII, 129-130; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 101.

⁷³¹ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 103-104.

⁷³² Ya'kûbî, II, 396.

⁷³³ Cahen, 91.

⁷³⁴ Ya'kûbî, II, 390; Taberî, VIII, 415.

⁷³⁵ Aksu, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, 252-263.

⁷³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 249; İbn Haldun, *Tarih*, III, 289; H.İ.Hasan, *İslam Tarihi*, II, 359.

⁷³⁷ M. Şakir, IV, 133.

birliğinden söz etmek oldukça zordur.

4- Bu mücadele siyasi anlamda yıkımlara sebep olduğu gibi kültürel ve ekonomik anlamda da yıkımları beraberinde getirmiştir. Özellikle ilim, edebiyat ve ticaret merkezi olan başkent Bağdat, muhasara edildiğinde terk edilmiş bir harabe halini aldı. Hatta Tâhir'in askerleri, Emîn'in 20 milyon dirhem harcayarak yaptırdığı Hayzürâniyye'deki evlerini de yakıp yıktılar. Tâhir kendisine karşı koyan Medînetü'l-Mansur'u, Kerh ve el-Huld çarşılarını, "ahdini bozanların yeri" manasına gelen "*Dâru'n-neks*" ifadesiyle adlandırdı. Bu da kültürel tahrifatin en bariz örneğidir. Ayrıca kendisine katılmayan Hâşimoğullarının, kumandanların ve başkalarının akarlarını, mallarını aldı. Öyle ki, askerler zelil olup savaş yapamayacak hale geldiler. Ancak bu zilletten işportacılar, çıplaklar, mahpus olanlar, sefiller, yankesiciler ve sokak takımı gibi halkın mallarını yağmalayanlar kurtuldular.⁷³⁸

C- Me'mûn Dönemi Hilafet Mücadeleleri

1- Otorite Boşluğu Nedeniyle Ortaya Çıkan İsyanlar:

Me'mûn dönemi incelendiğinde, hilafetinin ilk yıllarından itibaren ortaya çıkan bir dizi isyanların varlığı göze çarpar. Abbâsî devletini oluşturan unsurların gerek birbirleriyle gerekse siyasi otoriteyle giriştikleri bu mücadeleler, iki kardeş arasındaki mücadeleden devletin zayıf düşmesi ve merkezi otoritede meydana gelen boşluk sebebiyle ortaya çıkmışlardır. Bu iki önemli unsuru göz ardı etmeyen kesimler çeşitli fırsatlarla ve tâli sebeplerle iktidara karşı isyanlarını gerçekleştirmişlerdir.

Abbâsî iktidarını yaklaşık yirmi iki yıl meşgul eden ve ancak Mu'tasım döneminde bastırılabilen Bâbek isyanı da halife Me'mûn döneminde patlak vermiştir. Bâbek, halife Me'mûn ve Mu'tasım döneminde Azerbayan'da İslam dünyası için ciddi tehlike arz eden dini-siyasi içerikli Hürremî⁷³⁹ hareketinin lideridir.⁷⁴⁰ Bâbek, iki kardeş arasında çıkan ihtilaf nedeniyle devletin zayıf düşmesi, Me'mûn'un hilafet

⁷³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 271-272.

⁷³⁹ Hürremî hareketi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Aliev Saleh Muhammedoğlu, "Hürremiyye", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 500-501; H.D. Yıldız, "Bâbek", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 376-377.

⁷⁴⁰ Osman Turan, "Bâbek", *İA*, İstanbul 1961, II, 170-173.

merkezini Merv'e nakletmesi sebebiyle ortaya çıkan merkezi otorite boşluğu, Ali er-Rıza'nın veliaht tayin edilmesi (201/816-817) ve halkın İran nüfuzuna tepki göstererek çıkardığı karışıklıkları fırsat bilerek isyanını başlatmıştır. Halife Me'mûn, muhtelif tarihlerde oluşturduğu beş farklı orduyla⁷⁴¹ Bâbek'le mücadele etse de kesin sonuç alamadı. 218/833 yılında vefat etmeden önce çıktığı Bizans seferinde kardeşi Mu'tasım'a yaptığı veliahtlık vasiyetinde⁷⁴², onun Bâbek'le yakından ilgilenmesini istedi. Nitekim bu isyan Mu'tasım döneminde 223/837-838 yılında Bâbek'in öldürülmesiyle son buldu.⁷⁴³

Asıl vatanları Hindistan olan ve İran'ın İslam ordularınca fethinden sonra Basra'ya yerleştirilen⁷⁴⁴ Zuttular, devletin içinde bulunduğu zayıf durumdan istifade ederek yağma hareketlerini sürdürmüşlerdir.⁷⁴⁵ Me'mûn döneminde kontrol altına alınamayan bu isyan Mu'tasım döneminde bastırılabilmiştir.⁷⁴⁶

Me'mûn döneminde Mısır'da da durum iç açıcı değildir. Bölgede meskûn olan Kaysî ve Yemenî kabileleri, Emîn-Me'mûn mücadelesinde taraf olarak birbirleriyle mücadeleye giriştiler.⁷⁴⁷ Bu karışıklıkları fırsat bilen Endülüs Emevî emiri I. Hakem b. Hişâm İskenderiye'ye gelerek burayı ele geçirdi.⁷⁴⁸ 205/820 yılında babasının ölümü üzerine Mısır valiliğine getirilen Ubeydullah b. es-Seriy b. Hakem ise tüm bu siyasi kaostan istifade ederek merkezle olan bağı kestirdi ve Me'mûn'a karşı isyan etti.⁷⁴⁹ 207/822 yılında Halid b. Yezid b. Mezyed eş-Şeybânî, Me'mûn tarafından karışıklıkları önlemek için Mısır'a gönderildiyse de bir sonuç elde edilemedi.⁷⁵⁰ Me'mûn, Mısır'ı hilafet merkezinden ayrılma noktasına getiren bu karışıklıkları önlemek amacıyla 210/825 yılında Abdullah b. Tâhir'i el-Cezîre ile birlikte Şam ve Mısır valiliğine tayin etti.⁷⁵¹ Abdullah bölgedeki sükûneti sağlayıp

⁷⁴¹ Abbas Gurbanov, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), SÜSBE, Konya 2007, 140-143.

⁷⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 430.

⁷⁴³ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 73.

⁷⁴⁴ Belâzürî, *Futûh*, 519-520.

⁷⁴⁵ Taberî, VIII, 580.

⁷⁴⁶ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 75.

⁷⁴⁷ Kaysîler Emîn, Yemenîler Me'mûn taraftarıdır. el-'İşş, 94.

⁷⁴⁸ Ya'kûbî, II, 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 396.

⁷⁴⁹ İbn Tağrıberdî, II, 227.

⁷⁵⁰ Ya'kûbî, II, 412.

⁷⁵¹ Taberî, VIII, 613; Ya'kûbî, II, 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 396; İbn Tağrıberdî, II, 227-228.

Ubeydullah'ı eman dilemeye⁷⁵² mecbur bıraksa da, bir süre sonra Mısır'daki Yemenî-Kaysî çekişmesi yeniden ortaya çıktı. Bu karışıklıklar ise 214/829 yılında Me'mûn kardeşi Mu'tasım'ı Mısır'a vali olarak tayin etmesiyle bastırılabilirdi.⁷⁵³ 216/831-832 yılında Abdus el-Fihri, Mu'tasım'ın tayin ettiği amilleri öldürünce Me'mûn Bizans seferinde iken Şam'dan Mısır'a geldi ve isyanı bastırdı.⁷⁵⁴

Görüldüğü gibi kardeşler arasındaki iktidar mücadelesi ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan siyasi istikrarsızlık devletin en uç noktasında bile hissedilmiş, iktidarı meşgul eden isyanlar şeklinde kendisini göstermiştir.

2- Bağdat'ta Oluşan Siyasi Karışıklıkların Ali b. Musa (Ali er-Rıza)'nın Veliaht Tayin Edilmesiyle İlişkisi:

Me'mûn'un hilafeti devraldıktan sonra yönetim merkezini Fazl b. Sehl'in etkisiyle Merv'e taşımamasının, İran asıllı kişileri idarede önemli mevkilere getirmesinin ülkeyi adeta iç savaşa sürüklediğini birinci bölümde zikretmiştik. Bu bağlamda en büyük tepkinin Bağdat'tan geldiğini söyleyebiliriz. Bağdat'ın başkent konumundan ülkenin herhangi bir vilayeti haline dönüşmesi, Fazl b. Sehl'in merkez Merv'de, Hasan b. Sehl'in de Irak ve batı eyaletlerindeki siyasi otoriteleri bölge halkının tepkisine neden oldu.⁷⁵⁵ Nitekim Irak halkı arasında Fazl b. Sehl'in Me'mûn'u avucunun içine aldığı, onu aile ve komutanlarından uzaklaştırarak bir saraya kapattığı ve işleri kendisinin müstakil olarak idare ettiği dedikodusu yaygınlık kazandı. Söz konusu duruma sinirlenen Hâşimoğulları ve ileri gelenlerden oluşan bir grup, Hasan b. Sehl'in üzerine hücum ettiler. (199/814-815)⁷⁵⁶

Fazl b. Sehl ise Merv'de yaşayan halifeden, ülkenin içinde bulunduğu durumu gizlemektedir. Bütün bunların farkında olan Herseme b. A'yan, Ebu's-Serâyâ hadisesinin sona erdirilmesinden sonra Horasan'a geldi ve şöyle dedi: “*Müminlerin emiri Me'mûn'a kavuşuncaya kadar geri dönmeyeceğim.*”⁷⁵⁷ Herseme bu davranışıyla

⁷⁵² Ya'kûbî, II, 417.

⁷⁵³ Taberî, VIII, 622; İbn Tağriberdî, II, 254.

⁷⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 419; İbn Tağriberdî, II, 264.

⁷⁵⁵ İbrahim Eyyûb, 81.

⁷⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 302.

⁷⁵⁷ Taberî, VIII, 542; Nuveyrî, XXII, 141.

Me'mûn'a, Fazl b. Sehl'in kendisi aleyhine almış olduğu tedbirleri, kendisinden gizli tuttuğu bir takım haberleri, ayrıca saltanatta söz sahibi olmayı arzu ettiği için kendisiyle birlikte Bağdat'a götürülmedikçe yakasını bırakmayacağını bildirmek istiyordu.⁷⁵⁸ Ancak Fazl b. Sehl bunu bildiği için Me'mûn'a şunları söyledi: “*Artık Herseme ülke ve halk için çekilmez hale geldi. Askerleri arasında bulunan Ebu's-Serâyâ'ya komplo tertip eden kendisidir. Eğer istese idi bunu yapmazdı. Ayrıca kendisine Suriye ve Hicaz'a dönmesi için defalarca mektup gönderildiği halde bunu reddetti ve karşı gelerek ağır konuştu. Eğer serbest bırakılırsa başkalarının başına bela olur.*”⁷⁵⁹ Fazl b. Sehl'in bu sözleri karşısında Me'mûn'un Herseme hakkındaki düşünceleri değişti. Fazl b. Sehl avenelerine Herseme'ye karşı haşin davranmalarını ve onu hapse atmalarını emretti. Herseme bir müddet hapiste kaldıktan sonra öldürüldü. (200/816)⁷⁶⁰

Herseme, Me'mûn'un yanına gittiği sırada Irak valisi Hasan b. Sehl Medâin'de bulunuyordu. Me'mûn'un Herseme'ye yaptıklarını öğrenince de kendisi adına Bağdat'ta vali olarak bulunan Ali b. Hişâm'a mektup göndererek askerlerin erzakının geciktirilmesini ve verilmemesini istedi. Hasan b. Sehl'in bu girişimi karşısında Bağdatlılar, “Hasan b. Sehl'i ve valilerini Bağdat'tan sürüp çıkarmadıkça asla hoşnut olmayacağız”⁷⁶¹ sloganıyla tepkilerini isyana dönüştürdüler. Daha sonra da İshak b. Musa el- Hâdî'yi Me'mûn'un vekili sıfatıyla Bağdat halifeliğine getirdiler.⁷⁶²

Bağdat'ta Hasan b. Sehl'le olan mücadele, Muhammed b. Ebî Halid b. Hindevân liderliğinde kurulan orduyla devam etti.⁷⁶³ 201/816 yılında Muhammed b. Ebî Halid'in ölümünün ardından Hâşimoğulları ve bazı komutanlar “Birimizi halife seçip, Me'mûn'u hal' edelim” diyerek Mansur b. Mehdî'yi halifeliğe getirmek istediler. Mansur bu teklifi önceleri reddetti. Fakat halk “Biz Mecûsî oğlu olan bir Mecûsîye -yani Hasan b. Sehl'e- asla rıza göstermeyeceğiz” diye ısrar edince,

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 314-315.

⁷⁵⁹ *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, V, 369.

⁷⁶⁰ Nuveyrî, XXII, 141.

⁷⁶¹ Taberî, VIII, 543.

⁷⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 316.

⁷⁶³ Ya'kûbî, II, 404.

Mansur “Ben Me'mûn gelinceye veya daha çok sevdiği bir kimseyi tayin edinceye kadar müminlerin emiri Me'mûn'un halifesiyim” diyerek görevi kabul etti. Mansur'un bu sözlerinden sonra halk ona rıza gösterdi ve başlarına geçmesini hoşnutlukla karşıladı.⁷⁶⁴

Fazl b. Sehl Irak bölgesinde iktidar ve yönetim aleyhinde cereyan eden bu olumsuz gelişmeleri, muhtemelen kendisinin veya kardeşinin idareden azledilmeleri endişesiyle halifeden gizlemektedir. Dolayısıyla halife, Bağdat'taki Abbasoğullarının organize bir şekilde isyana hazır olduklarından habersizdir. Böylesine hassas bir dönemde Me'mûn, Alioğulları ile Abbasoğulları arasında Ali er-Rıza b. Musa'dan daha fazileti, daha takva sahibi ve daha bilgili birisi bulunmadığı için onu veliahtlığa seçti. (27 Ramazan 201/18 Nisan 817) Ayrıca Abbasoğullarının sembolü olan siyah rengi terk ederek Alioğullarının sembolü yeşilin giyilmesini tüm ülkeye yazılı olarak bildirdi.⁷⁶⁵

Ali er-Rıza'nın tayin edilmesi ve halkın biatinin istenmesi haberi Bağdat'a ulaşınca, zaten iktidarın icraatlarından hoşnut olmayan Abbasoğulları tepkilerini daha şiddetli ve koordineli hale getirdiler. Öyle ki, 5 Muharrem 201/ 25 Temmuz 817'de, Bağdat halkı Me'mûn'u halifelikten hal' ederek yerine İbrahim b. el-Mehdî'ye el-Mübarek lakabıyla biat ettiler.⁷⁶⁶ Böylece Abbâsî devleti, tarihinde ilk defa aynı anda iki halifenin denetimine girmiş oldu.⁷⁶⁷

İbrahim b. Mehdî, biat işini tamamladıktan sonra Kûfe ve Sevâd⁷⁶⁸ bölgelerini ele geçirerek Medâin'e karargâhını kurdu. Ayrıca Bağdat'ın batı tarafına Abbas b. Musa el-Hâdî'yi, doğu tarafına ise İshak b. Musa el-Hâdî'yi görevlendirdi.⁷⁶⁹

Bağdat kendi halifesini belirleyecek düzeyde karmaşık bir siyasi atmosfere bürünmüşken, Ali er-Rıza da Recâ b. Ebî Dahhâk nezaretinde Merv'e geldi. Burada

⁷⁶⁴ Taberî, VIII, 546; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 323.

⁷⁶⁵ Ya'kûbî, II, 402; İsfahânî, *Makâtil*, 455-456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 326.

⁷⁶⁶ Halife b. Hayyât, 387; Ya'kûbî, II, 406; Taberî, VIII, 554; Cehşiyârî, 312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 327.

⁷⁶⁷ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 59.

⁷⁶⁸ Sevâd; Fırat ve Dicle arasındaki bölgenin adıdır. Yâkut el-Hamevî, III, 272.

⁷⁶⁹ Taberî, VIII, 557; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 341.

Me'mûn'a; Emîn'in öldürüldüğü günden beri halkın savaş ve karışıklık içerisinde bulunduğunu, Fazl b. Sehl'in bazı haberleri kendisinden saklı tuttuğunu, kendisinin yapmış olduğu bir kısım şeylerin halk ve ailesi tarafından ayıplandığını, ayrıca kendisine sihre tutulmuş ve mecnun dediklerini, bu arada İbrahim b. el-Mehdi'ye biat ettiklerini bildirdi. Me'mûn, halkın İbrahim b. Mehdî'ye biat etmediğini, başlarına emir olarak seçtikleri haberini Fazl b. Sehl'den alsa da Ali er-Rıza, bölgedeki savaşın mahiyetini halifeye bildirdi. Buna ilaveten sözlerine şöyle devam etti: *“Halk Hasan b. Sehl ve kardeşi Fazl b. Sehl'in yanınızda sahip oldukları itibardan ve kendinizden sonra biat etmenizden ve bana da itibar göstermenizden dolayı sizi ayıplamaktadır.”*⁷⁷⁰ Me'mûn Ali er-Rıza'nın söylediklerinin doğru olup olmadığını, askerlerin ileri gelenlerinden Yahya b. Muâz ve Abdullah b. İmran gibi kişilere sordu. Komutanların Me'mûn'dan istekleri ise gerçekten dikkat çekicidir. Onlar Me'mûn'dan, Fazl b. Sehl'in kendilerine dokunmayacağına dair emân alıncaya kadar bilgi vermediler. Bu olay Fazl b. Sehl'in nüfuzunun halk üzerindeki akislerini ortaya koyan bir örnektir. Burada değinmemiz gereken bir husus da Me'mûn'un anlatılanları tahkik ettirmek için çaba içerisinde olmasıdır. Me'mûn, Bağdat'ta yaşananları kendisine haber vermek isteyen Herseme b. A'yen'e itibar etmemiş, veliaht olarak belirlediği Ali er-Rıza'nın sözlerini de tahkik ettirme gereği hissetmiştir. Öyle görünüyor ki Me'mûn, Fazl b. Sehl'e tam manasıyla güvenmekte ve o ana kadar ondan şüphe etmemektedir. Tabi yaptığımız bu değerlendirmeden, Me'mûn'un iradesiz, kendi kararlarını almaktan aciz bir insan olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Zira Me'mûn'un, davasına başından beri destek veren ve onu motive eden bir insandan böylesine bir işgüzarlık beklemediği kanaatindeyiz. Zaten Me'mûn ülkeyi bu denli kaosa sürükleyen ve olanlardan kendisini bilgilendirmeyen Fazl'ı, Bağdat yolculuğunda sırasında öldürterek yaptığı hatadan döndüğünü göstermiştir.

Bağdat'ta meydana gelen karışıklıkları gidermek için çıkılan yolculukta Me'mûn'a Fazl b. Sehl ve Ali er-Rıza da eşlik etmekteydi. 202/818 yılında Serahs⁷⁷¹ a geldiklerinde Fazl b. Sehl; Galib el-Mes'ûdî, Konstantin er-Rûmî, Ferec

⁷⁷⁰ Taberî, VIII, 564; *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esir el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 396; İbn Tiktaka, 164.

⁷⁷¹ Serahs; Nîşâbûr ile Merv arasından Horasan şehirlerinin meşhurlarındandır. Yâkut el-Hamevî, III, 208.

ed-Deylemî ve Muvaffak es-Saklebî tarafından bir hamamda öldürüldü. Fazl'ı öldüren bu kişiler de Me'mûn'un emriyle kısas uygulanarak öldürüldü.⁷⁷²

Öyle görünüyor ki; Fazl b. Sehl'in bertaraf edilmesi Me'mûn'un emriyle gerçekleşmiştir. Bunun en bariz delili, Fazl'ı niçin öldürdüklerini sorduğunda onların “bunu sen bize emrettin”⁷⁷³ demeleridir. Bir halifenin emretmediği bir şeyi yüzüne karşı bunu sen emrettin demek mümkün değildir. Ayrıca Fazl'ı öldürenleri kısas uygulayarak öldürmesi de son derece politik ve ince siyaset gereğidir. Me'mûn'un Fazl'ı öldürenleri yok etmesinin arka planında, Horasan'da büyük nüfuza sahip olan bu vezirin taraftarlarının tepkisini almama düşüncesi vardır. Me'mûn Fazl b. Sehl'e ne kadar güvense ve önemli işlerinde ona danışsa da son gelişmeler bu güvenin sarsıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu da gösteriyor ki, Fazl'ın icra ettiği davranışları aslında kendi kötü sonunu hazırlamıştır.⁷⁷⁴

Kısaca diyebiliriz ki; ülke merkezinin Bağdat'tan Merv'e taşınmasıyla başlayan ve Hasan b. Sehl'in Irak valiliğine atanmasıyla devam eden, son olarak Alioğullarından Ali er-Rıza b. Musa'nın veliaht tayin edilmesiyle zirveye ulaşan halkın iktidara olan tepkisi, Me'mûn'un Bağdat'a gelmesi ve atalarının rengi olan siyahı giymesiyle son buldu. (204/819)

D- Mu'tasım Dönemi Hilafet Mücadeleleri

Mu'tasım'ın halife ilan edilmesinin ardından orduda bulunan Arap unsur, Abbas b. Me'mûn'a biat etmek istediye de, bu teşebbüs orduya hâkim konumdaki Türkler -özellikle Afşin- sayesinde engellendi. Abbas'ın da amcası Mu'tasım'a biat etmesiyle⁷⁷⁵ hem çıkması muhtemel isyan engellenmiş oldu hem de muhalif unsurun önü kapatılmış oldu.⁷⁷⁶

⁷⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 347.

⁷⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 347; Nuveyrî, XXII, 148.

⁷⁷⁴ Bozkurt, *Me'mûn Dönemi*, 60-61; Fazl b. Sehl'in öldürülmesiyle ilgili daha fazla bilgi için bkz: Ali Abdurrahman Ömer, 282-289.

⁷⁷⁵ Ya'kûbî, II, 430.

⁷⁷⁶ Casim Avcı, “Mu'tasım-Billâh”, XXXI, 380.

1- Muhammed b. Kâsım İsyanı:

Mu'tasım'ın hilafetinin ilk yıllarında (219/834) Alioğullarından Muhammed b. Kâsım Tâlekân'da⁷⁷⁷ isyan etti. Kaynaklar Muhammed'in başlangıçta böyle bir niyetinin olmadığına, ismi Ebû Muhammed olan bir Horasanlının tahrikleri ve ayartmasıyla bu isyana girdiğini bildirir.⁷⁷⁸ Özellikle Ebû Muhammed'in halkı ona biate çağırması ve sonuçta taraftarlarının sayısının çoğalmasıyla Muhammed b. Kâsım Tâlekân'da halifelliğini ilan etti.⁷⁷⁹ Kullandığı slogan ise Abbâsî tarihinde -bu güne kadar- alışılmış olan, “er-Rıza min Âl-i Muhammed (Muhammed ailesinden razı olunan kişi)” idi.⁷⁸⁰

Muhammed b. Kâsım'ın Tâlekân'da halktan biat aldığı haberi başkent Bağdat'ta duyulunca halife Mu'tasım, Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'i isyanı bastırmakla görevlendirdi. Yapılan savaşta taraftarlarıyla birlikte yenilen Muhammed, daha önceden mektuplaştığı Horasan bölgesinde bir köye saklandı. Sonunda geldiği Nesâ şehrinde vali tarafından yakalanarak sırasıyla önce Abdullah b. Tâhir'e, sonra da halife Mu'tasım'a teslim edildi. Muhammed b. Kâsım'ın Bağdat'ta hususi bir hapishaneye konulmasıyla isyan başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.⁷⁸¹

2- Mu'tasım'a Karşı Düzenlenen Suikastta Abbas b. Me'mûn'un Rolü:

Türklerin devlet idaresinde söz sahibi olmaları ve gün geçtikçe başta askeri kadrolar olmak üzere diğer makamları da ellerine geçirmeye başlamaları, Türklere karşı olan grubun harekete geçirmesini geciktirmedi. Abbas b. Me'mûn'un halifelliğini kendilerine bayrak yapan ve zamanın aleyhlerine işlediğini fark eden Arap ve İranlı komutanlar, Uceyf b. Anbese başkanlığında teşkilatlanmaya başladılar.

⁷⁷⁷ Tâlekân; Horasan'da Mervü'r-Ruz ile Belh arasında yer alan iki yerleşim yerine verilen isimdir. Yâkut el-Hamevî, IV, 501.

⁷⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 442; Nuveyrî, XXII, 175; *DGBİT*, III, 204.

⁷⁷⁹ Ya'kûbî, II, 431; Taberî, IX, 6; İsfahânî, *Makâtil*, 464; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 442; Nuveyrî, XXII, 175.

⁷⁸⁰ İbn Haldun, *Tarih*, III, 316.

⁷⁸¹ Ya'kûbî, II, 431. Muhammed b. Kâsım'ın ölümü/öldürülmesiyle ilgili değerlendirmeler için bkz: *DGBİT*, III, 205.

Devlet idaresinde Türk nüfuzunun kırılması için başta Mu'tasım olmak üzere Afşin ve Aşnas gibi komutanların ortadan kaldırılması gerekiyordu. Uceyf'in planı; ordusunun büyük çoğunluğu Ammûriye seferi nedeniyle yanında olmayan ve kendisi de ed-Dereb'de bulunan Mu'tasım'ın üzerine hücum edip onu öldürtmek ve Abbas b. Me'mûn'un bir an önce Bağdat'a dönmesini sağlamaktı. Abbas ise Ammûriye'nin fethi tamamlanincaya kadar bu fikre sıcak bakmamıştır. Uceyf'in ısrarı karşısında Abbas'ın tavrı şöyle olmuştur: “*ed-Dereb'e gelinceye ve ilk durumunda olduğu gibi tenhada kalıncaya kadar onu bekleyeceğim, çünkü bu durumda onu burada öldürmek daha kolay olacaktır.*”⁷⁸² Burada dikkatimizi iki husus çekmektedir. Birincisi; Abbas'ın bu fikre katılmadığı değil, sefer esnasında böyle bir girişimde bulunmanın yanlış olacağı kanaatinde olmasıdır. Yani Abbas b. Me'mûn, suikastın başarılı olabilmesi için Mu'tasım'ın yalnız olduğu bir anını beklemek gerektiğini düşünmektedir. Bu da bizi, Abbas'ın da hilafet arzusunda olduğu sonucuna ulaştırmaktadır. İkincisi ise; Uceyf'in, bu suikastın Ammûriye seferi esnasında yapılmasını istemede ısrarındır. Kanaatimiz o dur ki; tertipçiler, Mu'tasım'ın ve Türk komutanların öldürülmesi ve ordunun da Ammûriye'yi fethetmesi halinde elde edilecek ganimetten büyük pay alacaklardır. Zaten fetihten sonra Uceyf'in İnak birlikleri arasında ganimet taksim edilirken kendi askerlerini yağma yapmaları için teşvik etmesi de⁷⁸³ bu fikrimizi destekler niteliktedir. Bu sonuçlar gösteriyor ki, başını Uceyf'in çektiği Arap ve İranlı unsurlar ekonomik ve siyasi sebeplerle Türk nüfuzuna karşı muhalefetlerini pratiğe dökmeye çalışmış, Abbas b. Me'mûn ise hilafete geçebilme umuduyla bu tertibe katılarak ortak paydada buluşmuşlardır.

Bu teşebbüs uygulama sahasına aktarılamadan ortaya çıkarıldı ve Abbas'ın da itirafıyla olay açığa kavuştu.⁷⁸⁴ Nihayet Abbas b. Me'mûn ile iş birliği yapanların tamamı sıkı bir takibata tabi tutuldular ve çok geçmeden hepsi öldürüldüler. Bundan sonra el-Mu'tasım Samarra'ya ulaştı ve o gün Abbas b. Me'mûn'a “el-laîn” (lanete uğramış) adını verdi. Bu arada Sündüs'te doğan Me'mûn'un çocuklarını yakalatıp getirtti ve onları evinde tutukladı ve orada tutuklu iken öldüler.⁷⁸⁵

⁷⁸² *İslâm Tarihi- İbnü'l-Esîr el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, V, 515.

⁷⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 490.

⁷⁸⁴ Taberî, IX, 76.

⁷⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 492; Nuveyrî, XXII, 182.

Abbas b. Me'mûn'u hilafete geçirmek gayesiyle girişilen bu teşebbüs, Türklere karşı olan gruba çok pahalıya mâl oldu. Ordu içinde bulunan temsilcilerini kaybetmeleri, bundan sonra aynı hareketlere teşebbüs imkânını ortadan kaldırdı. Ancak bu durum iktidar mücadelesini bitirmemiş, sadece yönü değişmiştir.⁷⁸⁶

3- Türk - Arap İlişkileri:

Mu'tasım'ın hilafete geçişinde etkin unsur olan Türklerin -bu dönem öncesi- Abbâsî idaresindeki rollerine az da olsa değinmekte fayda vardır. Öncelikle bilinmeli ki; İslam Arap orduları, daha Hz. Osman döneminde Horasan'a girdiklerinde Türklerle karşılaşmışlar, bu şekilde onları tanıma fırsatı elde etmişlerdir. 751 yılında meydana gelen Talas Savaşında Türkler, Abbâsîler tarafını tutmakla yalnız muharebenin neticesini değil, tarihlerinin istikametini de değiştirdiler. Artık Türklerin yüzü İslam dünyasına dönmüştü. Abbâsî halifeleri, başlangıçta, İranlılara ehemmiyet verdikleri halde, yavaş yavaş imparatorluğun müdafaasında daha kabiliyetli bir unsur olan Türkleri kullanmaya başladılar. Özellikle Mâverâünnehir bölgesinde İslamlaşma faaliyetleri genişlemeye başladı.⁷⁸⁷ Halife Mansur döneminden itibaren devlet hizmetlerinde Türklerin kullanılması politikasına, sonraki halifeler dönemlerinde ziyadesiyle riayet edildi. Elbette ki bu tercih, yalnızca Arap-İran unsurlarına karşı bir denge unsuru oluşturması gayesiyle değil, Türklerin sahip olduğu üstün nitelikleri, güvenilirlikleri, yiğit ve mert oluşları ve devlet-toprak kutsiyeti gelenekleriyle de yakından alakalıdır.⁷⁸⁸

Mehdî ve Hârûn Reşîd dönemlerinde Türklerin devlet ricali içerisinde itibar ve mevkileri gittikçe arttığı gibi, Bizans sınır boyu olarak bilinen Suğur ve Avâsım'da da şeref kıtaları oluşturarak askeri etkinlikleri arttırılmıştır.⁷⁸⁹

Türkler Emîn-Me'mûn mücadelesinde Me'mûn taraftarıdırılar. Merv'de kaldığı sürede hadiselerin tamamen aleyhine geliştiğini fark eden Me'mûn, İran tesirindeki siyasetini değiştirerek Bağdat'a geldi ve iktidarını buradan sürdürdü. 213/828 yılında

⁷⁸⁶ H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 135.

⁷⁸⁷ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2005, 25.

⁷⁸⁸ Pamukçu, 62.

⁷⁸⁹ Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu", 30-31.

Mısır ve Suriye valiliğine tayin ettiği kardeşi Mu'tasım'a, Türkleri toplamasını ve askeri birliklerini bu unsurla teşekkül ettirmesini emretti.⁷⁹⁰ Kısaca Me'mûn döneminde Türklerin ordu saflarına alınarak bunun devlet politikası haline getirildiğini görüyoruz. Hatta hilafete karşı başkaldıran ve devlet için tehlike arz eden birçok ayaklanmanın bastırılmasında, ayrıca 215/830-831 yılında çıkan büyük Mısır isyanının bertaraf edilmesinde de büyük hizmetleri görülen Haydar b. Kâvûs el-Afşin ve babası Kâvûs et-Türkî de yine bu dönemde temayüz etmiştir.⁷⁹¹

Me'mûn döneminde Türklerin Abbâsî iktidarında kamu yönetiminde aldıkları bu görevleri düzenleyen ve koordine eden kişi Mu'tasım'dır. Öyle ki bu dönemde hilafet ordusunda Türklerin sayısı 8 ila 10 bin civarında olup, kumanda heyeti Türklerden oluşmaktadır.⁷⁹²

Ordu içerisinde Türk unsurun sayısı artmaktayken, halife Mu'tasım'ın vezirlik makamına ve baş kadılığa getirdiği isimler dikkat çekicidir. Vezir Ebû Cafer Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât 173/789 yılında Bağdat'ta doğmuş ve Me'mûn'un halifeliğinin sonlarına doğru Divanü'n-Nafakât'ın başına getirilmiştir. Mu'tasım'ın hilafetinin üçüncü yılında ise vezirliğe tayin edilmiş ve halifenin ölümüne kadar altı yıl vezirlik yapmıştır.⁷⁹³ İfa ettiği görevi süresince siyasi iktidarın desteklediği görüşler -özellikle Mihne uygulamaları bağlamında Halku'l-Kur'an meselesinde- kabul edilmediği veya aleyhinde bir ortam hazırlama teşebbüsüne girişildiğinde, İbnü'z-Zeyyât müdahil olmuş ve gerekirse idama kadar varan cezalara imza atmıştır.⁷⁹⁴ Mu'tasım'ın baş kadılık makamına getirdiği Ahmed b. Ebû Duâd ise; Me'mûn döneminde kendini ispatlamış, huzurunda düzenlenecek ilmi toplantılara katılma imtiyazını elde etmiştir. Hatta Me'mûn'un, kendisinden sonra halife olan Mu'tasım'a yaptığı tavsiye üzerine İbn Ebû Duâd, her konuda görüşüne başvurulacak önemli şahsiyet haline gelmiştir. İbn Kesîr; Me'mûn'un Mu'tasım'a yaptığı vasiyette Ebû Duâd'la birlikte Abdullah b. Tâhir'in de adını zikretmektedir.⁷⁹⁵ Buradan

⁷⁹⁰ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk: Servet Ukkâşe, Mısır 1992, 391.

⁷⁹¹ Nuveyrî, XXII, 165; Pamukçu, 71. Haydar b. Kâvûs el-Afşin'in hayatı için bkz: H.D.Yıldız, "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *DİA*, İstanbul 1988, I, 441-442.

⁷⁹² Nahide Bozkurt, "Me'mun", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 104.

⁷⁹³ İbn Tiktaka, 175.

⁷⁹⁴ Terzi, "İbnü'z-Zeyyât", XXI, 245.

⁷⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 231.

anlıyoruz ki Me'mûn, her ne kadar Arap ve İran asıllı kimselere olan güveni sarsılsa da oluşturulacak yeni idarede siyasi dengeleri temin etme gayretine yönelmiştir. Devletin siyasi istikbali uğruna komuta kademesinin Türklerden oluşması nasıl elzem ise, idari mekanizmada da Arap ve İranlı unsurlar asla terk edilmemelidir. Nitekim ağabeyinin tavsiyesi doğrultusunda hareket eden Mu'tasım, idari ve siyasi tercihlerini de bu doğrultuda gerçekleştirmiştir.

Türk nüfuzunun etkin olduğu bu dönemde, elde ettikleri bu imtiyazlar sebebiyle halifeler zamanla Arap unsurun teşvik ve tahrikleriyle, kendilerinin dayanabilecekleri bir kuvvet olarak teşkil ettikleri Türk birlikleriyle mücadeleye girmişlerdir. Zahiren halifelerle Türk komutanlar arasında devam eden bu mücadeleler kanlı bir şekilde sürmekteyken, esasında halifeler siyasi ve askeri kudretlerini, Türk birlikleri de sayıca üstünlükleri ve buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuzlarını kaybetmekteydiler.⁷⁹⁶

Bu değerlendirmenin somut ilk örneği ise Mu'tasım döneminin sonlarına doğru vukuu bulan Haydar b. Kâvûs el-Afşin'in cezalandırılıp hapsedilmesidir. (225/840-841) Konu merhum H. Dursun Yıldız tarafından detaylıca incelendiği için ayrıntıya girmek istemiyoruz. Ancak Türk - Arap ilişkileri bağlamında bazı tespitlere yer vermek faydalı olacaktır.

Me'mûn döneminde başlayan ve Mu'tasım döneminde devam eden Afşin'in başarıları sebebiyle elde ettiği nüfuz ve itibar, devlet ricali -özellikle Arap ileri gelenler- arasında kıskançlığa ve kine neden oldu. Bunların başında da Horasan valisi Abdullah b. Tâhir gelmektedir. Afşin'in Bâbek ile savaştığı günlerde kendisine gelen hediyeleri halifeye göndermemesini fırsat bilen Abdullah bu durumu Mu'tasım'a bildirmiş, halifenin kendi istihbaratı doğrultusunda hareket etmesi ise onu yeterince memnun etmiştir. Böylece Abdullah ile Afşin arasında amansız mücadele başlamış oldu.

Abdullah b. Tâhir'in bu faaliyetleri yanında merkezde de buna paralel olarak Afşin aleyhinde bazı hadiselerin cereyan ettiği dikkat çekmektedir. Merkezdeki

⁷⁹⁶ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 133.

Afşin aleyhtarı grubun başında ise baş kadı Ahmed Ebû Duâd gelmektedir. Afşin ile Ebû Duâd mücadelesi, iki kişinin şahsi çekişmesinden ziyade, Me'mûn zamanında başlayan ve Mu'tasım'ın halife olmasıyla kendini hissettiren devlet idaresinde Türk nüfuzunu kırmak için Arapların giriştiği mukabil hareketten ileri gelmektedir.⁷⁹⁷

Afşin'in mahkemesi için kurulan heyette vezir Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât, baş kadı Ahmed b. Ebû Duâd ve Abdullah b. Tâhir'in akrabası olan Bağdat valisi İshak b. İbrahim b. Mus'ab yer almaktaydı.⁷⁹⁸ Bu kişilerin Afşin'in amansız rakipleri olması gözden kaçırılmaması gereken önemli detaydır. Çünkü mahkeme esnasında Afşin, tevkif edilme sebebi olan halife ve devlet erkânına yönelik suikast düzenleme⁷⁹⁹ isnadıyla değil, Müslüman olup-olmadığı yönünde sorgulanmış ve hapsedilmesine hükmedilmiştir. Kısaca kaynakların, Afşin'in Mu'tasım nezdindeki itibarının sarsılması, tevkif sebebi ve mahkeme hakkında verdikleri bilgilere bakıldığında, bahsi geçen ithamların⁸⁰⁰ rakipleri tarafından Afşin'e karşı yöneltilen komplonun son merhalesini teşkil ettiği rahatlıkla anlaşılır. Zaten dönemin siyasi ve dini yapısı göz önüne alındığında onun itibarını sarsmak için bundan daha iyi bir çarenin olmayacağı görülür.⁸⁰¹

Yapılan mahkemeden sonra tekrar hapisaneye konulan Afşin, yaklaşık bir yıl sonra hapsolüdüğü hücrede öldü (226/841).⁸⁰² Afşin'in bu şekilde ortadan kaldırılması Arap unsurunun bir başarısı ve tekrar iktidarı ele geçirmek için kazandıkları bir muvaffakiyet olarak görünmesine rağmen, ordu kumanda heyetini ellerinde bulduran Türklerin halifeyi tamamen etki altına aldıkları da gözden kaçmamaktadır. Afşin'in ölümünden sonra yine Türk komutanlardan Aşnas'ın onun yerine geçmesi, 226/841 yılında hacca giderken uğradığı her yerin valilik görevinin kendisine verilmesi, buralarda büyük bir hürmetle karşılanması ve hutbelerde ona

⁷⁹⁷ *DGBİT*, III, 214. Ayrıca bkz: Dîneverî, 594.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 513.

⁷⁹⁹ Taberî, IX, 106-107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 512.

⁸⁰⁰ Afşin'in itham edildiği suçlamalar: 1- Bir put haneyi cami yaptıkları için iki Soğdluyu dövmesi 2- Boğulmuş hayvan eti yediği 3- Halkının, kendisine yazdığı mektuplarda ona "kulu filan oğlu filandan ilahların ilahına" şeklinde hitapta bulunması 4- Mazyâr b. Kârin ile mektuplaşması (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 513-515).

⁸⁰¹ H.D. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 147.

⁸⁰² Ya'kûbî, II, 439; Taberî, IX, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 518.

dualar okunması⁸⁰³ değişen bir şeyin olmadığını göstermektedir. Artık Abbâsî Devletinde siyasi nüfuz Türklerin eline geçmiş, bu manada Afşin'in ölümü hiçbir şeyi değiştirmemiştir.⁸⁰⁴

⁸⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 521; Nuveyrî, XXII, 186.

⁸⁰⁴ H.D.Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 149.

SONUÇ

İslam tarihinde şûra ve seçime dayalı halifelik sistemini değiştirerek yerine, iktidardaki halife tarafından halefinin tayin edilmesi manasına gelen veliahtlık fikrini ortaya atan ilk halife Muaviye b. Ebî Süfyan'dır. Emevîler döneminde, Muaviye'nin başlattığı bu uygulama adeta zaruret haline gelmiş, veliaht tayin edilmemesi büyük korku ve endişelere sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda Muaviye b. Yezid'in veliaht belirlemeden ölmesi, Emevîleri, veliahtlık uygulamaları konusunda yeni yöntemlere sevk etmiştir. Bu yeniliklerden en önemlisi de aynı anda birbiri ardı sıra iki veliaht belirleme prensibidir. Veliaht tayin etme prensibi hanedan üyelerini ve Arap kabilelerini parçaladığı gibi, devlet içerisinde Arap milliyetçiliğinin doğmasına sebep oldu. Bu da ilerleyen yıllarda Müslüman olup Arap olmayan (*mevâlî*) halka karşı farklı ve zorbacı bir tutum sergilemelerine neden oldu. Dolayısıyla mevâlî, devlet aleyhtarı düzenlenen her harekete katıldı.

Emevî aleyhtarı grubun sevk ve idaresini ele alan kişi, Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın torunlarından Muhammed b. Ali'dir. 100/718 yılında başlattığı ihtilâlini birtakım strateji ve taktiklerle şekillendiren Muhammed b. Ali, yerine oğlu İbrahim'i vasiyet ettikten sonra vefat etti. Ebû Müslim ve Ebû Seleme'nin bu oluşuma katılmasıyla, ihtilâl girişimi meyvesini verdi. Böylece Kûfe'de 132/749 yılında Ebü'l-Abbas Abdullah b. Muhammed'e biat edilmesiyle Abbâsî Devleti kurulmuş oldu.

Gerek gizli davet döneminde gerekse alenî davet döneminde yapılan propagandalarda halkı Allah'ın kitabına ve Rasulünün sünnetine davet eden Abbâsîler, yönetimi ele aldıktan sonra veliahtlık konusunda Emevîlerden farklı tavır ortaya koyamamışlardır. Her ne kadar iktidarın menşei değişse de özellikle veliahtlık uygulamaları Emevîlerden Abbâsîlere adeta miras kalmıştır. Hatta veliahtlık konusu Abbâsîler döneminde öylesine girift hale gelmiştir ki, halifelerin iktidara geldikten sonra uğraştıkları ilk konu bu olmuştur.

Ebü'l-Abbas'ın, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'in yakalanıp öldürülmesi için “Kim Mervan üzerine giderse benim veliahtımdır” diye vaatte bulunması ve bunu amcası Abdullah b. Ali'nin yerine getirmesi, Abbâsî tarihinde

yapılan ilk veliaht tayinidir. Ancak Ebû'l-Abbas vefat etmeden önce kardeşi Ebû Cafer Mansur'u ve yeğeni İsa b. Musa'yı veliaht tayin ederek (136/754) amcası Abdullah'a verdiği sözü tutmamıştır.

Abbâsîlerin kurumsal manada kurucusu sayılan Ebû Cafer Mansur ise, oğlu Mehdî'nin veliahtlığını temin edebilmek için yoğun çaba sarf etmiş, uzun uğraşlar neticesinde Mehdî'yi İsa b. Musa'nın önüne alarak seleflerinin -Emevîlerin- uygulamalarını tatbik etmiştir. Ayrıca Mansur, devlet içerisinde İran nüfuzunu azaltmak için kabiliyetli Arapları desteklemekte ve onların devlet yönetiminde görev almalarını sağlamaktaydı. Ancak vezirler veya hâcibler hangi milletten olurlarsa olsunlar Mansur döneminde yönetimde asla etkin olamadılar. Devlet ricâli, halifenin emir ve isteklerini yerine getirmenin ötesinde bir icraatta bulunamadılar. Özellikle Muhammed el-Mehdî döneminden itibaren iç ve dış siyasetteki istikrar, vezirlerin prestijlerini halife nezdinde fazlasıyla ziyadeleştirdi. Artık vezirler veliaht tayini konusunda bile halifeleri etkileyebilecek güce sahip oldular. Aslında bu durum Abbâsîlerin selefleri olan Emevîlerin de içine düştükleri çıkmazdı. Ne zaman ki Emevî yöneticileri iktidarlarını belirli bir zümreye dayandırarak kabile asabiyetine sebebiyet verdiler, işte o zaman devletin yıkılması kaçınılmaz oldu. Abbâsîlerin bu döneminde belki Emevîlerdeki gibi kabile asabiyeti söz konusu olmamıştı ama devlet erkânının yönetimdeki bu etkinliği, Abbâsîleri yavaş yavaş Emevîlerin konumuna sürüklüyordu.

Muhammed el-Mehdî, başta hanımı Hayzürân olmak üzere Hâşimoğullarından bir grup ve Horasanlı askerlerin de isteği doğrultusunda İsa b. Musa'nın yerine oğlu Musa el-Hâdî'yi, onun ardından diğer oğlu Hârûnû'r-Reşîd'i veliaht tayin etmek istedi. İsa b. Musa, Kûfe'den getirilerek veliahtlıktan azledilmeye zorlanınca 160/776 yılında Musa el-Hâdî lehine veliahtlıktan çekildi. Rusâfe camiinde yapılan biatle İsa, veliahtlıktan azledilip yerine Musa el-Hâdî b. Mehdî veliaht tayin edildi.

169/785 yılında iktidara geçen Musa el-Hâdî, oğlu Cafer'i veliaht tayin edebilmek için kardeşi Hârûn'u önce hapsedmesi ve onu öldürmeyi planlaması, muhtemelen Hayzürân'ı, Hârûn adına telaşa düşürdü. Giderek artan karşılıklı

düşmanlık neticesinde Hayzürân'ın, kendisine karşı daha itaatkâr görünen Hârûn'u hilafet makamına geçirebilmek için oğlu Musa el-Hâdî'yi hasta olduğu bir sırada cariyelerine zehirlettiği veya boğdurttuğu kaynaklarda yer almaktadır.

Hârûn Reşîd hilafete geçtikten sonra başta hanımı Zübeyde ve Hâşimoğulları olmak üzere, Bermekîler ve devlet erkânının tesiriyle, oğulları Emîn, Me'mûn ve Kâsım'ı veliaht tayin etti (186/802). Bu tayin, veliahtlık tarihinde ilkleri de beraberinde getirdi. Aynı anda üç ismin veliaht olarak belirlenmesini, devletin kardeşler arasında paylaşılmasını, her veliahta kendi ağzından birer ahitnâme yazılarak tüm hacıların şahitliğinde Kâbe'ye asılmasını bu yeniliklere örnek gösterebiliriz.

Hârûn'un vefatından sonra iktidara geçen Emîn, kendi eliyle yazmış olduğu ahitnâmeye muhalif davranarak, kardeşi Me'mûn'u azledip yerine oğlu Musa'yı tayin etme cihetine yöneldi. Tabi bu kararda, yönetime etki eden Arap unsurunun olduğunu söylemek iddialı bir söz olmaz. Veliahtlık hakkı gasp edilen Me'mûn ise, İran asıllı vezirinin desteğiyle kardeşine karşı iktidar mücadelesine girişmiştir. Muhammed Mehdî, Musa el-Hâdî ve Hârûn Reşîd dönemlerinde yıldızları parlayan vezirlerin Emin-Me'mun mücadelesindeki etkinlikleri, aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi şeklinde zirve yaptı.

Emîn'in ölümünün ardından hilafete geçen ve devlet yönetimini liyakat bağlamında değerlendirdiğini düşündüğümüz Me'mûn, Abbâsî tarihinde benzeri görülmemiş bir icraata imza atarak 201/817 yılında Alioğullarından Ali er-Rıza'yı veliaht olarak tayin etti. Ancak Ali er-Rıza'nın 203/818 yılında ölmesiyle Me'mûn'un bu girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Devletin kuruluşundan itibaren ülke genelinde cereyan eden hadiseler, Me'mûn'un Arap ve İranlılara olan güvenini sarsmış olacak ki, istinad edebileceği yeni kuvvet ve kadrolara ihtiyaç duymaya başladı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma imkânını bulduğu ve iyi geçinmeye gayret sarf ettiği Türkler, Abbâsî İmparatorluğunda Arap ve İranlı unsurun nüfuzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvet olup, siyasi tecrübe ve askeri kabiliyet bakımından da imparatorluk dâhilinde bir denge unsuru olabilirdi. Türkleri ordusunda toplama gayretinin neticesinde, Me'mûn'un son yıllarında Türkler, ordu içerisinde sayı ve

nüfuz bakımından hatırı sayılır bir güç haline geldiler. Me'mûn'un emriyle Türklerin sevk ve idaresini elinde bulunduran Mu'tasım, oğlu Abbas henüz hayatta olmasına rağmen Me'mûn tarafından veliaht tayin edildi (218/833). Mu'tasım'ın halife olmasıyla Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türklerin eline geçmeye başladı. Başta halife olmak üzere idari makamlarda hala Arap ve İranlılar'ın bulunmasına rağmen, devlet içerisinde kuvveti temsil eden orduda Türkler ağır basmaktaydı. Bu kuvvet onları yavaş yavaş devletin diğer kadrolarına hâkim olmaya sevk edecektir. Nitekim Türkler, Mu'tasım'ın halife olmasıyla devletin geleceğine hâkim olmuşlar ve bu hâkimiyetlerini yaklaşık yarım asır devam eden “Samarra Devri”nde sürdürmüşlerdir. Abbâsîlerin hizmetine giren Türk askerleri, Tolunoğulları ve İhşîdîler'in kuruluşunda olduğu gibi Türklerin kitleler halinde İslamiyet'e girmesinde de önemli rol oynadı.

Abbâsî iktidarı üzerinde etkinlikleri hızla artan Türkler, Mu'tasım'ın vefatının ardından Vâsık'ın hilafetini (227/842) temin ettikleri gibi, yine halife tarafından “Sultanlık” unvanıyla taltif olunmuşlardır. Halife Vâsık, 232/847'de hastalandığında yerine veliaht tayin etmeden vefat etti. Kendisine veliaht tayin etmemesinin nedeni sorulduğunda, “Ömer b. Hattab ve Muaviye b. Yezid'i takip edeceğim” diyerek hilafet konusundaki görüşünü cesurca dile getirdi. Vâsık'ın yerine bir veliaht tayin etmeden vefat etmesi Abbâsî iktidarını yeni ve alışık olmadıkları yöntemlere sevk etti. Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi belirlemek için hilafet sarayında bir toplantı düzenledi. Heyetteki Türk komutanların baskın siyaseti neticesinde Vâsık'ın kardeşi Cafer b. Mu'tasım hilafete namzet gösterildi ve “Mütevekkil” unvanıyla kendisine biat alındı (232/847). Böylece ikinci defa Türklerin baskısıyla halife belirlenmiş oldu.

Abbâsî tarihinde bir ilk olan bu gelişme, aslında İslam Tarihinde ilk değildir. İktidar mücadelesi daha Hz. Peygamber'in vefatından itibaren başlamış, devam eden süreçte şekil ve yöntemi değiştirilerek tatbik edilmiştir. Kanaatimizce Emevîler döneminde gerçekleşen “Câbiye Toplantısı” iktidar mücadelesi adına ne ifade ediyorsa, Mütevekkili hilafete getiren toplantı da aynı gayeye matuftur.

BİBLİYOGRAFYA

Kitaplar

- Akoğlu, Muharrem, *Mihne Hadiseleri ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrine Etkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2001.
- Aksu, Ali, *Emevî Devletinin Yıkılışı*, İstanbul 2007.
- Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul 1990.
- Apak, Âdem, *Hiz. Osman dönemi Devlet Siyaseti*, Bursa 2003.
- Atvan, Hüseyin, *eş-Şûra fi'l-Asri'l-Ümevî*, Beyrut 1990.
- Aycan, İrfan – Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara 1999.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, Ankara 1990.
- Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Diyarbakır 2005.
- _____, *Hiz. Ali Neslinin İsyancıları-X. Yüzyıla Kadar Şii Karakterli Hareketler*, Konya 2010.
- Baytar, Âmine, *Tarihu'l-Asri'l-Abbâsî*, Dimeşk 1996.
- el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cabir (279/892), *Ensâbü'l-Eşraf*, thk: Süheyl Zekkâr vd., Beyrut 1996.
- _____, *Futûhu'l-Buldân*, nşr: Abdullah Enis et-Tabbâ, Beyrut 1987.
- Bozkurt, Nahide, *Mutezilenin Altın Çağı -Me'mûn Dönemi-*, Ankara 2002.
- _____, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, Ankara 2000.
- Cahen, Claude, *İslamiyet-Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar-*, çev: Esat Nermi Erendor, Ankara 2000.
- el-Ceşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed (331/942), *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire 1980.
- Clot, Andre, *Hârûn Reşîd ve Abbâsîler Dönemi*, çev: Nedim Demirtaş, İstanbul 2007.
- Dalkılıç, Mehmet, *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (750-796)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2009.
- ed-Demîci, Abdullah b. Ömer, *İslam'da Devlet Başkanlığı -Hilafet, Bey'at, Şûra-*, çev: İbrahim Cücük, İstanbul 1996.

- Demircan, Adnan, *Ali- Muaviye Kavgası*, İstanbul 2002.
- _____, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul 1996.
- _____, *İslam Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996.
- ed-Dîneverî, Ebu Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbâru't-Tivâl*, thk: İslam Muhammed el-Hâc Ali, Beyrut 1997.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul 1989.
- ed-Dûrî, Abdülaziz, *el-Asru'l-Abbâsiyyu'l-Evvel*, Beyrut 1988.
- Eyyûb, İbrahim, *et-Târihu'l-Abbâsî es-Siyâsî ve'l-Hadârî*, Beyrut 1989.
- el-Fakî, İsmâuddîn Abdurrauf, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, Kahire 1987.
- Faruk Ömer Fevzi, *Hilâfetü'l-Abbâsiyye, Asru'l-Kuvve ve'l-İzdihâr*, Amman 1998.
- _____, *Abbâsiyyüne'l-Evâil*, Amman 2003.
- Fırlalı, E. Ruhi, *İmamiyye Şiası*, İstanbul 1984.
- Gurbanov, Abbas, *Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2007.
- Günaltay, M. Şemsettin, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, Ankara 2006.
- Halîfe b. Hayyât (240/854), *Tarih-u Halîfe b. Hayyât*, thk: Süheyl Zekkâr, Dımaşk 1996.
- Hamidullah, Muhammed, *Hiz. Peygamber'in Savaşları*, çev: N. Erinç Yurter, İstanbul 2002.
- _____, *İslam Peygamberi*, çev: Salih Tuğ, Ankara 2003.
- Hasan, Ali İbrahim, *Tarihu'l-İslâmi'l-Âm*, Kahire ty.
- Hasan, Hasan İbrahim – Hasan, Ali İbrahim, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Kahire ty.
- Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Sosyal-Kültürel İslam Tarihi*, çev: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, İstanbul 1996.
- Hasan, İsa, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye-Tekâmülü'l-Binâi'l-Hadârî*, Amman 2009.
- el-Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk: Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1986.
- _____, *Tarihu'l-Ümeme'l-İslamiyye, ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, thk: Muhammed el-Osmânî, Beyrut 1986.
- el-İsfahânî, Ebu'l Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *Kitâbü'l-Eğânî*, thk: Samira Cabir (XXIII), Abdullah Ali Mehenna (VII, XII), Beyrut 1995-1996.
- _____, *Makâtîlü't-Talibiyyin*, thk: Seyyid Ahmet Sakar, Beyrut 2006.

- el-İşş, Yusuf, *Tarihu'l-Asri'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye*, nşr: Muhammed Ebû'l-Ferec el-İşş, Dimeşk 2003.
- İbn Abdîrabbih, Ahmet b. Muhammed (328/939), *el-Ikdü'l-Ferîd*, thk: Yusuf Hebbûd, Beyrut 1999.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926), *Futûh*, Beyrut 1986.
- İbn Asâkir, Ebu'l Kasım Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Medineti Dimeşk*, nşr: Abdullah b. Osman- Abdullah b. Feyrûz, Beyrut 1996.
- İbn Haldun, Abdurrahman (808/1405), *Mukaddime*, çev: Süleyman Uludağ, Bursa 2009.
- _____, *Târîhu İbn Haldun*, thk: Ebû Süheyb el-Keremî, Beyrut 1992.
- İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk: Cemal Sâbit vd, Kahire 1996.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, by, ty.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/828), *Kitabu'l-Meârif*, Beyrut 1970.
- _____, *el-İmâme ve's-Siyase*, Beyrut 2009.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim (711/1311), *Lisânü'l-Arap*, Beyrut 1994
- İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1985.
- İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf (874/1469), *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, thk: Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, Beyrut 1992.
- İbn Tiktaka, Muhammed b. Ali b. Tabataba (709/1309), *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslamiyye*, Mısır 1927.
- İbnü'l- Esir, İzzüddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1979.
- _____, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, thk: Ali Muhammed Muavvid vd., Beyrut ty.
- İslâm Tarihi- İbnü'l-Esir el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, redaksiyon: Mertol Tulun, İstanbul 2008.
- Kapar, M. Ali, *Hilafetin Emevîlere Geçişi ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998.
- _____, *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi*, İstanbul 1998.

- Karabiber, Namık Kemal, *Ehl-i Beyt Tasavvuru ve Erken Dönemdeki Yansımaları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim el-Horasânî, Kişiliği ve Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1996.
- Karaman, Hayrettin, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*, İstanbul 1984
- Kılıç, Ünal, *Mervan b. el-Hakem* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1995
- _____, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004.
- _____, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.
- Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul 1987.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Hayrettin Karaman v dğr., Ankara 2007.
- el-Makdîsî, Mutahhar b. Tahir (355/964), *Kitabu'l Bed' ve't-Tarih*, Paris 1899.
- el- Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin (346/1058), *Mürûc'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire 1988.
- Mustafa, Nevin Abdülhâlık, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, çev: Vecdi Akyüz, İstanbul 2001.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995.
- Nuveyrî, Şihabuddin Ahmed b. Abdilvehhab (732/1332), *Nihayetü'l-Ereb fi Funûnü'l-Edeb*, thk: Abdülmecid Tarhînî-İmâd Ali Hamza; Beyrut 2004.
- Ömer, Ali Abdurrahman, *Eseru'l-Farsi's-Siyâsî fi'l-Asri'l-Abbasiyyi'l-Evvel*, yy 1993.
- Pamukçu, Ekrem, *Abbâsilerin İlk Döneminde Siyasi, Askeri ve Kültürel Alanlarda Türkler (H. 132-247/M. 749-861)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara ty.
- Reyyis, Ziyauddin, *İslam'da Siyâsî Düşünce Tarihi*, çev: İbrahim Sarmış, İstanbul 1995.
- Salih, Subhi, *İslam Kurumları*, çev: İbrahim Sarmış, Ankara 1999.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevi- Hâşimî İlişkileri*, Ankara 2008.
- _____, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2007.
- es- Süyûtî, Celâlüddin (911/1505), *Tarihu'l-Hulefa*, thk: İbrahim Salih, Beyrut 2008.
- Şakir, Mahmud, *H. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, çev: Ferit Aydın, İstanbul 1993.

- Şâmî, Ahmed, *ed-Devletü 'l-İslâmiyye fi 'l Asri 'l-Abbâsiyyi 'l-Evvel*, Dammam 1983.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarihu 'l Ümem ve 'l-Mülûk*, thk: Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Kahire ty.
- Takkuş, Muhammed Süheyl, *Tarihu 'd-Devleti 'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1996.
- _____, *Tarihu 'l- İslâmî -el-Vecîz-*, Beyrut 2008.
- Turan, Ahmet, *İslam Mezhepleri Tarihi- İslam 'da Siyasi Düşüncenin Oluşumu*, Samsun 2000.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul 2005.
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: E.Ruhi Fığlalı, Ankara 2010.
- el-Ya'kûbî, Ahmet b. Ebu Ya'kub b. Cafer b. Vehb (294/897), *Tarihu 'l-Ya'kûbî*, thk: Abdülemîr Minha, Beyrut 1993.
- Yâkut el-Hamevî, Şihabuddin b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemu 'l-Buldân*, Beyrut 1979.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 2011.
- Yılmaz, Saim, *Emeviler'de Velihtlik*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), MÜSBE, İstanbul 1996.
- Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara 2001.
- _____, *İslam 'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002.

Makale ve Maddeler

- Ağırakça, Ahmet, “İhşîdîler”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 551-553.
- Aksu, Ali, “Emevîler Döneminde Kadının Durumu”, *CÜİFD*, Sivas 2001, V, 263-279.
- _____ “Emevîlerin, Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebu'l Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü”, *CÜİFD*, Sivas 2000, IV, 259-268.
- _____ “Yezid b. Velîd'in Hayatı ve Halifelîği”, *CÜİFD*, Sivas 2000, IV, 289-303.
- Algül, Hüseyin, “Muâhât”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 308-309.
- Apak, Âdem, “Hz. Osman'ın Halifelîği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usûl İslam Araştırmaları*, IV, Sakarya 2005, 157-170.
- _____ “Kerbela Hadisesinin Siyasi Sebebi Yezid b. Muaviye'nin Veliâht Tayin Edilmesi Meselesi Üzerine Tespit ve Değerlendirmeler”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, I, 269-276.
- Atalar, Münir, “Emîr-i Hac”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 131-133.
- Avcı, Casim, “Hilafet”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 539-546.
- _____ “Mu'tasım-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 380-382.
- Aydın, M. Akif, “İstihlâf”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 337-339.
- Aycan, İrfan, “Emevî İktidarının Devamında Sakif Kabilesinin Rolü”, *Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1993, XXXIX, 66-76.
- _____ “Emevîler Dönemi İç Siyasi Çekişmeleri”, *AÜİFD*, Ankara 1999, XXXIX, 147-174.
- _____ “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği- Abdullah b. Zübeyr (622-692)”, *AÜİFD*, Ankara 2000, XLI, 99-115.
- _____ “İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı”, *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVIII, 155-193.
- Azimli, Mehmet, “Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (Hassa Ordusu)”, *DÜİFD*, Diyarbakır 2002, IV/II, 29-47.
- Bozkurt, Nahide, “Hâdî- İlelhak”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 16-17.
- _____ “Hârûnürreşid”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 258-261.
- _____ “Mansûr”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 5-6.

- _____ “Me’mun”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 101-104.
- _____ “Mehdî-Billâh”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 377-379.
- Bozkurt, Nebi, “Medine”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 305-311.
- Çakan, İsmail L. – Eroğlu, Muhammed, “Abdullah b. Abbas”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 76-79.
- Delice, Ali, “Emevî Devletinin Yıkılışı Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *CÜİFD*, Sivas 1999, III, 299-320.
- Durmuş, İsmail, “İbnu’l-Mukaffa”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 130-134.
- Elmalı, Hüseyin, “Mufaddal ed-Dabbî”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 364.
- Fıçlalı, E. Ruhi, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 82-83.
- _____ “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169-175.
- Hatiboğlu, M. Sait, “İslam’da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği”, *AÜİFD*, XXIII, Ankara 1978, 121-213.
- Işıltan, Fikret, “Me’mûn”, *İA*, İstanbul 1957, VII, 693-700.
- K.V. Zettersteen, “Mûtasım”, *İA*, İstanbul 1971, VIII, 748-749.
- Kılıç, Ünal, “Ebu Seleme el-Hallâl ve Abbâsî Devletinin Kuruluşundaki Rolü”, *CÜİFD*, Sivas 1999, III, 509-533.
- Kırbıyık, Kasım, “Hayzürân”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 106-107.
- _____ “Tâhiriler”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 403-404.
- Küçükaşçı, M. Sabri, “Harre Savaşı”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 245-247.
- Macit, Abdülmün’im “İsa b. Musa”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 482.
- Muhammedoğlu, Aliev Saleh, “Hürremiyye”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 500-501.
- Ömer, Faruk, “Abbâsî Halifesi Mehdî Dönemi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, çev: Mehmet Ümit, *ÇİFD*, Çorum 2004, III, 203-214.
- Önkal, Ahmet, “Akabe Biatları”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 211.
- _____ “Hicret”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 458-462.
- _____ “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstem Dergisi*, Konya 2003, yıl 1, sayı 2, 33-68.
- Öz, Şaban, “İktidar Aracı Olarak Kan Talebi Olgusunun Hz. Osman-Hz. Hüseyin Perspektifinde Karşılaştırmalı Bir Analizi”, *Çeşitli Yönleriyle Kerbela*, editör: Âlim Yıldız, Sivas 2010, I, 277-294.

- Özaydın, Abdülkerim, “Fazl b. Rebi”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 274-275.
- _____ “Kahtâbe b. Şebîb”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 201.
- Özkuyumcu, Nadir, “Hişâm b. Abdülmelik”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 148-150.
- Sarıçam, İbrahim, “İbrahim b. Mehdî”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 320-321.
- Terzi, M. Zeki, “İbnü’z-Zeyyât, Muhammed b. Abdülmelik”, *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 245-246.
- Turan, Osman, “Bâbek”, *İA*, İstanbul 1961, II, 170-174.
- Usta, Aydın, “Sâmânîler”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 64-68.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “İbn Ebû Duâd”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 430-431.
- Yıldız, H. Dursun, “Arabistan”, *DİA*, İstanbul 1988, III, 248-258.
- _____ “Afşin, Haydar b. Kâvûs”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 441-442.
- _____ “Abbas b. Me'mûn”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 26-27.
- _____ “Abbâsîler”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 31-48.
- _____ “Ali b. Abdullah b. Abbas”, *DİA*, İstanbul 1989, II, 380.
- _____ “Bâbek”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 376-377.
- _____ “Bermekîler”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 517-520.
- _____ “Ebu'l Abbas es-Seffâh”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 283-284.
- _____ “Emîn”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 112-114.
- _____ “Ebû Müslim el-Horasânî”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 197-199.
- _____ “Vâsık-Billâh”, *İA*, İstanbul 1986, XIII.
- Yılmaz, Saim, “Muaviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğın Mervânîlere İntikalı”, *İstem*, Konya 2006, VIII, 187-207.
- Yiğit, İsmail, “Mevâlî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 424-426.
- Yücesoy, Hayrettin, “Mihne”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 26-28.